

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

ЧАЧАК 1971.

REPUBLIQUE TURQUE DE CHYPRE

RECUEIL
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL

II

ČAČAK
1971.

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

II

ЧАЧАК

1971

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

II

Редакциони одбор
Радомир Станић, Милена Икодиновић,
Душанка Ранковић и Милован Вуловић

Одговорни уредник
Милован Вуловић

Технички уредник
Стеван Секованић

Насловна страна
арх. Слободан Ђорђевић

Лектор
Петар Јанковић

Коректори
Радован М. Маринковић
Милан Ђоковић

Превод на француски
Иванка Марковић

Издавач Народни музеј — Чачак
Штампа „Литопапир“ — Чачак

МИХАИЛО ЗОТОВИЋ

СРЕДЊЕВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ И НЕКРОПОЛА У СТАПАРИМА

— Прилог за проучавање средњевековне историје западне Србије —

Над уским и романтичним кланцем реке Бетиње, једанаест километара западно од Титовог Ужица, у селу Стапарима, изнад тунела и железничке пруге која води према Сарајеву, на градинском узвишењу и коти 666. уздижу се веома руинирани остаци малог и у грађевинском погледу релативно једноставног средњевековног утврђења. Стратегијски значај овог објекта одређен је самим његовим географским положајем, који даје одличне могућности за контролу прилаза, пре свега из правца севера и северозапада, док је отвореним ваздушним коридором према југоистоку оријентисан према једном делу уске долине реке Бетиње и средњевековним утврђењима у Дрежнику и Равнима, југозападно од Титовог Ужица, и Сврачкову, недалеко од Ариља, изнад речног кланца Великог Рзава. Од нарочитог је значаја и чињеница да се утврђење налазило скоро у непосредној близини веома важне друмске средњевековне комуникације, која је повезивала Босну са овим делом Србије и долином Западне Мораве¹, због чега је свакако морало служити као важна предстража Ужица и његовог залеђа.

Утврђење је у основи неправилног квадратног облика у чијем се северном делу налазе остаци главне донжон куле, која је изграђена на врху стене издуженог овалног облика. Средњи, издужени, централни део имао је функцију заштићеног прилаза кули са благим падом према југу. Подграђе се лепезасто пружа према југу, док горњи део града, са северне стране, има оштар вертикални пад. Према југу и западу пад је нешто блажи, а према истоку терен се терасасто пружа, ублажавајући, на тај начин, оштрину природног нагиба. Утврђење је било изграђено претежно од неотесаног камена и својим архитектонским карактеристикама представља типичан средњевековни објекат (табла I, сл. 1).

Међутим, о његовом ближем пореклу и времену грађења тешко би било шта одређеније рећи, пошто не постоје историјски подаци, што је иначе чест случај и проблем код детерминације читавог низа мањих средњевековних објеката у Србији. На основу карактеристичне керамике и неутврђеног податка о налазу византијског чанкастог бакарног новца комненске епохе, могло би се закључити да је утврђење коришћено у XII веку и да је, с обзиром на тадашње политичке границе српске државе, било и у српским рукама².

Сама градина, на којој је утврђење изграђено, интересантна је и са археолошког аспекта. На њеним блажим југозападним падинама, непосредно после другог светског рата, откривени су површински остаци праисторијског насеља на коме су, у периоду између 1955 — 1957. године, извршена систематска археолошка ископавања. Резултати, до којих се дошло, показују да је на овом локалитету формирано, за сада, највеће и најбогатије градинско насеље у западној Србији, чија изванредна стратиграфија показује три хоризонта становања, почев од времена пуног и касног развоја неолитске епохе, па све до касних фаза бронзаног доба и халштатског периода, што, дакле, указује на веома дуг временски процес настањивања³. Овај последњи, временски најмлађи слој, био је скоро у потпуности уништен радом атмосфералија и обрађивањем земљишта, али су релативно сиромашни налази, веома интересантних и за хронолошку и културну детерминацију инструктивних примерака бронзаног накита, упућивали на могућу близину некрополе ових праисторијских становника. А баш та чињеница, као и заинтересованост археолога за овај проблем, били су на посредан начин од одлучујућег значаја и за ближа и научно употребљива сазнања о неким историјским моментима везаним за стапарско средње-

ковно утврђење и, мишљења смо, и за један део историје самог Ужица и његовог средњевековног града.

Североисточна страна стапарске градине прелази у благу пре-седлину, која се према северу уздиже и везује за косу у виду гре-бена познату под именом „Мала градина“. Рекогносцирањем овог простора и пробним сондажама мањег обима, на овом локалитету су пронађени примерци накита и керамичког материјала, у кул-турном и хронолошком смислу идентични са налазима из површин-ског слоја Градине. Утврђено је да се ради о релативно великој некрополи из бронзаног доба и хаалштатског периода са равним гробовима, некрополи која је, највероватније, припадала временски најмањем праисторијском насељу Градине. На основу тих прели-минарних резултата, одлучено је да се изврше систематска иско-павања. Овај програм реализовао је Народни музеј из Титовог Ужи-ца са својом стручном екипом у три кампање, у периоду између 1958 — 1960. године⁴. Већ први захвати дали су одређене резултате. У површинском слоју читаве зоне ископавања откривен је већи број знатно млађих гробова, за које је убрзо утврђено да припадају средњем веку, па су археолози, пре него што дођу до слојева пра-историјске некрополе, морали да изврше комплетно ископавање ових гробова. Даља истраживања потврдила су претпоставку да су на овом гробљу сахрањивани ратници који су сачињавали посаду градинског утврђења и чланови њихових породица, који су, свакако, са њима живели.

Резултати ископавања на „Малој градини“ — стратиграфија и гробови са материјалом

Ископавање је извршено системом блок сонди, са којима је била обухваћена површина од укупно 288 м². На овом простору откривено је 40 скелетних гробова, од којих је велики број био без прилога. Услед релативно великог нагиба терена, који се спушта од севера према југу, клизање и спирање површинских слојева зе-мље, услед дејства атмосфералија, и њихово спуштање, услед об-раде земљишта, било је доста интензивно, чиме се може објаснити чињеница да један број гробова лежи релативно плитко, већ на 30 — 40 см од површине. Ужа локација простора, на коме су извр-шена ископавања, лежи на делу гребенасте косе са бочним падо-вима на западној и источној страни. Геоморфолошки састав земљи-шта показује присуство шкриљца, који је местимично компактан.

Узимајући у обзир наведене констатације, није тешко објаснити зашто се здравица на неким местима јавља врло плитко, уступајући скоро нагло место дубљим, мекшим и растреситијим слојевима земље у којима су претежно гробови праисторијског карактера. Услед овога, дубину укопавања средњевековних покојника диктирала је и сама природа терена, па су једни укопавани директно у саму ионако плитку здравицу, а други дубље, тамо где је и земљиште било мекше, тангирајући често доњи праисторијски слој. Осим тога, један број гробова укопан је на бочним странама гребена, које се као што је речено, блаже или оштрије спуштају. Услед овакве ситуације, дубине појединих гробова имају релативну вредност и на основу њих не може се изводити закључак о њиховој старости, односно о временском редоследу сахрањивања. Из тих разлога стратиграфија и њен метод остају без своје праве вредности.

У 40 гробова сахрањено је укупно 54 покојника, од чега су 29 мушког, а само 10 женског пола. Откривено је 8 дечијих скелета и 7 скелета чији пол, услед лоше очуваности и недовољног броја потребних елемената за идентификацију, није могао бити утврђен. У 7 гробова извршено је групно сахрањивање двојице или више покојника. Више гробова било је обележено ретким каменим белезима дуж елипсоидних спољних ивица гроба. Само у два случаја констатована је шљунковита основа гробне јаме, док су у свим осталим покојници полагани директно на земљу. Умрли су имали сасвим испружен положај, положени на леђа и са рукама прекрштеним на абдомену или на грудном кошу. У једном гробу, у коме су била сахрањена два мушкарца, нађени су остаци угљенисане дрвене даске са којом је била покривена горња половина тела једног од покојника.

Материјал је нађен само у 9 гробова: 4 женска и 5 мушких. Не нарочито богат, овај материјал, истовремено, пружа скоро једине елементе за поузданије датовање некрополе. Највећи број гробова оријентисан је у правцу СЗ—ЈИ, или са малим девијацијама у односу на ове правце.

1. Гроб 5. Скелет жене, веома лоше очуван. На костима леве руке констатовани су остаци јако оксидирале наруквице отворених крајева од гвозденог лима. У гробу је нађен и фрагмент једне гвоздене игле. Оба предмета била су у пуној фази распадања. Оријентација ЈЗ—СИ, дубина 0,87 м.
2. Гроб 11. Лоше очуван скелет неодређеног пола. У гробу је на-

- ђено једно бронзано лоптасто дугме са петљом за пришивање, делимично оштећено. Вел.: 1,1 см (Инв. бр. 3962 — Табла I, сл. 5). Оријентација СЗ—ЈИ, дубина 0,85 м.
3. Гроб 13. Добро очуван скелет жене са прекрштеним рукама на абдомену, оријентисан у правцу СЗ—ЈИ, укопан у праисторијски слој на дубини од 0,90 м. Са обе бочне стране лобање нађена је по једна сребрна наушница од жице савијене у виду алке са јагодама. Једна од наушница, вел.: 3 x 2,5 см имала је две јагоде од којих је сачуван само део једне, рађене техником филиграна и гранулације (Инв. бр. 3456 — Табла I, сл. 4), док је друга вел.: 2,8 x 2,5 см имала три јагоде од којих су две добро очуване (Инв. бр. 3457 — Т. I, сл. 3). Код ове наушнице употребљена је техника гранулирања између перфорираних површина јагоде.
4. Гроб 14. У гробу су сахрањена два покојника, највероватније мушког пола, чији скелети леже један поред другог, а један је био покривен даском која је покривала горњи део тела. Гроб је оријентисан у правцу северозапад — југоисток на дубини од 1,06 м. У гробу је нађено само једно лоптасто дугме од бронзе са петљом, оштећено — вел.: 1 см (Инв. бр. 3948 — Т. I, сл. 6).
5. Гроб 15. Женски скелетни гроб, слабо очуван, укопан кроз здравицу у један старији скелетни гроб. Гроб је оријентисан у правцу СЗ — ЈИ, а лежи на дубини од 1,16 м. У гробу су, са обе стране лобање, нађене по једна сребрна наушница са јагодама, од којих је једна јако оштећена (Инв. бр. 3468), док је друга вел.: 3,3 добро очувана, са три једнаке лоптасте сребрне јагоде, рађена техником филиграна и гранулације (Инв. бр. 3467 — Т. I, сл. 2).
6. Гроб 26. Делимично очуван мушки скелет, оријентисан у правцу СЗ—ЈИ, на дубини од 0,30 м. Поред лобање нађено гвоздено копље, дужине 23,8 см, са делимично оштећеним тупцем (Инв. бр. 3758 — Т. II, сл. 1).
7. Гроб 34. Два мушка скелета, један поред другог. Оријентација гроба СЗ—ЈИ, дубина 0,50 м. У пределу десне горње стране грудног коша једног скелета нађена је гвоздена стрела, дужине 6,7 см, са мало оштећеним врхом и до-

њим делом тупца (Инв. бр. 3964 — Т. I, сл. 7).

8. Гроб 35. Скелет жене, релативно добро очуван, оријентисан у правцу СЗ—ЈИ, са рукама делимично прекрштеним у пределу абдомена. Лева рука лежи у висини леве карличне кости, а на њој је, као у наручју, лоше очувани скелет детета старог око 5 година. Покојник је положен на здравицу. Испод доње вилице нађено је мало лоптасто бронзано дугме, а на костима леве руке, изнад шаке, и на ногама констатовани су остаци оксидацијом скоро уништеног ланца. Гроб је укопан кроз праисторијски слој.
9. Гроб 36. Скелет особе мушког пола, старог око 10 година, оријентисан у правцу С—Ј, добро очуван, са прекрштеним рукама. У гробу је нађена једна спона од бронзе, вел.: 2,3, дубина 0,59 (Инв. бр. 3966 — Т. II, сл. 4).
10. Гроб 37. Врло лоше очуван скелет мушкарца, оријентисан у правцу З—И. У висини грудног коша скелета нађена је гвоздена алка вел.: 2,9 (Инв. бр. 3969 — Т. II, сл. 3).

Хронолошка и друга разматрања

Као што се из овог прегледа гробова са инвентаром може закључити, располажемо са релативно мало материјала, нарочито оних примерака који могу послужити за поузданије датовање бар једног дела гробова, ако не и читаве некрополе. У том погледу нарочито су инструктивне наушнице са јагодама, из гробова 13. и 15. Оне припадају веома развијеном и познатом типу накита, чије је извориште Украјина, где су у кијевским златарским радионицама, нарочито у XI веку, рађене у великом броју варијетета, који су потисли многе друге типове ове врсте накита⁵. У великој моди биле су у Византији, одакле су претежно и доспеле у наше крајеве као византијски импорт, мада је познато да су рађене и у домаћим занатским радионицама. Иако су у средњем веку ношене мање више у свим нашим крајевима, знатно више су распрострањене у Хрватској, нарочито у Далмацији, а мање у Србији. У релативно обимној литератури која третира питања развоја словенске материјалне културе и чланцима и расправама који се односе управо на ову врсту накита, наушнице кијевског типа са две и три јагоде дуго су датоване претежно у периоду од X — XII века⁶. Међутим, средњевековни фолклорни мотиви Далмације и Србије, као и женски

портрети на фрескама у неким нашим манастирима, показују да су се ови типови наушница одржали знатно дуже. Тако се на једној глави — консоли са св. Дујма у Сплиту из XII — XIII века, запажају наушнице са три јагоде, а у цркви манастира Руденице, на портрету властелинке Вукосаве из XV века и портрету властелинке Зоре у цркви манастира Крепичевца, са почетка XVI века, видимо исти накит на ушима ових личности. Истоветне наушнице нађене су у Бугарској, у остави код Шумена, где су на основу новца цара Ивана Александра (1332 — 1371.) и султана Мурата I (1359 — 1389.), који је нађен у истој остави, датоване у XIV век⁷.

Приликом анализе типова овог накита Ј. Ковачевић је на многим примерима и аналогијама доказао оправданост оваквог датовања. Велики временски дијапазон хронолошког одређивања овог накита ствара извесне проблеме када је у питању датовање стапарских наушница, пошто и остали материјал, због своје недовољне типичности или веома дугог века трајања, не може бити, у том погледу, употребљив. Међутим, од извесног значаја могао би да буде сам начин сахрањивања, о чему је било речи. На овом месту би још истакли да он, у сваком случају, подсећа на начин сахрањивања у Белобрадској културној групи, који је био практикован после XII века и код кога су гробови, у ствари, у земљу укопане раке у које је положен покојник. Такође је и обичај постављања камења око гроба имао дугу традицију и задржао се чак до XVI века⁸.

Међутим, неки феномени, које уочавамо на стапарској некрополи, могу бити од значаја не само за хронолошко одређивање некрополе, већ и за осветљавање једног историјског тренутка овог дела западне Србије. С тим у вези, навешћемо неколико чињеница:

Читаво гробље састоји се од релативно малог броја гробова, што упућује на закључак да је сахрањивање вршено у једном краћем временском периоду. Нема сумње да су покојници били становници, односно ратници, који су сачињавали посаду градинског утврђења. То потврђује, не само непосредна близина гробља, које је од тврђаве у ваздушној линији удаљено највише око 150 м, већ и гробови ратника, у којима су нађени стрела и копље. Такође је карактеристична појава групног сахрањивања са два или више покојника у једној гробној јами, што је на стапарском гробљу случај код 7 гробова. У два таква гроба сахрањена су по два, а у друга два по три мушка покојника. У једном гробу сахрањена је жена са два детета, а у друга два, поред скелета мушкарца, налазили су се и женски скелети. Значи, све у свему, 17 покојника, од чега 11 муш-

ких. Ова појава је у толико интересантнија ако се зна да је у словенским гробовима сахрањиван само по један леш. Износећи нека питања везана за проблеме сахрањивања, М. Гарашанин и Ј. Ковачевић наводе путописца Герлаха, који је описао сахрану неких сељака који су изгинули за време једне олује у околини Смедерева 1573. године. Том приликом, три покојника сахрањена су у једну, а четири у другу гробну раку⁹. Поставља се питање: који су услови и околности утицали на овакав начин сахрањивања већег броја покојника у Стапарима?

По нашем мишљењу, већи број гробова настао је као последица једног војног окршаја, можда у вези са покушајем непријатеља да посаду и браниоце стапарског утврђења принуди на предају. У прилог ове претпоставке ишле би неке већ делимично изречене констатације, од којих би нарочито резимирали следеће: у гробу 34, на једном од скелета, у пределу десне стране грудног коша, нађена је стрела од које је ратник највероватније изгубио живот. У гробу 26, поред скелета, нађено је ратничко копље, а у гробу 35, у коме је сахрањена жена, која је левом руком, као у наручју, држала мало дете, нађени су на костима леве руке и на ногама остаци оксидацијом скоро уништеног гвожђа, за које је, приликом ископавања, утврђено да потиче од гвозденог ланца са којим је ова жена, можда као заробљеник, била везана, а касније убијена или умрла. И најзад, само групно сахрањивање, претежно мушких покојника, могло је бити условљено потребом да се већи број људи, који су заједно и истовремено изгубили живот, сахрани на брзину и у заједничким гробницама.

Када је могло да дође до војног окршаја на стапарском утврђењу? У покушају да, макар и у хипотетичној форми, одговоримо на ово питање, још једном ћемо се задржати на проблему датовања стапарских наушница. По изради, а нарочито изради детаља самих јагода, које су истих величина, јасно се уочава да оне представљају рад домаћих мајстора и то у време већ усавршене технике домаћих радионица. На то упућују већ сигурни занатски детаљи филиграна и гранулације¹⁰. На основу ових карактеристика, као и на основу онога што је већ речено у вези овог питања и других проблема, били би склони да наушнице и већи број гробова некрополе датујемо у XIV век.

На почетку друге половине XIV века српска средњевековна држава улази у најделикатнију фазу своје унутрашње политичке кризе. Непосредно после Душанове смрти долази до наглог опада-

ња угледа и ауторитета централне власти, коју је, са мало успеха, покушавао да одржи Душанов наследник Урош. Антагонизам и сепаратистичке тенденције српског племства дошли су до пуног и забрињавајућег изражаја нарочито после Урошеве смрти 1371. године, у време кад борбе између српских феудалаца, започете још у доба Урошеве владавине, улазе у фазу огорченог обрачунавања и међусобног грабљења и распарчавања појединих области. Већ 1367. године Никола Алтомановић¹¹, један од најопаснијих сепаратиста и једна од најинтересантнијих и најконтрадикторнијих личности овог периода српске историје, држао је власт над читавом територијом западне Србије. Убрзо се, после беспопштедних ратова са својим суседима, његова територија простирала од Рудника, дуж Дрине преко Гацког и Требиња све до Дубровника. Сматрајући га не само својим личним противником и конкурентом у борби за власт, већ и великом опасношћу за јединство српских земаља пред наступајућом турском експанзијом на Балкан, кнез Лазар Хребељановић је повео отворени рат против њега. После борби за област Рудника, које су вођене са променљивом срећом, Лазар је у савезу са босанским краљем Твртком, чије су државне границе такође биле угрожене, нанео одлучујући пораз Николи Алтомановићу.

О последњим данима Николе Алтомановића и о његовом паду, највише података пружа нам Мавро Орбини. Између осталог он пише: „... И тако заружени сви заједно са кнезом Лазаром продру у земље Николине и ставе све под мач и огањ. Никола, видећи да им није дорастао и да им се неће моћи одупрети, поче се повлачити према приморју“. Пошто наводи да Никола тамо није радо прихваћен од својих савезника и потчињених, Орбини наставља: „Вративши се натраг, уђе у свој град Ужице. Када је то сазнао, кнез Лазар долети одмах са целом својом војском и опседне га. И пошто га је тукао различитим средствима нарочито огњем, они унутра предаду се, немогући да дају више отпора”.¹² А то се, према најпоузданијим летописима, догодило пре 30. новембра 1373. године¹³.

И поред тога што не располажемо историографским или другим подацима који би бацили нешто више светла на овај догађај, логично је претпоставити да је Лазар, пре него што је дошао до Ужица као последњег упоришта Николе Алтомановића, морао на путу до њега да елиминише више стратегијски важних положаја његове одбране. Занимљивости ради, навешћемо једно предање које се односи на борбе вођене на источним прилазима Ужицу. У селу

Пилатовићима, недалеко од Пожеге, још је живо предање по коме се у пространом пољу овог села познатог под именом Равни Луг, на обали реке Моравице, одиграла велика битка између кнеза Лазара и Николе Алтомановића и да су хумке расуте овим пољем гробнице ратника изгинулих у овој борби. Ово предање не може се поткрепити никаквим материјалним доказима, јер су археолошка ископавања показала да се овде ради о праисторијској некрополи илирског карактера. Оно би се, међутим, можда могло односити на борбе које су, у то време, вођене за велико утврђење у Лопашу, селу недалеко од Пилатовића, а које је, судећи по грађевинским остацима и материјалу од кога је грађено, византијског порекла.

Прилазећи Ужицу са западне стране, војска Лазаревих савезника највероватније се морала кретати старим римским путем који је коришћен и у Средњем веку, а који је према Каницу, прелазећи из Босне у Србију, ишао преко Шаргана, Кремана, Биоске, Врутака, и Стапара.¹⁴ На том путу стапарско утврђење које, и поред тога што због својих релативно скромних димензија није имало бројну посаду, представљало је, несумњиво, важну предстражу и једну од одбрамбених тачака самог Ужица.

На основу свега што је досада речено, склони смо да верујемо да су и гробови ратника стапарске некрополе неми сведоци ратног окршаја коалиционих снага и Алтомановићевих ратника на стапарском утврђењу. Ова претпоставка, у сваком случају, због ограниченог броја археолошких доказа са којима се оперисало, мора се примити са одређеном резервом. Ово утолико пре што изношење ове тезе и није била искључива сврха овог текста. У њему је учињен покушај да се, нешто више и потпуније, каже о једном војном средњовековном објекту и његовој некрополи и да се, пре свега археолошким методом и аргументацијом боље осветли само један, интересантан и значајан, тренутак овог дела историје средњовековне Србије.

НАПОМЕНЕ:

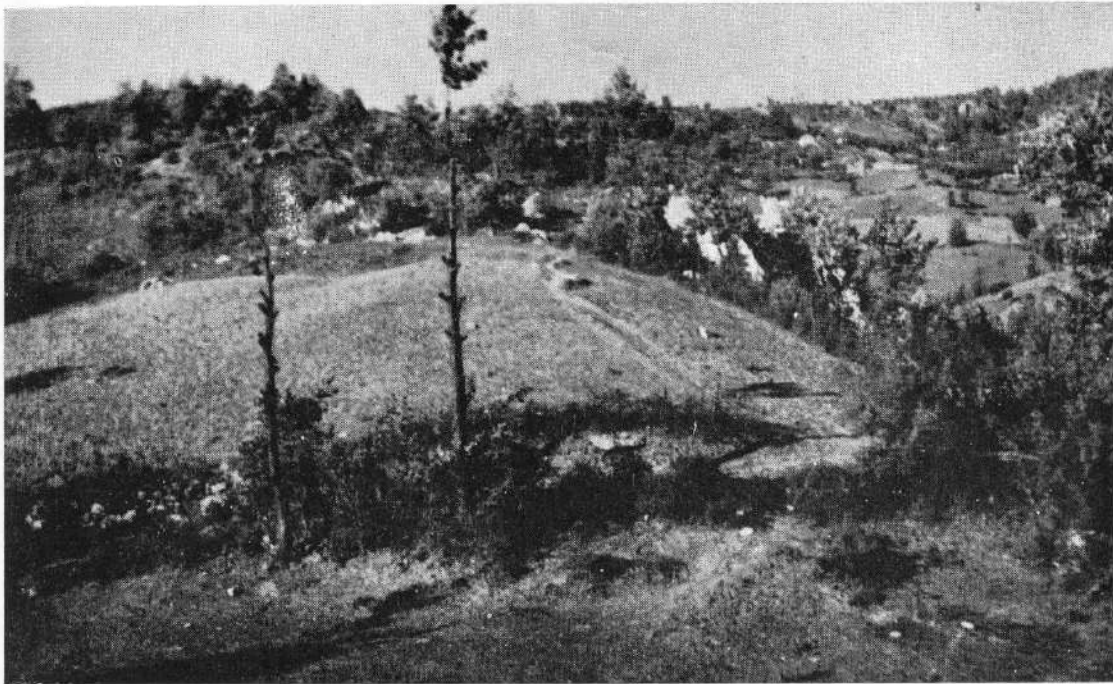
1. О старим комуникацијама у Србији: Felix Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1891; K. Jiriček, *Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien*, Prag 1916; П. Косовац и М. Миладиновић, *Трговачки центри и путеви по српским земљама у Средњем веку*, ГНЧ 1901; Љ. Ердељановић и Р. Николић, *Трговачки центри и путеви по српској земљи*, Београд 1889.
2. Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Бгд 1953, стр. 60. — Поред основних података о стапарском утврђењу, овде се помиње и налаз византијског чанкастог новца. Овај податак треба примити са резервом, јер до сада није ничим потврђен.
3. А. Јуришић, *Велика градина у Стапарима*, *Старинар IX—X*, 1958 — 1959, с. 367.
4. М. Зоговић, *Ископавања на Малој градини у Стапарима*, *Археолошки преглед* 1959, стр. 74—77, где су дати основни резултати ископавања праисторијских слојева некрополе, а на основу којих треба датovati и најмлађи праисторијски слој Велике градине.
5. М. Гарашанин — Ј. Ковачевић, *Преглед материјалне културе Јужних Словена*, Београд 1950, стр. 152—154; Лубор Нидерле, *Словенске старине*, *Матица српска*, Бгд. 1954, стр. 196—198.
6. Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Посебно издање САН, књ. ССХV — Бгд. 1953, стр. 146—155. Од истог аутора видети: *Минђуше и наушнице са јагодама*, *Музеји 2* — Бгд. 1949, где, поред осталог, наводи и веома обимну литературу за ову врсту накита.
7. Гарашанин — Ковачевић, оп. цит. 153.
8. *Ибид.* 202—204.
9. *Ибид.* 204.
10. Зденко Вински, *Старохрватске наушнице у Археолошком музеју у Загребу*, *Старохрватска просвјета III*, стр. 34.
11. Михаило Динић, *О Николи Алтомановићу*, СКА, књ. ХС, Бгд. 1932. Монографија у којој је дат један од најпотпунијих приказа личности овог династа и историјских прилика његовог доба.
12. Мавро Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro, 1601, 284 p. У српском преводу: Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Српска књижевна задруга, Бгд. 1968, стр. 60—61.
13. М. Динић, оп. цит. 27.
14. Ф. Каниц, оп. цит.

LA FORTERESSE DU MOYEN AGE ET LA NECROPOLE DE STAPARI
 SUPPLEMENT POUR ETUDIER A FOND L'HISTOIRE DU MOYEN AGE QUI
 SE RAPPORTE A LA SERBIE DE L'OUEST

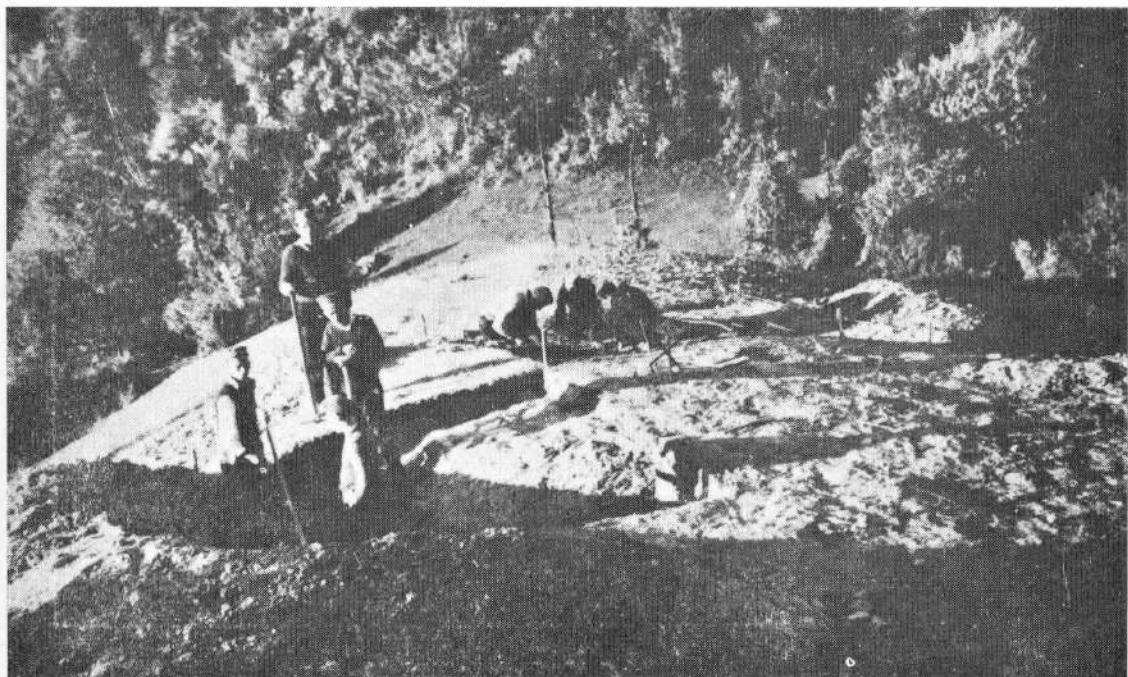
Sur une petite colline de Gradina dans le village Stapari, à l'ouest de Titovo Užice, se trouvent les restes des ruines d'une forteresse du Moyen âge, pour laquelle, d'après les découvertes archéologiques, on pense être construite encore au XII siècle. Le côté nord-est de cette colline est lié par un doux passage avec une pente inclinée qui ressemble à une crête et laquelle est connue sous le nom »La petite Gradina«, sur cette place on a découvert une necropole du Moyen âge, et durant ces travaux depuis 1958. jusqu'à 1960. on a déterré 40 tombeaux avec les squelettes de 54 morts.

Parmi les matériaux archéologiques qu'on a trouvé, on peut dire que les plus méritants exemplaires sont deux paires de boucle d'oreilles en argent composées de trois fraises, comme ouvrage domestique, puis les flèches et les lances. D'après ces matériaux et d'après la façon d'enterrement en groupe, on a conclu que les morts, dans plusieurs tombeaux, pendant leurs vies avaient formés une garnison de la forteresse sur Gradina et qu'ils ont probablement péri avec quelqu'un des membres de leurs familles pendant les conflits militaires. D'après les matériaux trouvés, on pense que plusieurs tombeaux datent XIV siècle. Cette date avec les sources historiques qui s'attachent à l'histoire serbe relative à cette région au deuxième moitié du XIV siècle, nous donnent la possibilité à croire que les guerriers de la forteresse de Stapari ont péri en défendant l'entrée de la ville Užice à l'ouest, pendant la guerre de 1373. que se trouvait dans le dernier phase. C'était le conte Lazar Hrebeljanović et son conseiller, le roi de la Bosnie, Tvrtko qui faisaient ensemble la guerre contre Nikola Altomanović, séparatist, qui avait comme le dernier point d'appui, la ville fortifiée — Užice.

Mihailo ZOTOVIĆ

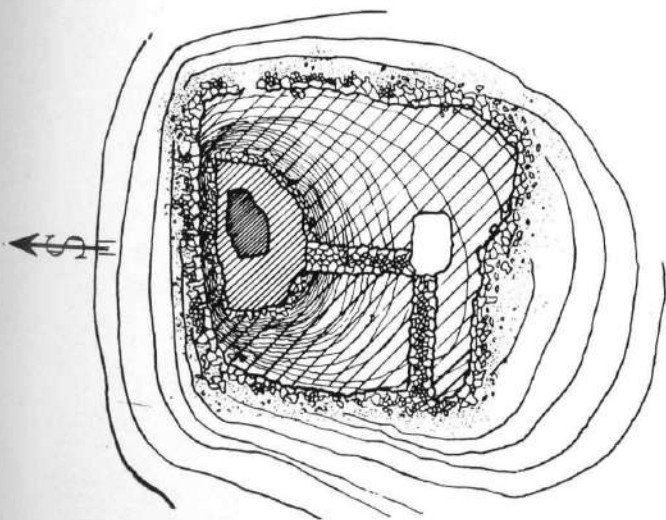

Сл. 1 Средњовековна и праисторијска некропола на Малој градини пре ископавања — Поглед из подножја Градине на којој се налазе остаци средњевековног утврђења

Сл. 2 Некропола на Малој градини. Снимак учињен за време ископавања. Напред се види подножје Градине на коме су остаци средњевековног утврђења.

ТАБЛА I

сл. 1

сл. 2

сл. 3

сл. 4

сл. 5

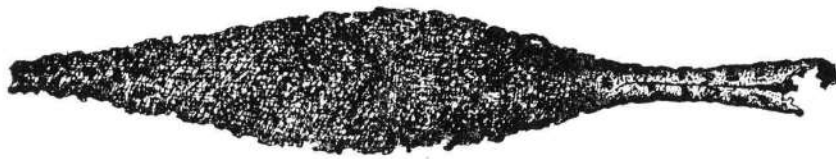
сл. 6

сл. 7

сл. 2

сл. 1

сл. 3

сл. 4

Локалитет „Мала градина“ — материјал из гробова некрополе :
гроб 26, сл. 1 ; напав из слоја ван гробова нож инв. бр. 3804
У 0,91, сл. 2 ; гроб 37, сл. 3 ; гроб 36, сл. 4 .

Локалитет „Градина“ — скица основе средњовековног утврђења — сл. 1 ;
Локалитет „Мала градина“ — материјал из гробова некрополе : гроб 15,
сл. 2 ; гроб 13, сл. 3 и 4 ; гроб 11 и 14, сл. 5 и 6 ; гроб 34, сл. 7 .

РАДОМИР СТАНИЋ

РУШЕВИНЕ СРЕДЊЕВЕКОВНЕ ЦРКВЕ НА РУДНИКУ

Позната под именом „црквина“, са заборављеним патроним и већ давно угашеним култом, ова црква, очувана у рушевинама, налази се непосредно уз рударску колонију, на имању Зорке Вучетић. Подручје Рудника на чијој је периферији лоцирана ова грађевина, познато је под именом Рудничкиште, које се, поред осталог, везује за смрт деспота Бурба Бранковића.¹ Сам назив Рудничкиште је добило по томе што је на овом делу Рудника било веома организовано рударење у стара времена. Уосталом, и само име Рудник настало је по обиљу руде и богатој рударској делатности која се овде вековима одвијала².

О овој грађевини, о којој чак ни у народним предањима нема никаквих података, скоро да уопште није писано. Није скретала већу пажњу чак ни код романтичарски занесених путописаца и других радозналаца који су, из различитих побуда, посећивали Рудник и о њему писали³. Прве податке, колико је до сада познато, забележио је о цркви др Јанко Шафарик 1865. године у Извештају упућеном министру просвете, који је објављен тек после другог свет-

ског рата^{3а}. У овом опширном тексту, посвећеном бројним налазима на Руднику, о цркви Ј. Шафарик каже: „На еданъ добаръ пушкометъ одъ ове велике цркве, на скоро равной страни спуштаюћег се къ реки Деспотовици великогъ Штурца стое зидови друге манѣ цркве, који су ишошъ толико одржани, да се лепо види где су врата, певнице, прозори, имаю негде 5 до 6 стопа и џегде до 1^{1/2} хвата висине; зидана е одъ пљоснатогъ кречногъ камена, има правацъ од истока према западу, показуе у основи карактеръ источно православне цркве, за кою е и тамошњи жителѣи држе, и што се потврђује и тимъ да и око ове цркве има порта са многимъ гробовима, на којима су велике плоче од камена, све у истом правцу са црквом одъ запада према истоку окренуте, све то показује површни нацртъ овде подъ бр. III/Б.” У даљем излагању Шафарик говори о облицама и украсима појединих надгробних споменика и о откопавању једног гроба. На крају он закључује: „По момъ мишленю део вароши око велике цркве и оно гроблаѣ биће иошъ изъ времена србскогъ царства, а оно око мале цркве изъ последњи времена самосталности, вальда изъ доба владаня деспота одъ дома Бранковића.“^{3б} Нешто касније на цркву је скренуо пажњу и Јован Мишковић, генералштабни официр, који је у другој половини XIX века веома опширно расправљао о рудничком крају⁴. Међутим, његов опис (заснован на нестручном и уопштеном посматрању), не доноси значајније чињенице које би омогућиле решавање битних проблема у вези са настанком и прошлошћу овог храма⁵.

У доста обимној општој, па и стручној, литератури о Руднику, која је настајала у широком временском распону,⁶ о овој цркви не срећемо друге наводе, описе — сем, понекад, помене. Изненађује чињеница да је овај споменик измакао пажњи многих истраживача⁷. С обзиром на неке значајне карактеристике грађевине и на њено нисумњиво средњевековно порекло, намеће се потреба да се она стручно обради и на тај начин наша културна и научна јавност њу што потпуније упозна.

Да бисмо могли да сагледамо историјске оквире у којима је црква на Руднику настала, осврнућемо се у најкраћим цртама на прошлост овог места, на основу објављених података.

Рудник је био насељен у праисторијско време. О томе нам најбоље сведочи једна остава предмета из хаалштатског доба која је 1932. године пронађена на Руднику на превоју између брда на Блатима и Метаљке⁸. Оправдана је претпоставка да су нека илirsка племена насељавала околину Рудника која су, изгледа, на примити-

ван начин користила руду и метале⁹. Значајнија насеобина била је на Руднику у римско доба, којој су претходили келтски освајачи, лукави и сурови ратници. На атару села Рудник евидентирана су три локалитета са налазима римске провенијенције¹⁰. Најпотпуније светло на римску епоху у овом крају баца проналазак из 1865. године једне плоче са натписом који се односи на обнављање порушеног храма на Руднику, извршеног старањем царског намесника Касија Лигуринца у доба Септимија Севера (193—211)¹¹. Бројни налази из овог времена, међу којима се особито истичу сребрне посуде пронађене 1859. године, које је научно обрадио др Милоје Васић¹², упућују на то да су се Римљани на Руднику активно бавили не само рударењем, већ и уметничком обрадом сребра.

Средњевековна прошлост Рудника је веома занимљива и бурна. У XII веку налазио се у саставу периферних области Немањине државе и његових потомака, па немамо одређенијих података у историјским изворима из овог времена, а и доста дуго после овог доба. Тек од друге половине XIII века, када се Рудник нашао нешто дубље у међама српске државе, досежу нам бројни и значајни подаци о многим бурним и занимљивим збивањима на овом подручју. Од тог времена казивања извора о Руднику су обилна и разноврсна. Привредним успоном српске државе, а нарочито рударским развојем, Рудник, као и многи други крајеви богати рудом, добија у значају и угледу. Оскудица у подацима у време краља Уроша I, када рударство у Србији добија неочекиване размере, увелико се надокнађује вестима из времена краља Драгутина, Милутина, Стефана Дечанског, цара Душана, а нарочито из доба кнеза Лазара. Период Деспотовине и њене последње судбоносне године богато су оличене подацима из очуваних историјских извора. Деспот Стефан Лазаревић и Бураб Бранковић, који су на Руднику имали важно привредно, односно рударско упориште, обележени су занимљивим саопштењима из извора¹³.

Рудари Саси који су у Србији у великом броју били ангажовани у рудокопима, на Руднику су имали велику колонију, због чега је Рудник у XIV и XV веку често називан саским градом¹⁴. Успомена на Сасе сачувана је присуством грађевине која се у народу назива „миса“, а која је могла да буде сашка црква. Касније ова грађевина је била претворена у цамију¹⁵. На Руднику се налазио трг са царинарницом¹⁶. Поред Саса њега су насељавали Дубровчани и Которани, чији број није био мали. Зна се, такође, да је Дубровник постављао на Руднику конзуле и судије од којих је неколико поз-

нато по имену¹⁷. Пошто на Руднику није постојао снажнији и утврбенији град, у одсудним и судбоносним временима Деспотовине Рудничани су се склањали у оближњи мали град на Острвици¹⁸. Немамо сигурних података о томе које је године Рудник дефинитивно пао под турску власт, али је несумњиво да је падом српске државе 1459. године доспео у турске руке. Од Турака га је отео Еуген Савојски, али су га они 1739. г. повратили и спалили¹⁹. Тада је, вероватно, настрадао највећи број грађевина у овом месту, укључујући и сакралне објекте.

Значајно је истаћи да се на Руднику налазила ковница новца која је, према резултатима неких научних истраживања, радила око 150 година. У овој ковници кован је новац краља Драгутина, његовог сина краља Владислава II, Стефана Дечанског, цара Душана, Николе Алтомановића и Бурџа Бранковића²⁰.

У богатој и дугој прошлости Рудника, сакрално градитељство оличено је кроз неколико објеката, међу којима су се до данас очувале рушевине „мисе“, цркве о којој је овде реч и још једне мање православне цркве.^{20а} Најстарију грађевину — римски храм који је, према очуваном натпису који се налази у Народном музеју у Београду, обновљен за време Септимија Севера, откопао је др Јанко Шафарик 1865. године и о томе, сасвим позно, објавио му Никола Вулић цитирани чланак²¹. Ово светилиште било је лоцирано између римских кућа и рударских окана на саставцима двају потока, чије се воде стачу са Прлинског виса. Овај локалитет данас, на жалост, није видљив, јер је прекривен великом масом каменог материјала избаченог из оближњег поткопа иза Дробилице²². Највећа сакрална грађевина — православна црква на Руднику била је све до недавно делимично очувана, када је раскопана и уништена. Тада је из гробља, за које се сматрало да је најстарије средњовековно гробље на Руднику, извађено неколико надгробних споменика са урезаним крстом. Ова црква налазила се на једној заравни између Прлинског виса и Ракића гроба, на Рудничкиту. Дужина грађевине износила је 21, а ширина 11 м.²³ Ј. Шафарик је, такође, указао на присуство ове цркве, за коју каже да има дужину 30 а ширину 15 корака. Занимљиво је да овом великом истраживачу старина црква није скренула већу пажњу, што се види из чињенице да није оставио ни најконвенционалнији опис, па чак ни прецизније мере. Навео је, међутим, да се око цркве налази око 60 видљивих гробних каменова²⁴. Најзад, да бисмо добили потпунију слику о остацима сакралног архитектонског наслеђа на

Руднику, наводимо да је М. Радојевић открио малу православну цркву на јужној ивици старог гробља под Кељом на Рудничашту, које у народу називају „маџарско гробље”²⁵. Између свих ових цркава које су на Руднику настајале и егзистирале у различитим периодима, рушевине наше цркве, за коју се везује назив „црквина”, најбоље су очуване, изузимајући „мису” која се у садашњем облику, насталом као плод произвољних преправки и надограђивања, очувала до висине од преко 5 м.²⁶

Пре него што покушамо да утврдимо хронолошко настајање евидентираних грађевина на Руднику и да тиме приближно дамо одговор на питање из ког времена потиче „црквина”, даћемо њен детаљнији опис са прилозима техничке и фотодокументације, из којих се могу видети карактеристични архитектонско-стилски елементи као драгоцен подаци за приближно датовање.

Црква има базиликално-правоугаону основу, једнобродног концепта. Скромних је размера и непретенциозног начина грађења. Једноставна и неамбициозна грађевина дуга 10,93 (рачунајући са олтарском апсидом — спољне мере) и широка 6,74 м, спада у ред објеката више рустичног него репрезентативног зидања. На источној страни је олтарска апсида полукружног облика и споља и изнутра. Према сачуваним остацима не може се поуздано рећи да ли је имала припрату. Била је очигледно пресведена сводом, највероватније полуобличастог облика. Свод је вероватно био изведен од притесаних блокова сиге, чији комади нису видљиви на локалитету. Стога постоји могућност да је, можда, пресведена шкриљцем или неком врстом камена пешчара²⁷. Апсида је, свакако, била засведена полукалотом. Отпада могућност да је централни део цркве био надвишен куполом, јер за то не постоје никакви очувани елементи, мада неубичајена висина цркве може да доведе до ове заблуде. По свему судећи, свод је био ојачан једним луком који су носили пиластри на бочним зидовима. Остатак пиластера видљив је на северном зиду, док је на јужном неприметан, јер је овај зид порушен до темеља. У просторима проскомидије запажа се присуство ниша, чији је облик и величину тешко одредити, због обрушености овог дела грађевине. Ипак, сасвим је јасно да су у овом простору биле најмање две нише: једна већа, и то у самом протезису, и друга мања, на почетку северног зида. Нејасно је присуство треће нише на источном делу северног зида, јер је и тај зид обрушен. Нису уопште јасне представе о распореду, односно посто-

јању, ниша у простору ђаконикона, јер је овај део до темеља порушен.

У унутрашњост грађевине улазило се кроз врата на западном зиду. Пошто немамо података о постојању нартекса, врата на западном зиду наоса једини су, вероватно, отвор за улаз у цркву, јер не постоје трагови врата кроз која су верници после богослужења излазили из храма. Унутрашњост цркве осветљавана је продором светлости кроз три прозора — један на северном зиду, један на јужном и један на источном зиду. Постоји вероватноћа да се четврти прозор налазио на западном зиду изнад улазних врата, односно на забату овог зида. Прозор на северном зиду очуван је у најелементарнијем облику, а по њему се може закључити да су остали били лучно засведени и да су се сужавали од унутрашње према спољашњој страни. Нису очувани пластични детаљи на грађевини. Црква је, највероватније, грађена без икаквих пластично-декоративних претензија. Једина и права декорација огледа се у фрескама чији су трагови за сада невидљиви, мада нема никакве сумње у то да је фреско-ансамбл испуњавао унутрашње површине зидова. И спољне и унутрашње зидне површине биле су омаALTERИСАНЕ, што се види по остацима малтера. Нису видљиви остаци бојеног слоја, али је местимично очуван фреско малтер који (недвосмислено) потврђује некадашње присуство зидних декорација које је време потпуно уништило²⁸.

Храм је грађен од ломљеног камена — рудничког гранита, мешаног са кречњаком и шкриљцем. Зидане је изведено немарно, спонтано и без много система, у неправилним хоризонталним редовима, са доста дебелим малтерним слојевима, справљеним од крупнијег песка, каменоломног порекла, и врућег креча. Камени комади употребљавани при зидању, различитих су формата: величина појединих блокова неправилних облика креће се у дужини од 1 м, а они најмањи — минијатурних су димензија. Дебљина зидова местимично прелази 1 м, што је доказ да је црква прилично масивно и конструктивно солидно изведена.

О изгледу пода цркве можемо, за сада, само да нагађамо, будући да је скривен дебелим слојем шута, отпадног материјала и земље обраслом растињем. Није тешко поверовати да је под био израђен од камених плоча неједнаког облика и димензија, што се потпуно уклапа у карактер саме грађевине. Не постоје подаци о кровном венцу нити о облику грађевине у горњим зонама, мада није

тешко претпоставити да је била заштићена двосливним кровом и покривачем од камених плоча или ћерамиде.

Доста добро очуван северни зид храма, који је местимично висок и преко 3 м омогућио нам је да сагледамо неке занимљиве елементе на грађевини. Пре свега, приметни су остаци дрвених греда, узиданих у језгро зида, које су имале конструктивну функцију серклажа²⁹. Најкарактеристичнији елеменат на цркви који, уосталом, грађевину чини особеном и пружа значајан ослонац за утврђивање њених стилских обележја и за могућност релативне датације, јесте по једна слепа аркада на спољним површинама бочних зидова. Ова аркада је на северном зиду готово потпуно очувана, док је на јужном, с обзиром на његову порушеност, неприметна. Нема, међутим, никаквих разлога да се не верује у то да је овај зид, аналогно северном, био на исти начин декоративно решен. Ове аркаде, лучно засведене, излазиле су из равни зида и формирају их по два пиластра који искачу из површине зида за преко 20 см. Лучни део аркаде се завршава на нивоу испод кровног венца. Аркаде су изведене истом врстом камена од које су грађени зидови цркве.

Оваква оживљеност и рашчлањеност бочних зидова, нарочито присуством следе удубљене аркаде, типична је за изванредан број наших сакралних грађевина које потичу из XIII — XIV века³⁰. По облику аркаде и њиховом изласку из равни зида црква на Руднику највише подсећа на слична решења на фасадама цркава св. Богородице у Мушутушту, манастирске цркве у Матки и цркве у Рамаћи³¹. Све три ове грађевине настале су у XIV веку.

Пратећи вести из очуваних историјских извора о Руднику, долазимо до закључка да је у овом крају живот почео нагло и интензивно да се развија од краја XIII века. Од овог раздобља па све до пада српске државе Рудник је имао неуједначену, али врло истакнуту, улогу у привредном развоју земље. Сачувани или евидентирани остаци архитектонског сакралног наслеђа говоре да је у овом месту у време изразитог просперитета било веома богато градитељско деловање, што се може довести у непосредну везу са јако развијеном и снажном црквеном организацијом. Три цркве у непосредној близини на тако малом простору, различите по димензијама и неједнаког архитектонског облика и квалитета, упућују на претпоставку да су саграђене у сразмери са економском моћи њихових ктитора. При овоме не треба губити из вида да су све три православне и настале пре пада српске независности, јер не постоји

реална могућност да је било која од њих грађена у турско доба, с обзиром на неповољност услова и на ригорозност турских власти при допуштању градње нових богомоља, нарочито у местима која су имала одређену и истакнутију улогу у прошлости српске државе.

Велика црква са доста импозантним димензијама о којој, на жалост, немамо никаквих одређенијих података, морала је бити грађевина неког од српских владара или бар једног од најугледнијих властелина у времену XIV — XV век. Наравно да би било каква претпоставка о приписивању овог храма одређеном владару представљала обично нагабање, пошто тако нешто оскудица у подацима апсолутно не допушта. Такође би помисао о везивању ове богомоље за неког српског средњовековног великаша имало сасвим истоветан карактер произвољности^{31a}.

Као што се за малу цркву крај гробља под Кељом, чији су темељи очувани, може са доста основа рећи да је представљала грађевину са функцијом гробљанске капеле, којој су ктитори били руднички православци, исто тако се, без већих грешака, може претпоставити да је „црквина“ задужбина непознатог ктитора знатније економске моћи и несумњивог друштвеног угледа^{31b}. Не поседујемо податке о времену грађења ове цркве. Међутим, полазећи од тога да су на њој присутни елементи типични за црквене грађевине из периода XIV века, не излажемо се већој опасности ако време њеног настанка потражимо управо у том столећу или у првој половини XV века.

Све до првог светског рата околу „црквине“ је постојало велико гробље које се састојало од необрађених надгробних белега³². Др Јанко Шафарик је на овом гробљу открио четири камена „са цртама, фигурама и крстовима“, без натписа. Он је донео цртеже трију споменика, али услед недостатка писаних података (натписа) није могао прецизније да установи време њиховог настанка³³. У близини „црквине“ Здравко Вучетић са Рудника нашао је, између два рата, надгробну плочу од шкриљца на којој је уклесан натпис који је М. Радојевић овако прочитао: ПРЕСТАВИ СЕ РАБА ВОЖИЈА ТОДОРА НА СВЈАТАГО ДИМИТРИЈА 26 ОТОМВРИЈА. У натпису су, како он наводи, биле још две речи без смисла „ЈАДАЈУ ПРОСТИ“ и без године смрти. Ова плоча је уништена за време последњег рата³⁴. Неколико преосталих споменика са овог гробља, обраслих у траву, аморфног облика и без икаквих знакова, спадају у категорију оних надгробних белега који се по уобичајеним научним критеријумима сврставају у Средњи век, без прецизнијих хроноло-

шких омеђавања. У недостатку прецизнијих података сепулкрални и већ уништени материјал око „црквине” пружа нам драгоцену помоћ као ослонац у опредељењу да се ова грађевина датује у већ наведено време. Истраживања, која се намећу као неопходна потреба, даће, вероватно, нова открића која ће бацити потпуније светло на проблем хронологије ове грађевине.

Разуме се да не можемо ништа прецизније рећи о њеном грађењу, а најмање о мајсторима, мада, по приморским карактеристикама слепих arkada на овом објекту, можемо да помишљамо о могућности дубровачког или которског порекла његових градитеља, утолико пре што је Рудник дуго времена у XIV и XV веку био, како смо већ видели, станиште бројних Дубровчана и Которана.

За одређеније сазнање о развијеном духовном животу на Руднику, који се свакако мора довести у везу са овом црквом, а још пре са великим храмом, користи нам запис на једном четворојеванђељу који се налази у Берлинској библиотеци под бр. 8. Овај недатирани запис за који Љ. Стојановић сматра да потиче из XV века³⁵, даје нам податке о томе да је на Руднику писао четворојеванђеље неки поп Георгије. Уколико се Стојановићево датовање овог записа, односно четворојеванђеља, може прихватити као тачно, ушта не би требало сумњати, онда је он за нас двоструко значајан. Прво, поп Георгије који је својом руком писао ово четворојеванђеље и запис на њему морао је бити везан за један од ова два храма — велику цркву и нашу богомољу. То управо потврђује чињеница да је у XV веку, и то вероватно у првој половини, у време пре пада српске независности, постојала велика црква, односно наш храм. Друго, што је, такође, врло значајно, на Руднику је, судећи по овом запису, постојао, изгледа, једно време мањи преписивачки центар, који је свакако радио под окриљем једне или обеју цркава.

Црква се од давнина налази порушена. Чињеница да је забрављен патрон храма и да се у њој већ одавно не одржава богослужење, иако у самом Руднику не постоји савремена и активна црква³⁶, говори нам о томе да су протекле многе деценије од њеног пустошења и рушења. Познато је да су многе црквене грађевине у Србији настрадале од Турака крајем XVII века. Такав је случај, на пример, био са оближњим манастиром Враћевшницом³⁷. Премда немамо очуваних доказа, може се поверовати да је црква на Руднику у ово време доживела једно од својих првих харања и пустошења. Биће, ипак, да је ова богомоља доживела судбину озбиљнијег разарања, рушења и паљевине 1739. године, када су Турци поврат-

ком у ове крајеве, после привремене аустријске окупације, озлојеђено и осветољубиво означили свој поновни долазак. Уосталом, сам податак да су Турци спалили Рудник те године, недвосмислено упућује на закључак да црква, вероватно, није била поштеђена³⁸. Најзад, жестоке борбе између Срба и Турака, које су током I и II српског устанка вођене на Руднику, знатно су допринеле дефинитивном гашењу дуговечног култа у овој богомољи. Време и догађаји постепено су ову занимљиву грађевину учинили развалином у чијем тајанственом миру почивају прохујали векови. Са својствима културно-историјског споменика, рудничка „црквина“ — која чека да је конзерватори спасу — остаје аутентично сведочанство о зловимљивим местима рекомљивих Рудника.

НАПОМЕНЕ

1. Ч. Мијатовић, ДЕСПОТ ВУРАЋ БРАНКОВИЋ I-II, Београд 1880. и 1882.
2. Др В. Симић, ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ РУДАРСТВА, Београд 1951, 30.
3. Евлија Челебија, ПУТОПИС II, одломци о југословенским земљама, Сарајево, 1957, 139—141, прилично опширно описује Рудник и старе грађевине, али ни једну цркву уопште не спомиње. Ревносни, и не баш увек поуздани, Јоаким Вујић у свом ПУТЕШЕСТВИЈУ ПО СЕРБИЈИ I-II, Београд 1903, дао је доста драгоцених података за поједине манастире и цркве овог краја, али ни једну од постојећих рушевина храмова на Руднику не спомиње. Исти случај је, донекле, и са М. Милићевићем, КНЕЖЕВИНА СРБИЈА, Београд 1876. и Манастири у Србији, ГЛАСНИК СРПског УЧЕНОГ ДРУШТВА, књ. IV, Београд 1867. Ф. Каниц, који је оставио занимљиве податке о Овчарско-кабларским манастирима у Чачку, као и други путописци из XIX века, заобилазе Рудник и ове крајеве.
- 3а. Ј. Шафрик, СПОМЕНИК САН, ХСVIII, Одељење друштвених наука 77, Београд 1941—48, 257—268.
- 3б. Ј. Шафрик, Нов. дело, 262.
4. Ј. Мишковић, Опис Рудничког округа, ГЛАСНИК СУД, књ. XXXIV, 217—227, затим књ. XLI, 104—282. и др.
5. Ј. Мишковић, Опис Рудничког округа, ГЛАСНИК СУД, књ. XXXIV, 222.
6. Доста добар, али и непотпуни, преглед извора и литературе о Руднику дао је писац корисне мање монографије о Руднику Момчило Радојевић, РУДНИК У ПРОШЛОСТИ, Београд 1971, 60 и 61. У опсежној Хроници места Рудник од М. Милосављевића, која се у рукопису чува у Историјском архиву у Чачку, литература је наведена у најужем обиму.
7. Екипа Археолошког института САН-а обишла је, неколико година иза другог светског рата, Рудник, снимила и проучила локалитет Градови, о чему је и објавила одговарајући прилог, док је црква, при том, изгледа, потпуно превиђена или занемарена. Види: АРХЕОЛОШКИ СПОМЕНИЦИ И НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ, II, Централна Србија, Београд 1956, 101—103.
8. М. Гарашанин, АРХЕОЛОШКИ СПОМЕНИЦИ 2, Београд 1956, 5.
9. М. Радојевић Нав. дело, 7.
10. М. Радојевић, Нав. дело, 8.

РУШЕВИНЕ СРЕДЊЕВЕКОВНЕ ЦРКВЕ НА РУДНИКУ

11. J. Шафарик, Нав. дело, 258.
12. Revue archéologique, I Paris 1903, 17—23 и 28—29.
13. У обимној студији К. Жиречек, ИСТОРИЈА СРБА I-II, Београд 1952², доноси све значајније вести о појединим догађајима које саопштавају извори, а које се могу срести на странама: 189, 270, 319 и 384 (Историја Срба I) и 92, 105, 149, 175, 179, 214, 362 и 407 (Историја Срба II). Значајне податке о Руднику као рударском месту дао је овај научник у студији Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку, ЗБОРНИК КОНСТАНТИНА ЖИРЕЧКА I, САН, Посебна издања СССХХVI, Одељење друштвених наука 33, Београд 1959, 264—265.
14. Године 1303. на Руднику се спомиње католичка парохијска црква. Уп. К. Жиречек, Нав. дело, 261. За време деспота Стефана Лазаревића, односно Ђурђа Бранковића, спомињу се католичке цркве св. Марије и св. Влаха као и капела св. Фумије, што се може видети из очуваних тестамената у дубровачком Архиву, којима су Дубровчани обилно даровали поклоне. Види: М. Динић, ЗА ИСТОРИЈУ РУДАРСТВА У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ И БОСНИ, II, САН, Посебна издања СССLV, Одељење друштвених наука, 41, Београд 1962, 7.
15. АРХЕОЛОШКИ СПОМЕНИЦИ И НАЛАЗИШТА У СРБИЈИ, II, Централна Србија, Београд 1956, 103.
16. К. Жиречек, ИСТОРИЈА СРБА II, Београд 1952², 214.
17. М. Динић, Нав. дело, 3—21.
18. К. Жиречек, Нав. дело I, 92.
19. Љ. Станојевић, НАРОДНА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА СРПСКО-ХРВАТСКО-СЛОВЕНАЧКА 3, Загреб 1928, 982.
20. О овоме види: Г. Чремошник, РАЗВОЈ СРПСКОГ НОВЧАРСТВА, Београд 1933, 35—39; Р. Марић, СТУДИЈЕ ИЗ СРПСКЕ НУМИЗМАТИКЕ, САН, Посебна издања ССCLIX, Одељење друштвених наука 20, Београд 1956, 22 и даље; С. Димитријевић, ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК 1—2, Београд 1957, 94, 95 и М. Радојевић, Нав. дело, 17—21. Важан средњевековни пут који је ишао од Београда до Борча, омиљеног боравишта деспота Стефана Лазаревића, пролазио је преко Рудника. Уп. К. Жиречек, Нав. дело, 302.
- 20а. Када је 1372. године Никола Алтомановић био господар Рудника, намеравали су босански фрањевци да овде подигну манастир. Уп. К. Жиречек, Нав. дело, 265.
21. Види напомену бр. 3а.
22. М. Радојевић, Нав. дело, 8.
23. М. Радојевић, Нав. дело, 11, 12.
24. J. Шафарик, Нав. дело, 260.
25. М. Радојевић, Нав. дело, 12.
26. Нису вршена никаква истраживања у циљу сазнања у којој мери су сачувани првобитни делови грађевине. Данашњи изглед високо очуваних зидова недвосмислено указује на чињеницу да су они настали у турско време и да су плод амбициозне адаптације цркве у џамију.
27. С обзиром да је читав локалитет остао интактан, треба претпоставити да се испод земљаног наноса, обраслог травом, налазе порушени делови грађевине. На то упућује и топографија самог локалитета. Истраживања, која предстоје, сигурно ће дати обиље нових података о цркви.
28. Пошто је унутрашњост цркве испуњена шуптом и земљом у нивоу од најмање 1/2 м то се може претпоставити да се испод ових слојева налазе очувани остаци фреско-декорације у висини сокла. Наравно, ово ће потврдити или оповргнути истраживања која предстоје.
29. Сличан систем статистичког обезбеђења примењен је код цркава у Ушћу и Палежу код Студенице из XIII односно XIV века, на којима је Завод за заштиту споменика културе из Краљева извео рестаураторске радове.
30. Најзанимљивији пример је црква св. Николе у Баљевцу код Рашке. Види: А. Дероко, Црква св. Николе код Баљевца, СТАРИНАР, III серија, књ. VII, Београд 1932, 36—39. Исто тако, интересантну потврду сличног начина решавања фасада пружа црква св. Николе у Шумнику код Рашке. Види: Р. Станић, Црква светог Николе у Шумнику

код Рашке, САОПШТЕЊА РЕПУБЛИЧКОГ ЗАВОДА ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ IX, Београд 1970, 101—109, где су наведени и други примери као и литература о њима.

31. А. Дероко, **МОНУМЕНТАЛНА И ДЕКОРАТИВНА АРХИТЕКТУРА У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ**, Београд 1962², сл. 211, 263 и 381.

31а. Ј. Шафарик, Нав. дело, 262, као што смо видели, ову грађевину датује у време српског царства.

31б. У периоду XIV — XV век за Рудник се посредно или непосредно везују три истакнутија великаша. Наиме, Рудником је владао између 1372. и 1374. године Никола Алтомановић, који је овде ковао свој новац — грошеше са натписима ва хѣ ѣа благоверни юпанъ Никола или латиницом Syran Nicola. (Уп. М. Динић, О Николи Алтомановићу, Београд 1932, 8; К. Јиречек, Нав. дело II, 321 и Р. Марић, Нав. дело, 104.). Војвода Никола Зојић се на самом крају XIV века у борби са деспотом Стефаном Лазаревићем предао у оближњој утврђеној Острвици, а потом се замонашио у манастиру Рамаћи — својој задужбини (уп. С. Новаковић, **ЗАКОНСКИ СПОМЕНИЦИ СРПСКИХ ДРЖАВА СРЕДЊЕГ ВЕКА**, Београд 1912, 519; М. Динић, Нав. дело, 19 и Д. Михаиловић, Црква у Рамаћини и споменик сликарства моравске школе, САОПШТЕЊА РЕПУБЛИЧКОГ ЗАВОДА ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ I, Београд 1956, 147—155). Најзад, велики челник Радич Поступовић, ктитор оближњег манастира Враћевшнице, користио је рудно благо на рудничком подручју као власник неких рудокопа на Руднику, што се види из његове повеље манастиру Кастамониту коме је завештао обиље прихода из Рудника за његово издржавање (уп. С. Новаковић, Нав. дело, 548 и М. Динић, Нав. дело, 18.). Нема сигурнијег основа за претпоставку да је неко од ова три властелина био ктитор „црквине“. Како је М. Динић утврдио, Рудником је старешиновао кнез који је на челу некаквог већа грађана обављао послове управљања местом. Можда, ипак, међу овим поглаварима, који су несумњиво спадали у ред рудничке „властеле“, која се спомиње у актима дубровачког Архива, треба тражити ктитора наше цркве (уп. М. Динић, Нав. дело, 14, 15.).

32. Највећи број ових надгробњака употребљен је за грађење мостова и пропуста на путу за Г. Милановац за време Првог светског рата. Види: М. Радојевић, Нав. дело, 12.

33. Ј. Шафарик, Нав. дело, 261. Међутим, Шафарик је ипак покушао да гробље ове велике цркве датује у време „Српског царства“ а гробље око „црквине“ у последња времена српске самосталности.

34. М. Радојевић, Нав. дело, 12.

35. Љ. Стојановић, **СТАРИ СРПСКИ ЗАПИСИ И НАТПИСИ II**, Београд, 1903, 409, бр. 4218. Овај запис гласи:

Сѣн свѣтѣи и божѣствнѣи
тетрѣуггѣлѣ писѣ се вѣ избѣрѣнѣи и доврѣи и красѣи и паче словѣи
мѣстѣ рекѣи Рѣудникѣ рѣукоу многѣи и смѣренѣи раба божѣа попа
Гишѣгѣа. Молю ви се, брати, не клѣните ноу влагословѣте, аще что есмѣ и
погрѣшнѣи воу да изѣвѣитѣ иго вѣчнѣи мѣчени, аминѣ

36. Годишње једанпут или двапут, о младој недељи, старије жене посећују „црквину“, а све до после Другог светског рата цркву су посећивали крстоноши за време литија. Крај „црквине“ налази се једна стара дивља крушка чије је стабло од давнина обележено као запис. Иначе, Рудник као насеље припада парохији у Јарменовцима где се налази активна црква, О „црквини“ на Руднику нису сачувана никаква предања, вероватно из разлога што данашње најстарије породице на Руднику потичу из XVIII века. Види: М. Филиповић, Таково, насеља и порекло становништва, САН, LXXV, 149.

37. В. Петковић, **ПРЕГЛЕД ЦРКВЕНИХ СПОМЕНИКА КРОЗ ПОВЕСНИЦУ СРПСКОГ НАРОДА**, САН, Посебна издања CLVII, Одељење друштвених наука 4, 1950, 62.

38. С. Станојевић, Нав. дело, 982.

39. Љ. Стојановић, Нав. дело, бр. 4218.

RUINES DE M' EGLISE MEDIEVALE A RUDNIK

De plusieurs églises catholiques et orthodoxes existant autrefois à Rudnik, seules restent les ruines de celle-ci, connue sous le nom populaire de »Crkvina«. Les ruines sont situées dans la partie de l'agglomération Rudnik appelée Rudniciste (Mines) puisque durant des siècles des mines y étaient exploitées. Nous manquons de données sur la date de construction et sur le saint auquel elle a été consacrée. A en juger d'après les éléments d'architecture — arcades aveugles se découpant sur les murs latéraux de la construction — elle serait typique pour l'époque des XIIIe et XIVe siècles. Cependant on pourrait également supposer, étant donné certaines caractéristiques propres aux constructions du littoral, qu'elle est l'œuvre des maîtres de Dubrovnik. Cette hypothèse serait étayée par des documents d'archives qui mentionnent une colonie des gens de Dubrovnik à Rudnik. De base rectangulaire, prolongée par l'abside semi-circulaire, l'église a été couverte d'une voûte semi-cylindrique sans coupole. Ses dimensions modestes (10,93 x 6,34 m.) et son manque de prétention font penser qu'il s'agit de l'œuvre pieuse de quelque noble du XIVe siècle vivant dans cette région. Des fouilles archéologiques sont à faire et elles éclaireront certainement mieux le passé de ce monument architectural intéressant, un de rares témoignages conservés, en partie, de la puissante et riche tradition des constructeurs à Rudnik.

Radomir STANIĆ

1. The purpose of this document is to provide a comprehensive overview of the current state of the project and to identify the key areas that require attention. This document is intended for the use of the project team and management.

2. The project has made significant progress since the last meeting. The initial phase of the project, which involved the identification of requirements and the development of a project plan, has been completed. The project team has successfully identified the key requirements and has developed a detailed project plan that outlines the scope, schedule, and resources of the project.

3. The project team has also completed the initial phase of the project, which involved the identification of requirements and the development of a project plan. The project team has successfully identified the key requirements and has developed a detailed project plan that outlines the scope, schedule, and resources of the project. The project team has also completed the initial phase of the project, which involved the identification of requirements and the development of a project plan.

4. The project team has also completed the initial phase of the project, which involved the identification of requirements and the development of a project plan. The project team has successfully identified the key requirements and has developed a detailed project plan that outlines the scope, schedule, and resources of the project. The project team has also completed the initial phase of the project, which involved the identification of requirements and the development of a project plan.

5. The project team has also completed the initial phase of the project, which involved the identification of requirements and the development of a project plan. The project team has successfully identified the key requirements and has developed a detailed project plan that outlines the scope, schedule, and resources of the project. The project team has also completed the initial phase of the project, which involved the identification of requirements and the development of a project plan.

6. The project team has also completed the initial phase of the project, which involved the identification of requirements and the development of a project plan. The project team has successfully identified the key requirements and has developed a detailed project plan that outlines the scope, schedule, and resources of the project. The project team has also completed the initial phase of the project, which involved the identification of requirements and the development of a project plan.

Сл. 1 Рушевине цркве на Руднику, општи изглед

Сл. 2 Рушевине цркве на Руднику, изглед са источне стране

Сл. 3 Рушевине цркве на Руднику,
изглед са севера

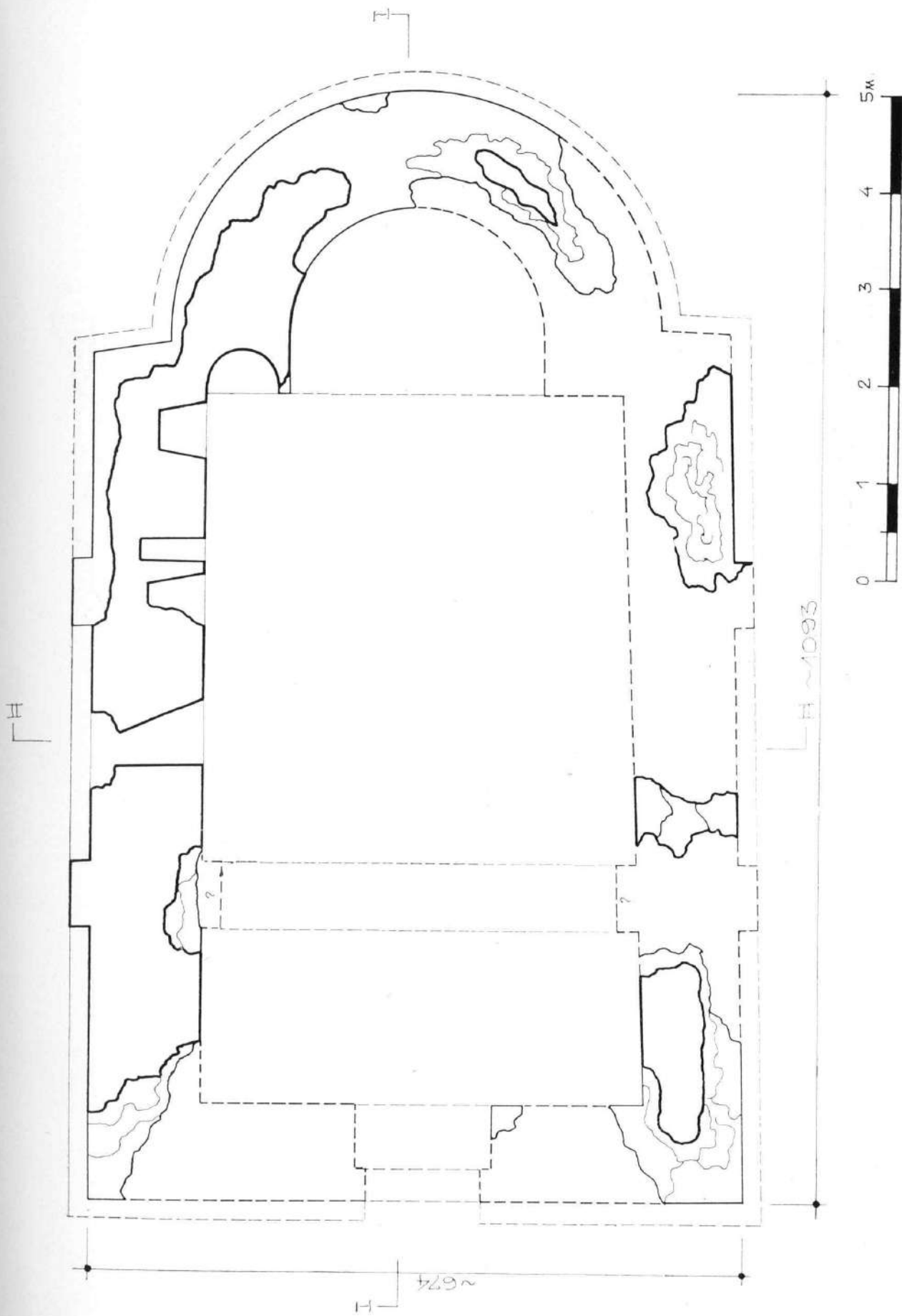
Сл. 4 Рушевине цркве на Руднику,
изглед северног зида

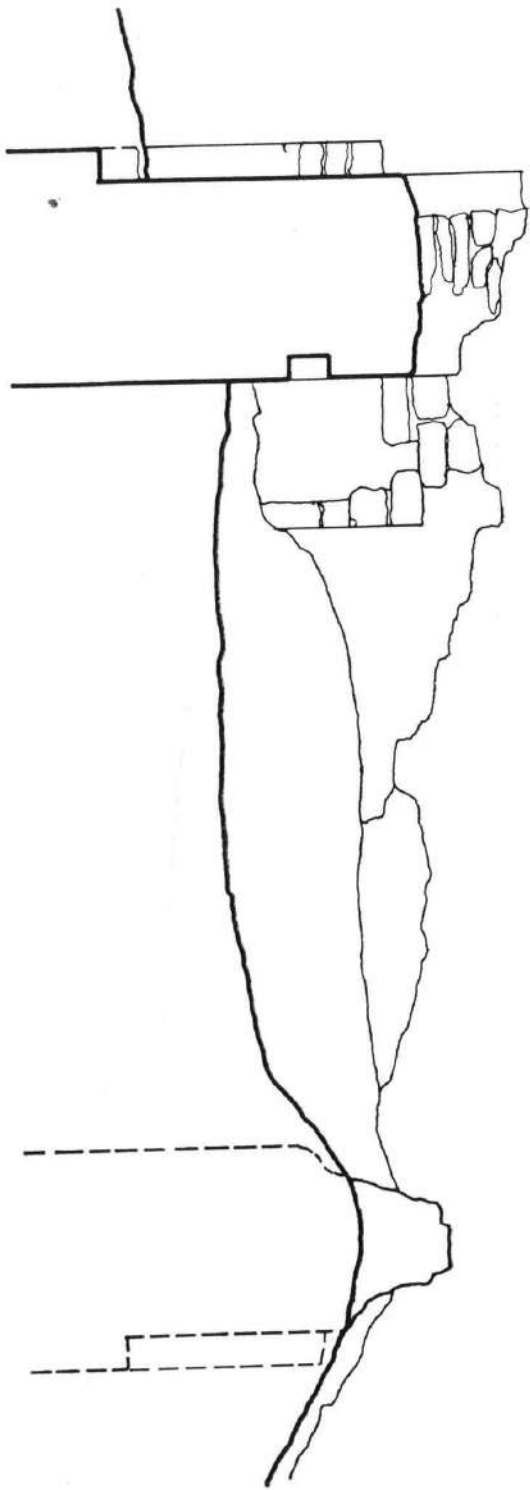
Сл. 5 Рушевине цркве на Руднику,
изглед са северо-запада

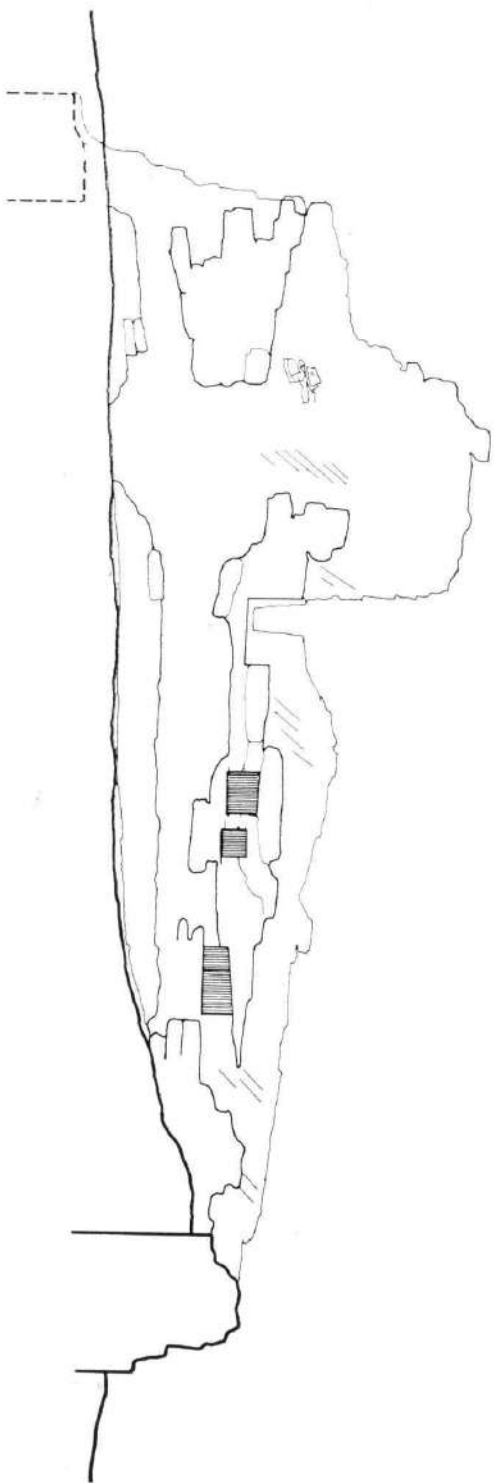
Сл. 6 Рушевине цркве на Руднику,
изглед са западне стране

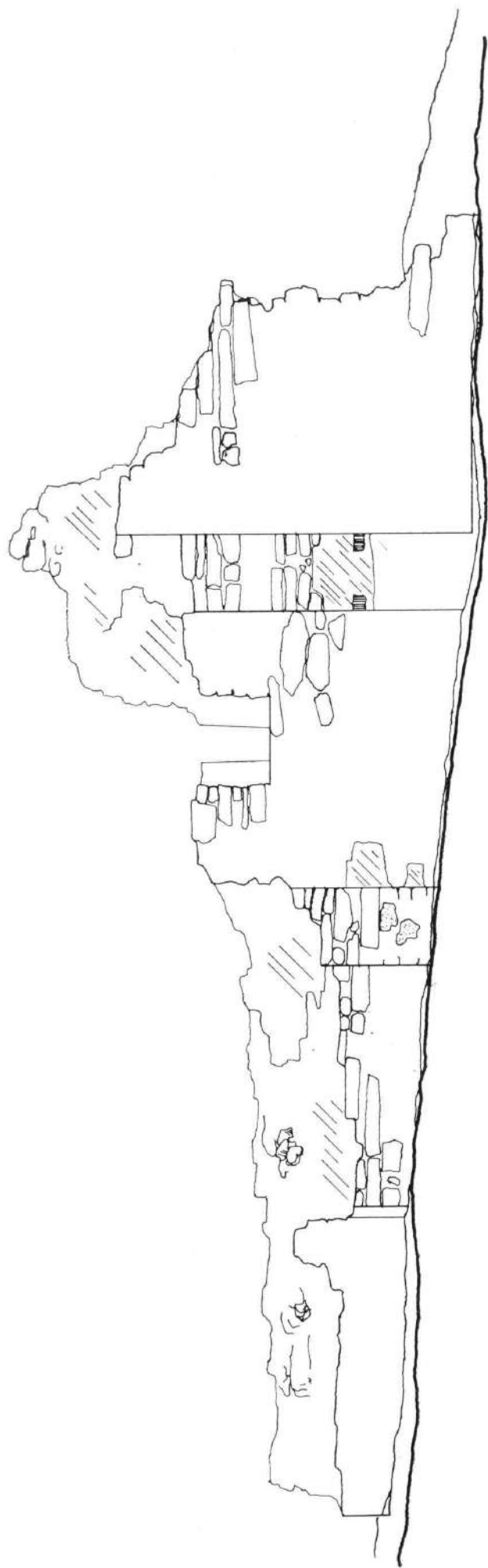
Сл. 7 Рушевине цркве на Руднику, основа (цртеж арх С. Ђорђевића)

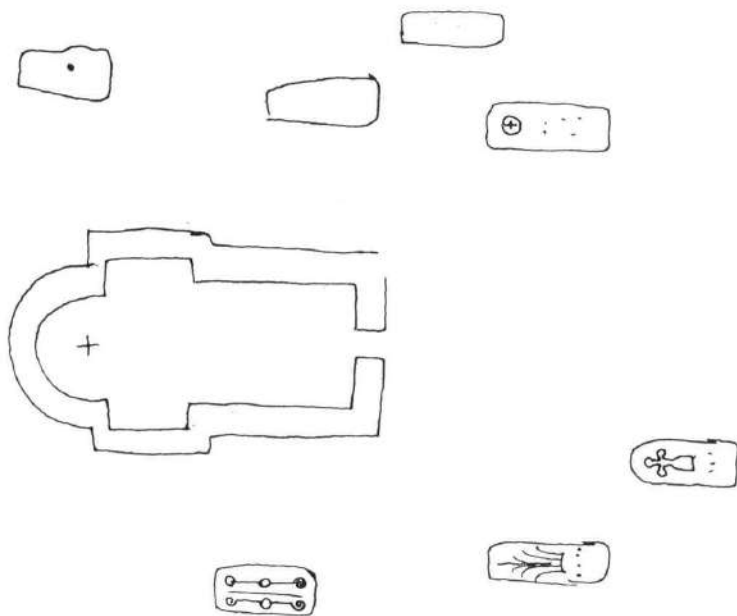
Ст. 8 Русевине цркве на Руднику, подужни пресек (цртеж арх. С. Ђорђевића)

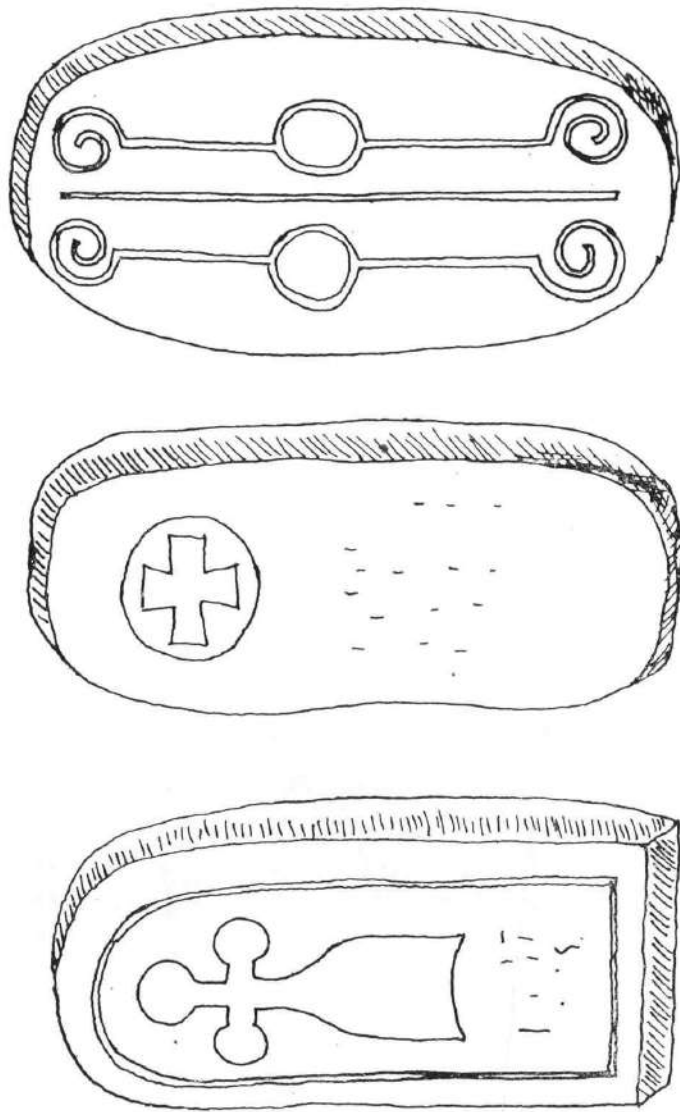
Ст. 9 Русевине цркве на Руднику, попречни пре-сек (цртеж арх. С. Ђорђевића)

Сл. 10. Рушевине цркве на Руднику - изглед северног
зида (цртеж арх. С. Борзевића)

Сл. 11 Ситуациона скица „Дрквине“ и некро-
поле од Ј. Шафарика (цртеж основе цркве је
погрешан)

Сл. 12 Надгробни споменници крај „Дрквине“, цртеж Ј. Шафарика

РАДОМИР СТАНИЋ

НОВООТКРИВЕНЕ ФРЕСКЕ У МАНАСТИРУ КОВИЉЕ

У прошлом броју Зборника Народног музеја у Чачку објавили смо већи чланак под именом Манастир Ковиље,¹ у којем смо, поред историјата и архитектуре овог комплекса, по први пут, указали на живопис и његове карактеристике у црквама св. арханђела Михаила и св. Николе. У овом прилогу, на основу видљивих партија живописа, покушали смо да — поред стилских анализа, које су једва могле бити изведене, због малих очуваних фреско-површина и велике оштећености — датујемо фреске у цркви св. арханђела Михаила и храму св. Николе². Осим тога, нагласили смо потребу да се живопис својевремено прекривен малтерним слојем и кречним намазима, открије, очисти и конзервира, како би се утврдила не само укупна количина очуваног зидног сликарства у обе цркве, већ и потврдила наша констатација о стилским својствима и времену његовог настанка.³ Срећом, то је учињено 1970. године, у августу месецу, којом приликом се дошло до читавог низа нових сазнања о фрескама обеју цркава, а нарочито о живопису цркве св. Николе.⁴ Пре свега, количина откривених фресака у цркви св. Николе, која је знатно већа од раније видљивих остатака живописа, диктирала је потребу да се на

ово сликарство поново вратимо и да тако употпунимо представу о обиму његове очуваности и ликовним обележјима⁵. Мада је откривени живопис у цркви св. арханђела у незнатној размери у односу на раније постојећи, и он ипак заслужује пажњу, па ћемо се и на њега осврнути⁶. Треба нагласити да откривање ових фреско-површина представља занимљив резултат предузетих интервенција, који инспирише на нове сличне захвате у другим црквама, с обзиром на чињеницу да се у многим споменицима из овог времена или из ранијег периода на територији Србије налазе скривене фреске које треба открити, проучити и публиковати.

Фреске у цркви св. арханђела

Првобитно, ова црква, као старија богомоља у манастирском комплексу, имала је живопис на свим унутрашњим зидним површинама. Део ансамбла који је очуван представља само око 20% од целокупног живописа. Истакнуто је већ да је очувани део јако оштећен и упропашћен⁷. Током извођења конзерваторских радова⁸, констатовано је да, поред угрожености постојећих фресака, испод малтерног слоја постоје фрагменти живописа. Стога је, у склопу изведених интервенција, пажљиво скинут малтер са површина декорисаних фрескама. Ове декорације појавиле су се на западном зиду цркве — управо на зиду на коме је, поред свода, било највише очувано живописа и, делимично, на другим површинама.

У појасу који захвата сокл, малтерног слоја је ослобођена декорација са орнаментиком у виду стилизоване палмете. Сudeћи по овој декорацији, сокл у висини од око 1/2 м обимом свих унутрашњих површина био је украшен овим мотивом, изведеним бојом жутих тонова, на црвеној и тамно-плавој позадини. Изнад овог сачуваног декорисаног дела сокла, на истом зиду, откривен је део фигуре једног непознатог архијереја. Лик му је уништен. Очуван је само делом ореол. Опис овог светитеља тешко је извршити због оштећености колорита. У десној руци држи развијен свитак са делимично сачуваним текстом: ... ииѣ страхъ ѣню назуаю. Поред овог архијереја с једне и друге стране била су представљена још два, од којих су местимично сачувани само нимбови. Пажњу скреће лик једног светитеља, датог у виду попрсја на простору изнад нише Ђаконика. Сачувана је сигнатура у овом виду: Сѣый ... онъ У питању је, вероватно, чудотворац Спиридон. Представљен је фронтално у врло коректној сликарској обради, која потврђује даровитост и способ-

ност аутора овог сликарства. Најзад, раније сагледљиви медаљони са попрсјима светитеља, на чеоној страни лука, на западном зиду, после конзерваторских захвата, уверавају нас о изразитости сликарских квалитета ових фресака. Такође, откривени делови појединих светитеља, односно анђела, на сводној површини, као и изгледи раније постојећих фигура, после делимичног чишћења, потврђује наше уверење о настанку овог живописа у првој половини XIII века, о његовом монашком карактеру, као и о одликама које су врло блиске оном сликарству у развоју средњевековне српске уметности које све више своје карактеристике графицизма уступа новим пластичним вредностима⁹. Не постоје разлози, мислимо, да се после откривања ових фресака друкчије расуђује о њиховој ликовној вредности, времену настанка и стилским обележјима у односу на оно што је раније речено, нити, пак, може да дође у обзир сумња у то да је читав ансамбл у овом храму дело једног сликара.

Фреске у цркви св. Николе

У овом храму, у погледу откривања фресака, постигнути су очекивани и врло значајни резултати. Ово се, тим пре, може тврдити кад се има у виду чињеница да је у цркви била очувана, односно видљива, само једна фреска — представа Исуса Христа као анђела великог савета. Ово Христово попрсје насликано је у лунети изнад западних врата, с унутрашње стране¹⁰. На појединим зидовима, у доњим зонама, могли су се приметити сасвим бледи трагови фреско-малетра, који су указивали на присуство живописа испод малтерног слоја и кречних намаза. Међутим, тешко је било, пре почетка конзерваторских радова, претпоставити да се на зидним површинама испод малтера и кречног слоја налази неупоредиво више живописа у односу на видљиве декорације¹¹.

Све површине у цркви, олтарском простору и припрати систематски су претходно испитане помоћу многобројних сонди. Сонде величине 10 x 10 и 5 x 5 см постављене су на свим висинама зидова, своу и куполи. Укупно су постављене 94 веће и мање сонде. Механичким путем, пажљиво је скинут слој по слој кречних наслага и малтера, који је деценијама покривао фрагменте живописа и структуру зидова. Сонде, које су дале позитивне резултате, обрађене су приликом ослобађања живописа, а оне испод којих није било фресака остављене су да се омалтеришу и окрече. Новооткривени живо-

пис је врло пажљиво ослобођен премаза путем скалпера, а затим је опшивен јаким кречним малтером. Опшиви су хоризонтално постављени, тако да се спајају са зидном површином на којој нема живописа и са њом чине целину. Већа оштећења су очишћена од прашине, а затим попуњена кречним малтером. Укупно је постављено 67 већих и мањих пломби¹². Откривене фреске нису чишћене никаквим хемијским средствима, већ само механичким путем. Стање појединих фрагмената у погледу запрљаности и патине захтева примену одговарајућих савремених метода приликом чишћења и то употребу хемијских средстава. На тај начин би се добиле сасвим чисте декорације, које би имале аутентичан изглед, занемарујући постојећа оштећења и извесну избледелост бојеног слоја који је, иначе, врло постојан, јер су фреске у техничком погледу рађене врло солидно и квалитетно.

Откривање фресака извршено је у: олтарском простору, на западном и јужном зиду наоса, као и на спољној страни западног зида наоса. На сводним површинама и куполи нису пронађене фреске-декорације, јер су уништене. Сличан случај је и са северним зидом, чији је живопис, такође, настрадао.

У олтарском простору, односно у конхи нише, очувани делови живописа јасно указују на његов распоред (сл. 1.). На површини сокла, целим обимом зида апсиде, ишла је трака орнамената у виду стилизованог лишћа палмете. Лишће је сликано светло—жутом бојом на тамно-црвеном позађу. Испод прозора апсиде откривен је фрагмент представе св. Агнеца коме су се приклањали св. архијереји. Јужно од Агнеца била су представљена два архијереја, од којих су сачуване само ноге и доњи делови њихових одежда. Северно од Агнеца, пак, приказана су три архијереја, који су нешто боље очувани од предходних. Први, у светло—жутом стихару и истобојном фелону са украсима од црвене боје у облику крстова, је непознат. Од њега је сачуван само доњи део. Код овог светитеља пада у очи изванредно лепо декорисани омофор, украшен бисерним зрнцима и орнаментима у виду мреже са зарезима изведеним на жутом позађу потезима кичице тамне боје. До њега, супротно од нише, је други, такође непознати архијереј, који је нешто боље очуван. Одевен је у бео стихар са светло-жутом фелоном украшеним крстовима тамно-црвене и светло-жуте боје. Његов омофор, поред украса од белих бисерних зрнаца, декорисан је стилизованим биљним и геометријским орнаментима. Завршава се тамно-црвеним ресама, као и код предходног архијереја. Трећи архијереј, најмање очуван, сагледава се по лепо

очуваној шапи десне руке и по остацима одежде која је слична осталим. Његов омофор је, у односу на омофоре других великодостојника, богато декорисан различитом орнаментиком.

По свему судећи, изнад архијереја, у другој зони, било је представљено „Причешће апостола“, можда у два вида: хлебом и вином. Од ове сцене није ништа остало. У полукалоти апсиде била је, свакако, приказана Богородица Оранта са Христом и анђелима, а изнад ње Христово вазнесење, од којег, такође, нема уопште сачуваних фрагмената.

На јужном зиду — на простору западно од врата, поред орнамената у соклу, идентичних са декорацијама у истом нивоу на осталим зидовима, откривени су, изнад сокла, остаци двеју фигура, од којих је једна у архијерејској, а друга у владарској одежди (сл. 7.). Источно од врата, испод нише, кречног слоја ослобођени су јако оштећени орнаменти у соклу.

Западни зид наоса, бесумње, одликује се присуством највеће количине живописа, имајући у виду постојеће декорације и оне које су откривене. На основу откривених фрагмената може се разазнати распоред фигура у доњој зони и наслутити садржај сцена на осталим површинама овог зида. Но, најпре да се осврнемо на раније постојећег Исуса Христа као анђела великог савета, на коме су извршене озбиљније конзерваторске интервенције па се може сагледати у нешто друкчијем светлу, што условљава извесне корекције у закључцима стилских анализа не само о овој представи, већ и о читавом зидном сликарству у цркви св. Николе¹³. Дескрипцији ове фреске, извршеној пре конзерваторских интервенција, не може се ништа особито додати¹⁴. Међутим, пажљивим чишћењем бојеног слоја дошло се до сазнања о неким стилским особеностима које раније нису биле уочљиве. У цитираном чланку¹⁵, руковођени елементима и подацима које су нудиле делимично сагледљиве одлике ове представе, пре конзерваторских захвата и пажљивог чишћења, покушали смо да утврдимо заједничка обележја између ове фреско-декорације и живописа који се везују за сликарско стварање мајстора Митрофана¹⁶. При том смо нагласили извесну сличност између сачуване фреске у Ковиљу са фрагментима живописа у цркви св. Алексија Божијег човека у Милићима код Студенице, затим са фрескама у тз. доњој испосници св. Саве — цркви посвећеној св. Покрову Богородице и са живописом у Благовештењу Кабларском који се непосредно везивао за зографа Митрофана¹⁷. Међутим, после новог изгледа раније постојеће фреске, након чишћења, дошле су до изражаја неке до тад невидљиве само-

својности, које указују на посебност зидног сликарства у цркви св. Николе. Иако је по времену настанка близак фрескама горе поменутих цркава, ипак се ковиљски живопис у храму св. Николе не може по много чему идентификовати са њима. Поготово је упадљива разлика између фресака у Ковиљу и декорација у д. испосници св. Саве¹⁸. Сасвим је евидентно да је овај живопис дело пећких мајстора, који се, по стиаским својствима, може везати са фрескама у Богородичиној цркви у Студеници, насталим 1568 г.¹⁹ Фреске св. Николе, међутим, после чишћења раније постојећих површина и откривања нових ликова, указују на чињеницу да не постоје одговарајуће аналогije и да је раније истакнута сличност са живописом Благовештења Кабларског и цркве у Милићима била привидна и да је дошла као резултат опсервација на основу стања ових фресака, које су, под слојем прљавштине и патине, у знатној мери одударале од првобитног изгледа. Остаје да се констатује да ковиљске фреске у храму св. Николе представљају изненађујуће солидна остварења из краја прве половине XVI века, када су у области зидног сликарства у Србији већ пресахли прави и аутентични стваралачки извори. Утолико је и значајнија чињеница што ковиљске фреске скоро изузетно сведоче о још потпуно несагледаним уметничким токовима у овом периоду који су носили несумњива стваралачка обележја. Аутор ових фресака, добар цртач и солидан колориста, бавио се, изгледа, иконописом, јер сачувани делови живописа указују на иконописну технику и на карактеристике које су типичне за сликарство иконописа. Сем тога, приметна су нека својства овог зографа, нарочито у сликању медаљона са попрсјима светитељки, о којима ће бити речи касније, која су врло блиска минијатуристима, што, на извештан начин, говори или о томе да је овај мајстор био илуминатор или да се, пак, директно инспирисао илустрацијама старих књига и рукописа.

У висини сокла, на западном зиду, представљени су орнаменти у виду стилизованог лишћа палмете на начин како је то, иначе, учињено на свим зидовима (сл. 8.). Ови орнаменти сачувани су на површини јужно и северно од врата. У првој зони биле су приказане стојеће фигуре светитеља и светитељки (сл. 6.). И на једној и на другој површини (северно и јужно од врата) биле су насликане по две фигуре. На површини северно од врата представљени су цар Константин и царица Јелена. Видљиви су само њихови доњи делови: ноге и остаци дугих царских одежди са широким златним порубима, украшеним зеленим драгим камењем и белим бисерним зрнцима. Јужно од врата приказана је представа једног светитеља у архијереј-

ској одећи, који је, вероватно, св. Сава, а до њега други светитељ са бледим остацима монашке одеће. У питању је, свакако, св. Симеон Мироточиви. И један и други светитељ у тако малој мери су сачувани (само њихови доњи делови) да се могу идентификовати највише на основу аналогија²⁰.

У ансамблу откривених фресака на овом зиду треба истаћи орнаменте у виду стилизованог лишћа палмете, који уоквирују лунету изнад врата и, такође, украшавају довратнике, односно њихове спољне стране према унутрашњости наоса (сл. 10. и 12.). Орнаменти који иду обимом лунете, знатно су више оштећени од оних око врата. На унутрашњим странама довратника, у оквиру уобичајеног програма декорације, приказани су крстови са криптограмима, који су јако оштећени²¹.

Све фреско-површине у вишим зонама потпуно су уништене. Не постоје ни трагови сцена „Успења св. Богородице“, „Христовог распећа“ и осталих композиција које су на површинама западног зида биле насликане.

Праву драгоценост у комплексу делимично очуваних фресака у овом храму представљају три, од петнаестак, медаљона, насликаних на чеоној страни прислоњеног лука при врху западног зида. Ови медаљони, повезани мањим круговима, низали су се, вероватно, на чеоним странама свих прислоњених лукова, али су очувана само три на западном зиду²². Медаљони су обликовани црвено-смећом бојом. Танка бела линија уоквирава медаљоне са унутрашње и спољне стране. У круговима који повезују медаљоне и који су сликани на исти начин, усликани су стилизовани цветови жуто-зелене и црвене боје. С доње и горње стране кругова, површине су испуњене стилизованим цвећем и лишћем.

Сви медаљони били су испуњени попрсјима светитеља и светитељки. У сачуваним и откривеним медаљонима представљене су светитељке — мученице. Почев од севера према југу, медаљони са попрсјима се нижу овим редом.

Св. Марина *Сѣа Марѣнна* (сл. 13.) представљена је у 3/4 профилу, окренута полудесно. Одевена у смеће-црвену хаљину са окер жутиим оковратником. Преко главе и рамена је маслинасто-зелени мафориј. Испод њега је окер грчка капа са смећим уборима. У десној руци држи трократи крст — симбол распећа мучеништва. До ње је медаљон са представом св. Епраксије *Сѣа Епракѣа* (сл. 13.) приказане у 3/4 профилу. Одевена је у смећу хаљину са жутиим оковратником. Преко главе, на којој је окер византијска капа, и рамена

налази се зелени мафориј под којим су скривене шаке светитељке. У десној руци је трокраки крст. Између овог медаљона и следећег очуваног била су још два, који су уништени и премалтерисани. У трећем очуваном медаљону представљено је попрсје св. Ирине Ста Ирина (сл. 14.). Дата је у фронталном ставу, а одевена у зелени мафориј испод којег је грчка капа. У десној руци држи трокраки крст.

Инкарнат код ових портрета, који су врло добро очувани, је тамно-смеђ. Обрве, нос и уста наглашене су потезима тамног окера. Осветљавање је изведено кратким потезима беле боје којом су и белоначе означене. Сенчења су вршена потезима тамно-окер боје. Потези беле боје, који прелазе у светло-зелену, природно убирају мафорије св. Марине и св. Ирине, а код св. Епраксије ту улогу имају црне и окер линије. Ореоли су испуњени тоновима окер-жуте, а оивичени су смеђе-црвеним и белим рубом. Сигнатуре су исписане белим словима лепих облика. Позадина код свих медаљона некада је била тамно-плава, а сада готово потпуно црна. Орнаментика у склопу медаљона сликана је врло квалитетно. Пада у очи минуциозност обраде. Ови новооткривени ликови светитељки, по сликарском третману, сасвим се подударају са поступком примењеним при обради Христовог попрсја у лунети изнад врата. То потврђује чињеницу да је аутор попрсја у медаљонима и Исуса Христа један те исти сликар. На основу одређених заједничких својстава, уочених на остацима осталих фресака декорација, може се закључити да је читав ансамбл у овом храму радио један мајстор. Шта се још може рећи о овом сликару? Скромност очуваних фресака не допушта разматрање њихових тематских и иконографских одлика. Међутим, очувани ликови светитеља (није очувана ни једна сцена) могу да пруже довољно података за уочавање неких битних карактеристика њиховог аутора. Поред већ истакнутих могућности да се ковиљски сликар бавио иконописачком делатношћу, а можда и илуминацијом рукописа, треба нагласити да је он талентован уметник који је своје сликарско искуство градио на најбољим традицијама нашег средњовековног живописа. Очигледно је да се инспирише сликарством XIV века. Озбиљне индикације упућују на закључак да се формирао на искуствима врсних пећких мајстора из друге половине XVI века и да представља њихов значајан изданак.

Интересантно је да је спољни западни зид цркве био живописан, што се пре испитивања и откривања фресака није могло уочити. То сведоче остаци декорација у соклу које су истоветне са осталим ор-

наментима на овим деловима зидова у унутрашњости храма. Судићи по бледим фрагментима живописа на овом зиду, може се претпоставити да је овде био представљен Страшни суд.

Најзад, уместо закључка, може се рећи да откривање фресака у цркви св. Николе у Ковиљу, пре свега, представља леп допринос потпунијем сагледавању зидних декорација као целине у овом храму. Истовремено, откривени делови живописа у Ковиљу омогућавају шири увид у ликовно наслеђе из краја прве половине XVII века у Србији и потврђују констатацију о квалитетним уметничким остварењима из овог времена²³. Иако тешко настрадало, ово сликарство нам служи као доказ да су и у одмаклим деценијама XVII века, после изразите уметничке епохе потријарха Макарија, за време Пајсија и његових наследника, струјали креативни ликовни токови, који још нису у потпуности сагледани. Наравно, овде не може бити речи о врхунским уметничким остварењима, као о оним која су у ограниченом броју евидентна у другој половини XVI века, али се може недвосмислено тврдити да су дуго трајали и далеко допирали одједици тих стваралачких домета. У средишту тих плодотворних одјека треба тражити место живопису ковиљског храма св. Николе²⁴.

Н А П О М Е Н Е

1. Р. Станић, Манастир Ковиље, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак 1969, 33 — 55.

2. Нав. дело, 42 и 46.

3. Нав. дело, 42.

4. У оквиру акције спасавања угрожених фресака у појединим црквама, Завод за заштиту споменика културе из Краљева извршио је у једном и другом храму манастира Ковиље откривање, делимично чишћење и превентивну конзервацију фресака и, на тај начин, обелоданио скривене декорисане површине.

5. Радове на откривању, делимичном чишћењу и превентивној конзервацији живописа у Ковиљу изводила је екипа у саставу: Радомир Трифуновић, Андрија Видосављевић и Радомир Илић. Екипом је руководио Предраг Пајкић, историчар уметности.

6. У цркви св. Арханђела откривено је 2,83 м² фресака (Извештај о конзерваторско-сапсавалачким радовима на живопису у цркви св. Арханђела и св. Николе у Ковиљу у 1970. години, Завод — Краљево, стр. 3.)

7. Р. Станић, Нав. дело, 41.

8. Са зидних површина скинуто је 44 м² новог малтера, који је постављен вероватно још у прошлом веку и то на зидове који већ нису имали фреске. Овај малтерни слој прекрио је само 2,83 м² фресака (Извештај, 1).

9. Р. Станић, Нав. дело, 42.

10. Р. Станић, Нав. дело, 45, сл. 12.

11. Скидањем малтерног слоја и кречних намаза у цркви св. Николе ослобођено је 14,58 м² живописа, што представља десетоструко већу количину фресака од површине коју је захватала до тад видљива фреска Исуса Христа као анђела великог савета (Извештај, 2.)

12. Извештај..., 2.

13. Скидање кречних намаза и малтерних слојева са ове фреске, као и

њено чишћење, обелоданили су нека нова њена обележја, која се, првобитно, нису могла сагледати.

14. Р. Станић, Нав. дело, 45.

15. Р. Станић, Нав. дело, 46.

16. С. Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955, 89—90.

17. С. Радојчић, Нав. дело, 89.

18. Упоредо са конзерваторским интервенцијама извршено је делимично чишћење ових фресака. Захвате на фрескама извела је екипа Завода из Краљева под руководством Р. Станића, историчара уметности — конзерватора.

19. С. Петковић, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614, Н. Сад 1965, 167—169.

20. За XVI и XVII век врло је типично сликање ових личности на западном зиду, у првој зони. Види: С. Петковић, Нав. дело, 66.

21. Представа крста са иницијалима садржала је апотропејску вредност. Крст је, као обележје спасења и победе над мраком, штитио вернике од демона. Упореди: Г. Суботић, Почети монашког живота и црква манастира Сретења у Метеорима, Зборник за ликовне уметности, 2, Н. Сад 1966, 174.

22. У описима ликова у овим медаљонима колегијалну помоћ пружила ми је Душанка Ранковић, историчар уметности из Чачка, на чему јој најлепше захваљујем.

23. Сликарство у храму св. Николе у Ковиљу, по квалитету, свакако, није изузетак за време у којем је настало. Веома добро очувани живопис у непубликованој цркви св. Петра и Павла у Тутину, који је настао 1646/47, дакле само коју годину касније, представља занимљиво и врло солидно сликарско остварење, веома слично са фрескама у припрати манастира Хопово из 1954, а које се приписује мајсторима пореклом из северне Грчке. Упореди: С. Петковић, Сликарство на подручју Пећке патријаршије од средине XV века до 1690, Српска православна црква 1219—1969, Београд, 1969, 200.

24. Цртеже распореда живописа израдио је дипл. инж. арх. Слободан Ђорђевић коме љубазно захваљујем.

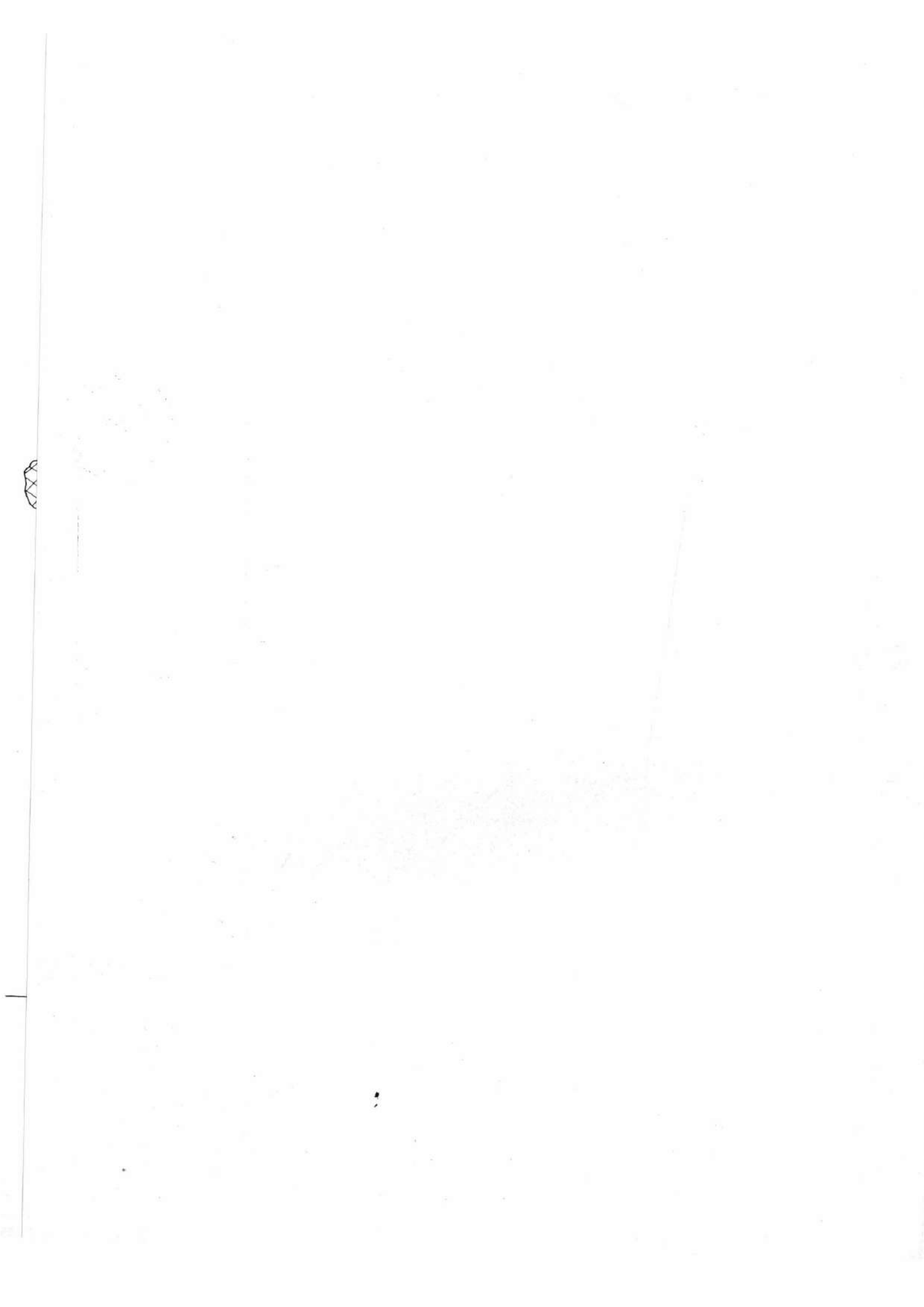
DES FRESQUES RECEMMENT DECOUVERTES A KOVILJE

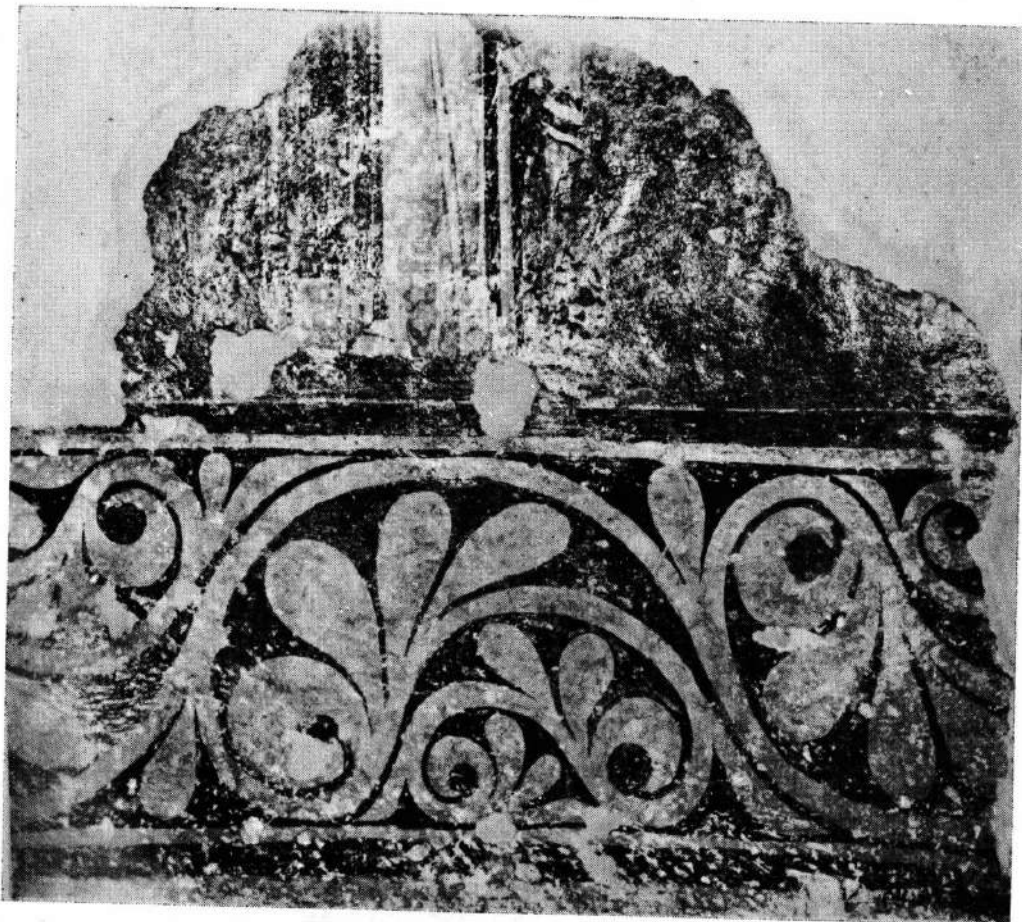
En 1970 dans les églises des monastères du Saoint-Archange Michel et du Saint Nicolas à Kovilje, près de Ivanjica, l'équipe de l'Institut pour la protection des monuments de culture à Kraljevo a fait des travaux de conservation des fresques, dont il a été question dans le précédent numéro du Recueil du Musée National à Čačak (l'article consacré au Couvent de Kovilje). Plus de 17 m² de peintures ont été découverts alors, sous les couches de mortier et de plâtre. Une petite partie a été découverte dans la plus ancienne des églises — celle de l'Archange Michel, et celle de l'église de Saint Nicolas est incomparablement plus grande. Les fresques de l'ancienne église ont confirmé l'hypothèse qu'elles datent du XIIIe siècle et qu'il s'agit des peintures de moines. A l'église de Saint Nicolas ont été mises à jour des décorations aux murs Est, Sud et Ouest du naos ainsi que sur le côté extérieur du mur Ouest de cette partie. Les plus grandes des surfaces ont été trouvées dans la région du socle, décoré des feuilles stylisés de palmette. Parmi les trouvailles intéressantes il faut mentionner les parties des figures dans l'autel et sur le mur Ouest. Mais les plus intéressants sont certainement les médaillons aux bustes des saintes martyres: Irène, Eupraxie et Marine, situés dans la partie frontale de l'arc appuyé contre le mur Ouest. Les parties découvertes des fresques font conclure qu'il s'agit de la peinture datant de la première partie du XVIIe siècle, et de la bonne peinture, oeuvre d'un seul maître. Cela a dû être un peintre d'icônes, les fresques portant les signes de cette technique-là. D'après les peintures il a été formé par les expériences des maîtres de Peć, qui ont laissé des oeuvres de valeur en Serbie du XVIe siècle. Certaines des qualités de ces peintures nous font compter l'auteur parmi les meilleurs des disciples de la tradition de Peć.

Radomir STANIĆ

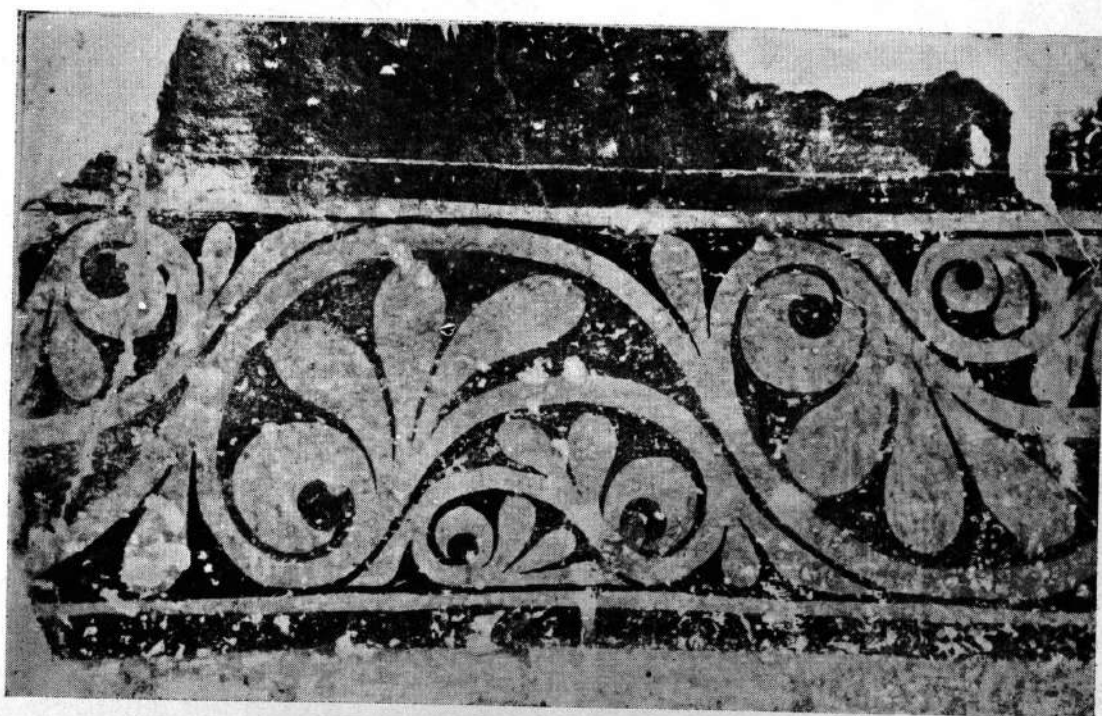

Сл. 1 Манастир Ковиље, црква св. Николе, цртеж живописа у олтарском простору

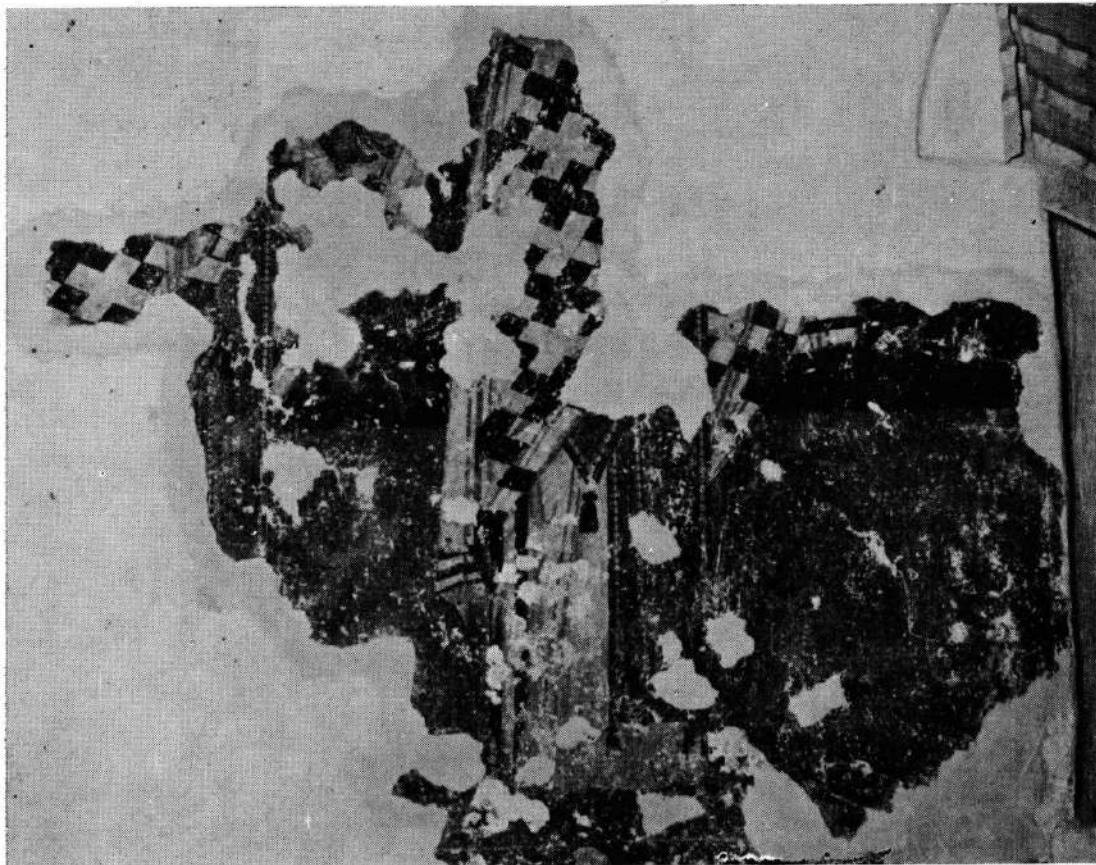

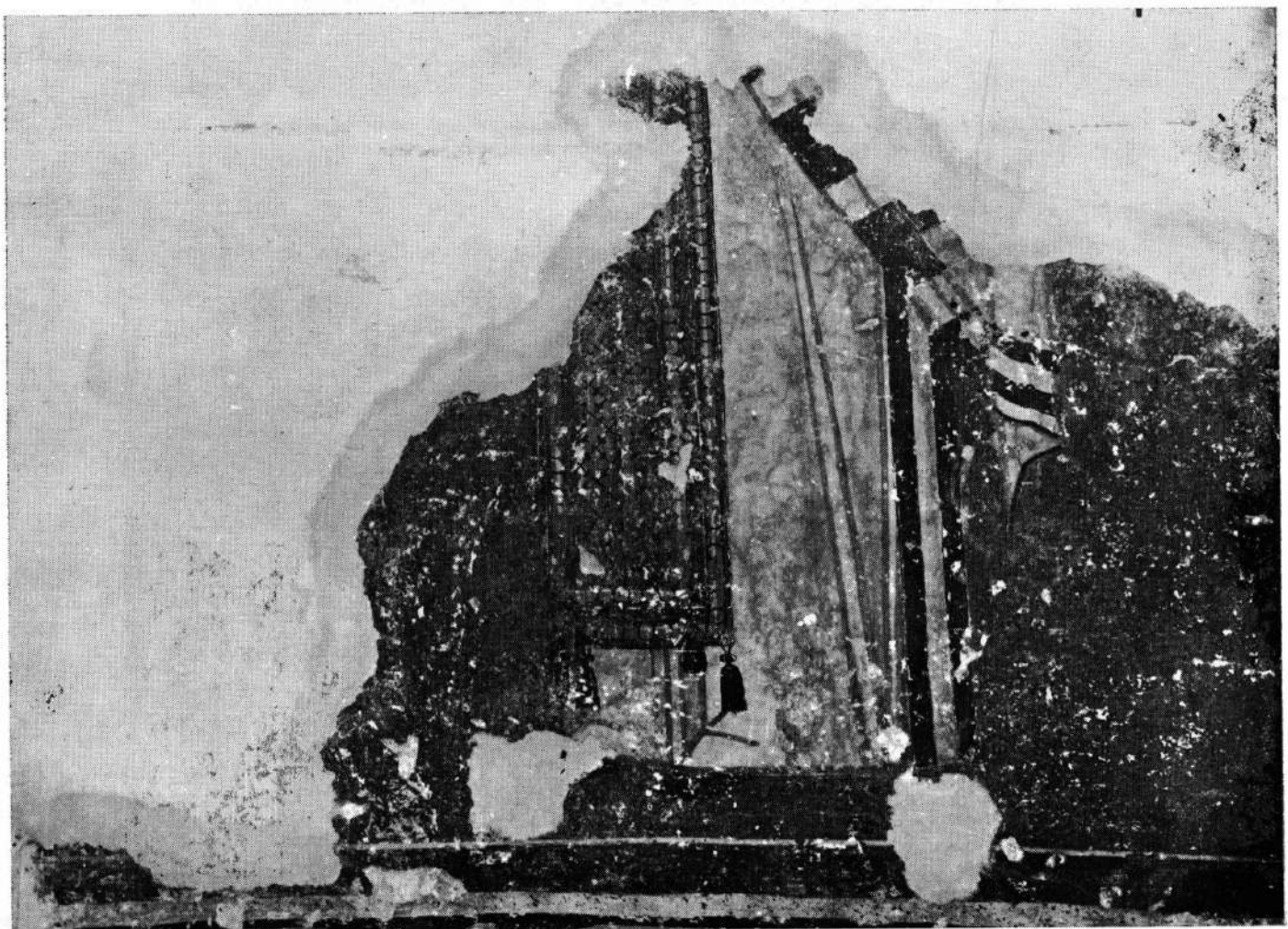
Сл. 2 Манастир Ковиље, црква св. Николе, сокл са орнаментима
и остатком једног архијереја у олтарском простору

Сл. 3 Манастир Ковиље, црква св. Николе, сокл са орнаментима
у олтарском простору

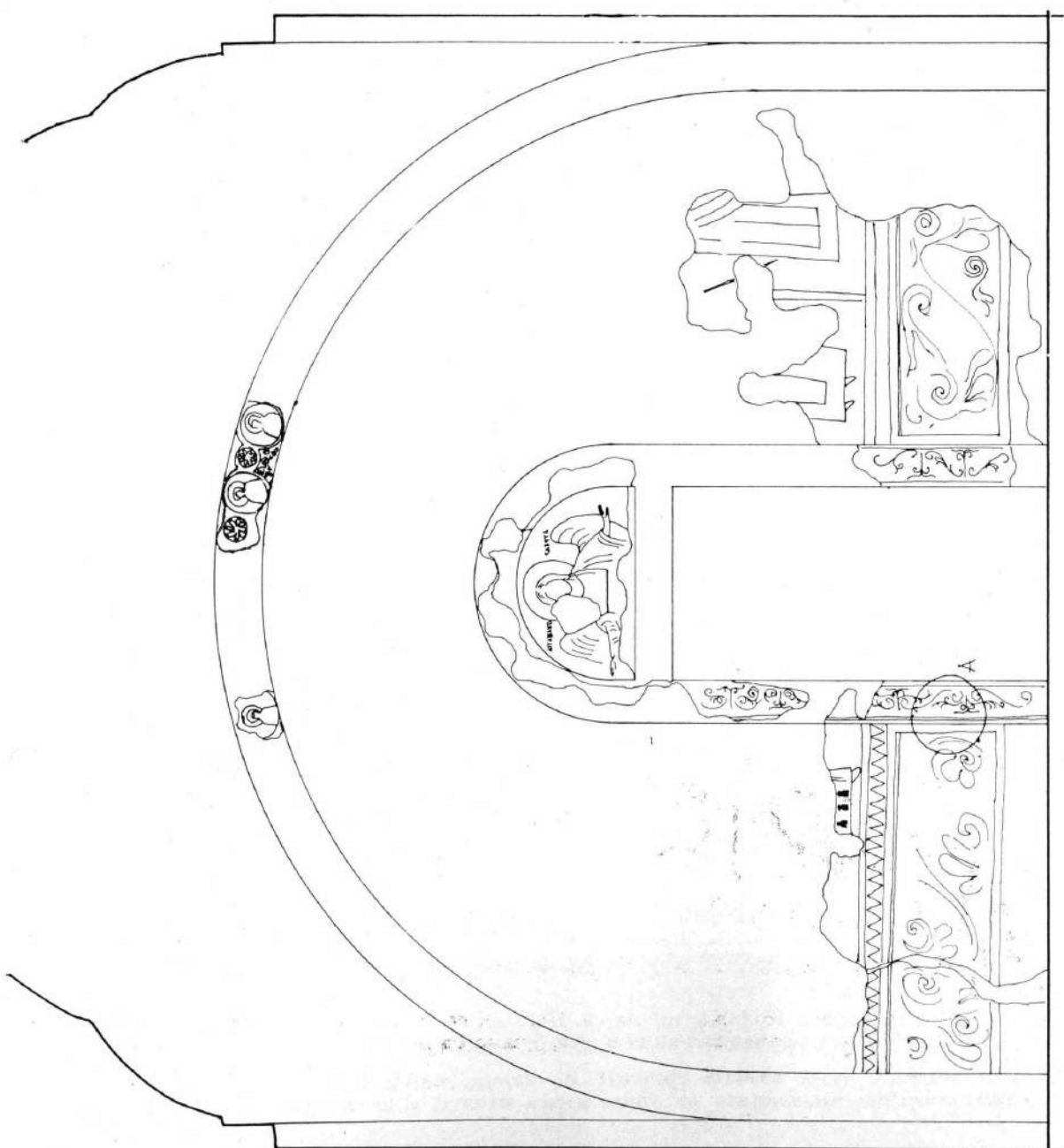
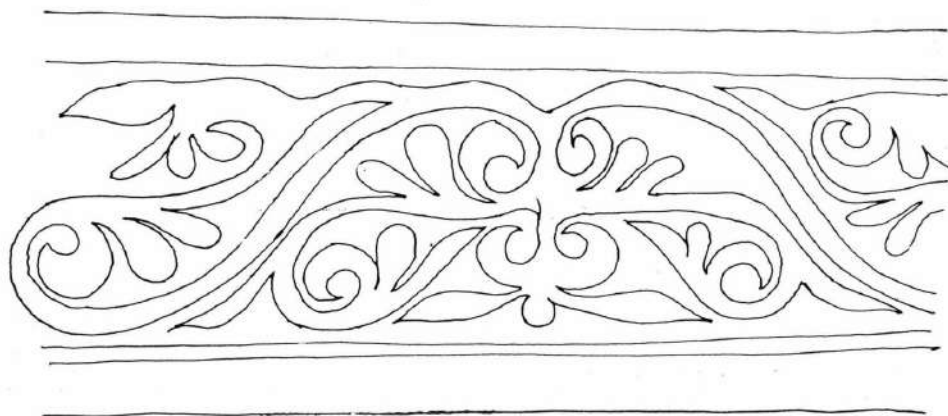

Сл. 4 Манастир Ковиље, црква св. Николе, остаци двају архијереја у олтарском простору

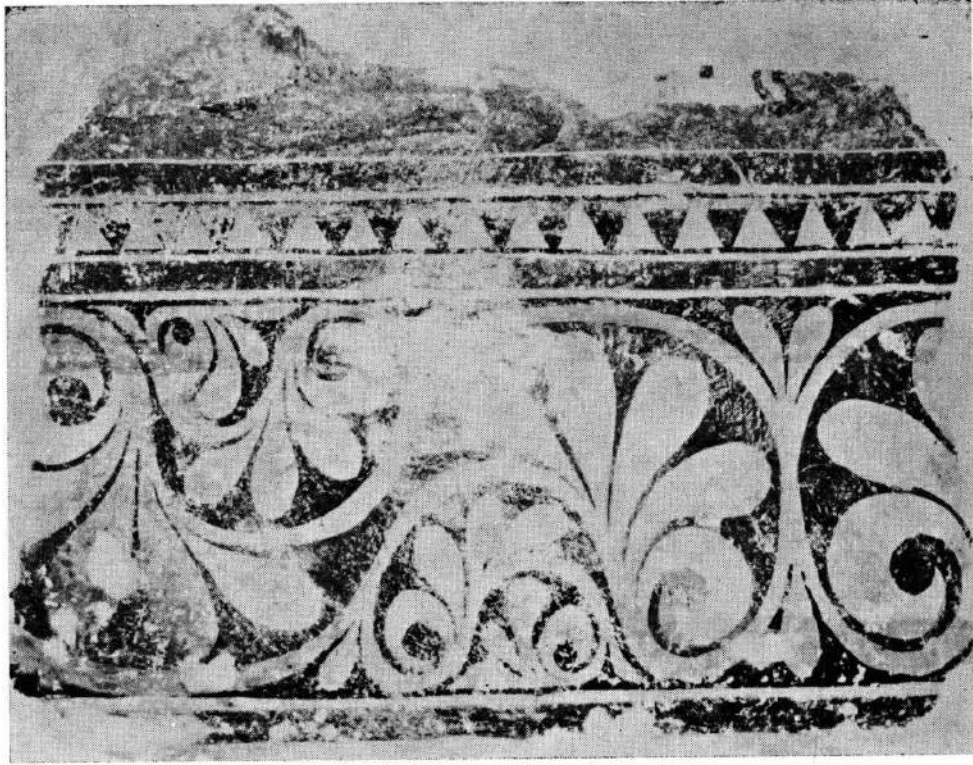

Сл. 5 Манастир Ковиље, црква св. Николе, остатак једног архијереја у олтарском простору

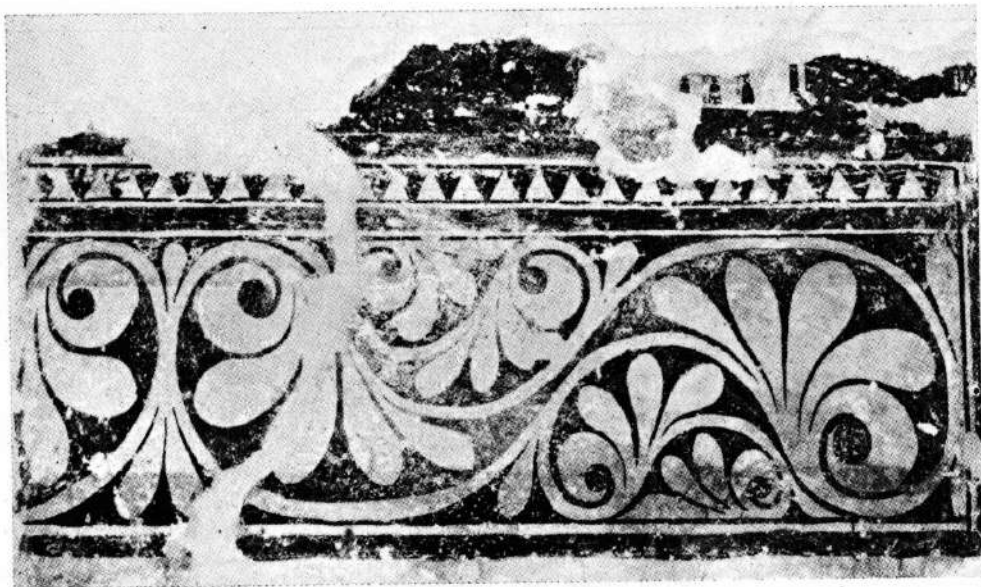
ДЕТАЛ „А“

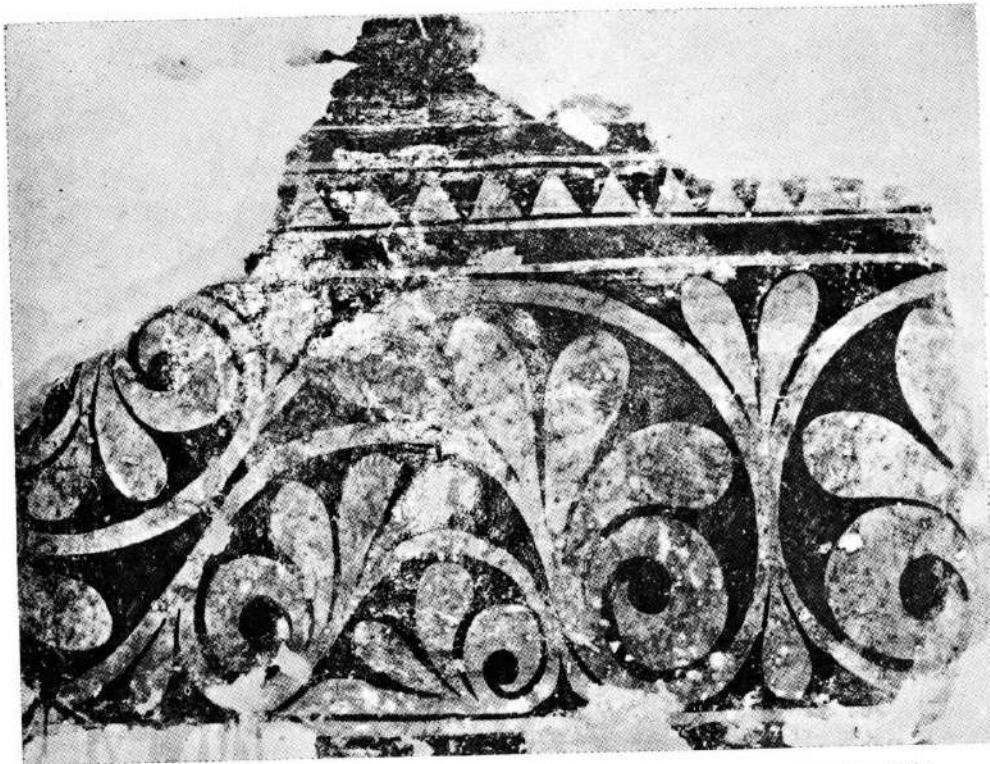
Сл. 6 Манастир Ковиле, црква св. Николе, цртеж живописа на западном зиду наоса

Сл. 7 Манастир Ковиље, црква св. Николе, сокл са орнаментима на јужном зиду наоса

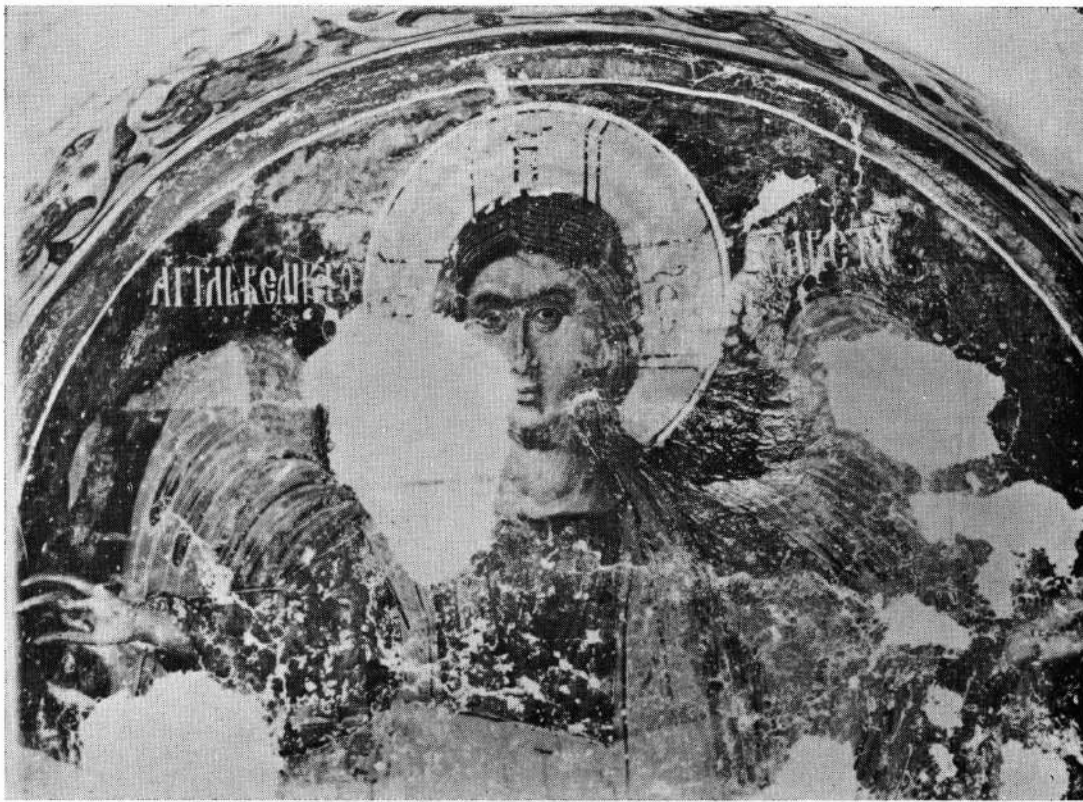
Сл. 8 Манастир Ковиље, црква св. Николе, сокл са орнаментима на западном зиду наоса, јужно од врата

Сл. 9 Манастир Ковиље, црква св. Николе, сокл са орнаментима на јужном зиду наоса

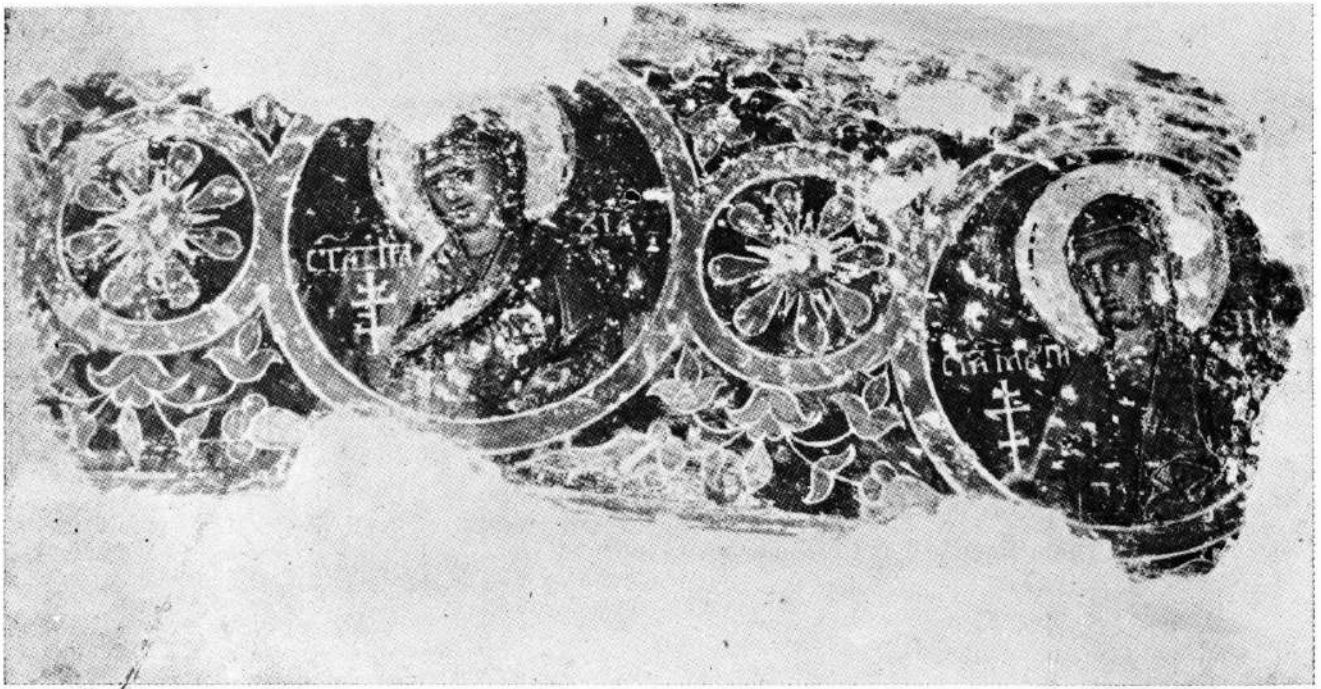
Сл. 10 Манастир Ковиље, црква св. Николе, фреска Исус Христос као анђео великог савета у лунети изнад врата са откривеном орнаментиком

Сл. 11 Манастир Ковиље, црква св. Николе, фреска Исус Христос као анђео великог савета (деталј)

Сл. 12 Манастир Ковиље, црква св. Николе, орнаменти око западних врата у наосу

Сл. 13 Манастир Ковиље, црква св. Николе, фреска св. Ефраксије и св. Марине, западни зид наоса

Сл. 14 Манастир Ковиље, црква св. Николе, фреска св. Ирине, западни зид наоса

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ЗАПИСИ О ДОСЕЉЕНИЦИМА

„За српску веру, за српску слогу, многе нужде претрпели смо док смо дошли у српску слободу. Богу смо руке дали док смо из Старе Србије дошли овој влади.“¹
(Запис на досељеничком споменику)

Становништво западне Србије је искључиво досељеничког порекла. То порекло може се пратити и на надгробним споменицима. Гробља овог дела Србије чувају записе о досељавању сеоског и градског становништва у периоду од првог српског устанка до другог светског рата. На досељеничким споменицима урезивани су називи области и места из којих су досељени житељи потекли. Тако су гробља постала драгоцен архивски материјал за проучавање демографских померања наших предака и за праћење праваца и етапа миграционих струјања. Осим тога, надгробни досељенички записи, говорећи о селидбеном доживљају и судбини досељеника и о разлозима расељавања из матичних области, нуде првостепену научну грађу да се феномен досељавања прати не само са просторно-временског, већ и са социјално-психолошког и економско-политичког аспекта.

Има неколико група записа о томе одакле су дошли досељеници у места у којима им је споменик подизан. Једни од њих казују да се неко доселио из Турске, не одређујући при том никакве ближе податке из ког њеног дела. Каже се само да је досељеник „родом из Турске“, „рођен у Отоманској Царевини“, „досељен из Турске“ итд. Овакви непрецизни записи су врло ретки. Много су чешћи они у којима се наводи и назив области или места. А те матичне области пружају се на широком простору од Битоља до Сарајева. Тако је Борђе механџија из Карановца био „родом из Турске, из Крушева, син Миов од фамилије Цака“, а Стеван Буровић који се досели у Чачак био је „рођен у Турској, у селу Лешком Пољу“. Дмитар Лојаница дошао је у Парменац „из села Дренове у Турској“. Оваквих записа, у којима се као постојбина досељеника помиње Турска, највише је на споменицима оних који у Србију добоше са територије Новопазарског санџака и западне Македоније. За оне који добоше из Херцеговине и Босне готово се никад не рече да потекоше са турске територије.

Главни расадник исељеника била је Црна Гора. У Србији су постојала два црногорска среза, један у ужичком а други у чачанском округу. То говори да је у западној Србији било доста досељеника из Црне Горе и да су они насељавали већином по оним местима „која су физически и климатом прилична њиноме отечеству“. И извештаји каранџина мокрогорског и рашког и „састанака“ на Јавору потврђују да су бројани Црногорци, ради усељења, масовно прелазили српску границу. Али, судећи по надгробним записима, досељеника из Црне Горе било је осетно мање него из Херцеговине. Разлог томе треба тражити у суженом појму ове области, јер записи већи део данашње северозападне Црне Горе називају Херцеговином, а све пределе у њеном северном делу, са градовима Пљевљима, Бијелим Пољем, Мојковцем, Иванградом и Рожајем — Старом Србијом. Тако се под Црном Гором, у записима, подразумевају, у ствари, само катунска, ријечка, љешанска и црмничка нахија, а затим области око Зете и Мораче. Ево неколико записа о досељеним каменштацима са црногорског карса. — „Вучић М. Богдановић из Мачката, механ., рођен у Ц. Гори у Његушима 1856. г. Умро 1923. г.“, — „Спомен Јован(а) Мијовић(а) рођен(ог) 1849. у селу Лијешту, срез Биоче, округ подгорички, Кучи, Црна Гора“ (Рајац), — „Павле Туровић из Црне Горе, рођен 1837. г. у селу Кути, никшићкој жупи“ (Бељина) ... У понеким записима се не именује Црна Гора, већ само место у њој. На споменику у краљевачком гробљу уписано је: „Овде почива

раб божи Марко Стевановић, тувекџија из Карановца, родом из Подгорице, од вамилије Кулића.“

И Херцеговина беше расадниште исељеника. Судећи по броју надгробних записа, највише је досељеника дошло баш из Херцеговине. То је и разумљиво кад се зна да већина записа под појмом Херцеговине подразумева стару Херцеговину — ону која се на исток простирала и преко линије Никшић — Пљевља — Пријеполје. Познато је да је све до Берлинског конгреса Херцеговина захватала територију источно од Никшића и даље, на североисток, све до Таре. Прилично су чести записи који наглашавају да је покојник био „родом из Ерцеговине“. Наводимо неколико таквих записа. — „Под овим мрамором мирно почивају телесни остаци Стевана Брњоша, рођеног у селу Већу, у Ерцеговини, одприлике 1782. г., а преставившег у Кремнима, окруж. ужичког“, — „Бућа је рођен у Ерцеговини, а прешавши у Србију у село Рудник у 1804. г.“, — „Овде почива раб божи Лазар, син Стефана Уларевића Саралије, родом из Ерцеговине“ (Нови Пазар), — „Недељко је родом из Ерцеговине, син Илије Крмановића, досели се у Рибаге 1900.“

Херцеговачки досељеници потичу искључиво из области источно од Неретве, нарочито из пограничних предела према Црној Гори. То потврђује неколико записа у којима се наводи место рођења досељеника. Ужичанин Милован Силаићић био је „родом из Ерцеговине, гатачкога окружја, села Трновице, лета 1844“, а Трбушанац Лука Борковић „из Ерцеговине, села Љубомира“. Илија Наранчић, трговац ужички, „родио се 17. јула 1803. год. у Херцеговини, окр. требињском, селу Грбешима, умро 13. априла 1869. год.“, а Јован и Симо Бошковићи из Новог Пазара беху „Ерцеговци от Требиња“. У порти манастира Никоља под Кабларом лежи тело игумана Василија „рођеног у селу Кошевине близу вароши Пријеполја, у Ерцеговини, 26. септембра 1826. год.“

Занимљиво је да није нађен ниједан запис у коме се помиње Санџак као матична област исељеника. Досељеници из ове области никад за свој завичај не прихватише турско име па на својим споменицима уписаше да дођоше из Старе Србије. И помен Старе Србије је врло чест. Некад се само помене она, а некад и село у њој. Анђа Стевановић из Ариља „пређе у Србију са своје троје деце 1890... из села Пурића, Старе Србије“, а Јово Борисављевић, „родом из Старе Србије, досели се у Жаочане 1899. год.“ Уместо Стара Србија јавља се, после балканских ратова, и израз: новоослобођени крајеви. Тако је Томо Обућина, пекар чачански, био „родом из ново-

ослобођених крајева, село Буковик“, а Спасоје Новаковић, такође пекар, „из новоослобођениг краева, из места Пријепоља“. Рећи су случајеви да се за усељенике из Санцака каже да су дошли из Турске.

Приличан је број споменика на којима се као родни крај досељеника из Старе Србије наводе управно-територијалне јединице: нахија, округ и срез. Досељеник јежевички Вуле Војиновић, који као војник погибе „од турске војске у битци на Самокову“, био је рођен „у Дунишићима, најији сјеничкој“. На споменику Мијанла Мирковића, писара среза трнавског, записано је: „Покојник је рођен у 1861. години у месту Дечеви, нахији пријепољској, а дошавши у Србију 1872. године са својом матером Бориком.“ Абација чачански Остоја Бурчић био је „родом из села Штиткова, округа новопазарског“. На споменику погинулог војника, у Горичанима, уписано је: „Овај спомен показује храброг ратоборца Зака Попадића из села Буђева, среза сјеничког.“ Понекад се нагласи да је село близу неке од санчачких вароши. Милован Вујичић, житељ гүберевачки, био је „рођен у селу Лопижама код Сјенице“.

Стари Влах нема трага на досељеничким биљезима! Да ли то доказује да је у народу овај израз рано ишчезао из практичне употребе или да се избегавао због нејасности и неодређености његовог правог географског обухвата. Један једини помен ове области нађен је на краљевачком гробљу. На већ потпуно оронулом споменику једва читљиво пише: „Овде почива Стефањ, син Николе Калуђеричића, из Старога Вла, рођен на Пресеци у 1769. г. Умре 1837. септевр. 25, а старином Рашковић.“ Ова област помену се још једном, али више у смислу презимена или надимка. На споменику мајке клесара Чикириза, у Ртима, уписано је да је она била кћерка Антонија Алексића, „иначе Муњића, Старовала из Страгачине“.

Записа да се неко доселио из Босне изузетно је мало. Нађено их је свега десетак. На пријеворском гробљу, на ниском тамном пешчару, јеромонах Леонтије „подписа“ своје деди: „Овде почива раб божи Јово Николић, родом из Босне, умро 1851. г.“ Појам Босне се, покаткад, у записима изједначавао са босанским пашалуком из 18. века па је обухватао и цео Санцак. Зато се у Ужицу, на Белом гробљу, чита да је Нешо Орловић „рођен у Новој Вароши — у Босни“. Помен босанских досељеника казује се и местом из којег је досељеник потекао. На неколико споменика се уписа да је дошљак „родом из Сарајева“ или му се уз право презиме придода и презиме Сарајлија. Помен досељених Сарајеваца нађе се на гробљима у Новом Пазару (3), Чачку (1) и Бањи код Прибоја (1). На досељенике пре-

кодринце указују и нека презимена. На једном старом споменику указа се презиме Осаћанин, а презиме Бошњаковић среће се у неколико села од Златибора до Рудника. — Из Босне се бежало преко Дрине нарочито у време последњег рата. Узмицале су босанске избеглице од усташког терора и настањивале се у селима западне Србије. Надгробни запис на грабском гробљу казује злу судбину једног босанског бегунца који побеже од усташког ножа, али, као да му смрт беше суђена, не умаче од бугарских куршума у Драгачеву. Запис оглашава: „Овај споменик показује доброг Србина Стојана Видојевића из села Тољевића, срез власенички, округ сарајевски, који побеже у ове крајеве од усташки(х) крволока ради спаса своје деце. Бугарска војска живот му прекинути на дан 16. августа 1943. г. Поживи 56 година.“

Западну Србију су готово искључиво населили досељеници црногорско-херцеговачке селидбене струје, што потврђују и многобројни записи са надгробника. Цвијић је утврдио да западно од рудничког развоћа и Копаоника динарска метанастазичка струја толико преовлађује да се друге према њој губе. Но, споменици овог подручја знају и за досељенике из косовско-метохијске и вардарско-моравске струје. Они набоше помена на врло малом броју споменика, и то само у области Ибра и Мораве до Чачка.

Занимљива је селидбена струја која је у Србију улазила долином Ибра. Неки се из те метанастазичке струје зауставише у Рашкој, а неки се упутише према Новом Пазару, граду занатлија и трговчића. На изломљеном крсташу из 1873. уписано је туфегџији Анастасу Петровићу да је родом „од Орида у Турској, а житељ варошице Рашке“. На новопазарском гробљу, код Петрове цркве, сусрећу се записи о досељеницима из Метохије, посебно из Призрена и Пећи. На неколико споменика су иза имена и презимена покојника додани етници изведени од имена родног града. Пример: „1854. Зде почивет раб божи Спасоје Борђевић Пећанин“ ... „1888. г. октоб. Борђеје Науновић, калациа, Призренац“. Један новопазарски житељ био је рођен „у Велезу“. — Највећи број „ибарских“ досељеника спусти се до Карановца па продужи пут Гружом у дубоку и ниску Шумадију. Неки од њих, мали бројем, окренуше западно, уз Мораву, према Чачку. У Липници је сахрањен Недељко Филиповић, „иначе Косовац“, а у Коњевићима почива Совроније Николић, „родом из Турске, окружија тетов., село Нићиворово“. У Чачку се заустави Тодор Јанковић, „бивши устабаша дуванџински ... рођеног у Битољу,

Македонија“. А Чачак беше крајња тачка на западу до које допреше досељеници ове струје.

Незнатан број досељеника долазио је Моравом, са југоистока. Наће се понеки споменик у Краљеву и Чачку са поменом дошљака из околине Ниша, Алексинца, Параћина, Јагодине. То беху махом људи које занатски или трговачки послови доведоше у ове градове крајем прошлог и почетком овог века. Неки од „дрвених“ занатлија из тих крајева крстарили су, за време летњег периода, по нашим селима. То беху сезонски досељеници који ради зараде све до пред зиму боравише код појединих домаћина на раду. Један од њих доспе чак до мањенских села, где га и смрт сүстиже. На омањем споменику у Тометину Пољу записано је: „Григорије Степановић из Велики Крчимир, округа и среза Ниша, по занату кол. мајстор. Умро је на раду код Веса Варагића у Тометину Пољу 10. јула 1903. год.“

Досељеника беше и из Бугарске. Они махом долажаху из западних, шопских области и бавише се баштованлуком, дуберлуком и зидаријом, али се један од њих досели чак са доњодунавске плоче. Запис на чачанском гробљу саопштава: „Овде почива раб божи Ранко Стефановић, баштован, родом из Бугарске, из окружиа трновског.² Поживио 56 г, а умре 2. фебруара 1878. г. у Чачку.“ У истом гробљу почивају још два „Бугарина“: Никола Ивановић, „баштован овдашњи, рођен 1859. год. у Бугарској“, и Величко Илић, „мајстор и предузимач зидарског заната, родом из Бүстендиљ Бање“.

Врло је важно у вези ових досељеника проучити порекло породица које се данас презивају Бугарчић. Споменици из прве половине 19. века њихове претке бележе под презименом Бугарин. У Гучи је 1833. умро неки Богосав Бугарин, а у Лишници 1849. Јован Бугарин. Клесар Чикириз иза имена Димитрија Станковића из Гуче (+ 1836) уписа „иначе Бугарин“, а то исто учини и неки други клесар иза имена Гучанина Милоја Петронијевића (+ 1872). Да ли ови људи, или њихови преци, заиста потекоше из бугарских земаља или, можда, добоше из српских пограничних области према Бугарској, па их домороци назваше Бугарима? Географско и етничко разграничавање између Срба и Бугара у шопској области било је староседеоцима врло мало познато па су они већину досељеника из пограничних области југоисточне Србије погрешно називали Бугарима. (И данас се дошљаци из тих области, из шале, називају „Бугарашима“). Ово мешање са бугарским националним елементом долазило је првенствено отуда што су ови досељеници говорили шопским, односно архаичним староштокавским говором, па се старинцима чинило да говоре бугар-

ски. Иначе, записи указују на чисто српска презимена неких досељеника из Бугарске (Ивановић, Илић, Пешић, Стефановић). Почетком овог века Јован Ердељановић је за гучке Бугарчиће записао да потичу од неког Стојана који је био „однекуд из Бугарске“ и који се, путујући са турском војском за Босну, задржао у Гучи и ту привенчао уз кћерку неке бабе Анђелије. Потомак овог Стојана „Бугарина“ придружи се Караборђевом устанку. Запис на гучком гробљу казује: „Овде је укопано тело старца Станимира Бугарина који је био краб. војник у врем. Каборђев. битке и поживи 90 г. Умре 30. марта 1861. г.“³

Неки, сасвим ретки, досељеници запутише се чак преко Саве и Дунава у јужну Угарску, па се отуд поново повратише у брдовите пределе, сличне завичајним, јер им влажни панонски ритови не одговараху горштакком здрављу и планинској души. Записи не поменуше ниједном изричито да се неки досељеник поврати „из прека“, али презиме Мацар, које се јавља на старијим споменицима, упућује на ту могућност. Житељи чачанског краја бежали су преко Саве, у Срем, нарочито у време Кочине крајине и пропасти Караборђевог устанка, али су се, касније, неки отуд повратили и од суседа добили ново презиме — надимак Мацар. У Жаочанима, Слатини и Лиси споменици сачуваше успомене на досељене „Мацаре“. На обаљеном белом крсташу у Жаочанима стоји: „Зде почивае раб божи Милосав Мацар 1823“, а на истом таквом крсташу у Слатини уписано је да је Милица, жена Јована Томића, механџије из Чачка, „родом од Мацара из Слатине“ (+ 1860). У Лиси, осим фамилије Мацаревић, постоји и фамилија Вратоњић, чији потомци тврде да су то презиме добили зато што су се њихови преци вратили из Паноније, где су се некад најпре били одселили. Иначе, записи у којима се препознају инверзне сеобе из Паноније врло су ретки, готово изузетни. Два таква записа набоше се на чачанском гробљу. У једном се казује да је „шлосеровица“ Марија Чолобетић била родом чак „из Грана у Аустрији, више Пеште“, а у другом да се фијакерист Обрад Чобановић доселио „из Баната, село Куманово.“

Осим ових великих сеоба, чија полазишта беху изван граница Србије, записи помињу и мале, унутрашње, локалне сеобе. Оне се односе на сељења у оквиру саме Србије, на простор од Златибора, Јавора и Голије до моравске долине. У ствари, оне обухватају територију бившег ужичког и чачанског округа. Оваквим сеобама претходиле су дуже припреме и оне су се обављале тихо, без журбе, са мање неизвесности и страха. Силазило се са златиборских и мора-

вичикх брда у близину Мораве, а веза се са завичајем и родбином одржавала и даље, све док генерације синова нису постепено потпуно заборавиле постојбину отаца. Сибе горштак са Голије у Ивањицу, досели се Златиборац у Ужице, пребе Моравичанин у Драгачево, а Драгачевац у трнавски крај — па сви нагласе одакле су потекли. Тако се записа да је у Мани гроб ковача Вулића Стефановића „рођеног у Даићима, а досељеног на Међуречје“, а у Вичи механције Витора Бешевића, „родом из села Црњева, срез ивањички“. Прилично је споменика у Ужицу, Чачку и селима трнавског краја са поменом досељеника из планинских даљих и ближних села. Ти записи готово увек, уз помен родног села, наводе и назив среза, а најчешће и округа. Карактеристичан је запис на споменику код жежевичке цркве: „Вечни споменик Панту Борђевићу из Бањице, рођеног 27. јула 1843. г. у селу Бјелуши, среза ариљског, окр. ужичког, од родитеља Бока и Марице Борђевића, који се са својом фамилијом у 1862. г. доселио у село Бањицу, округ чачански, срез трнавски“. Остали записи су кудикамо краћи. Наведимо само „досељеничке“ исечке неких од њих. „Рођен у селу Сијерчу, среза рачанског, округа ужичког“, „Родом из села Мрчића, округа ужичког, среза црногорског“, „Рођен у Драглици, срез златиборски“, „Родом из Ариља, округа ужичког“, „Родом из Орље, среза студеничког“, „Рођен у селу Гучи, срезу драгачевском“, „Рођен у Драгачеву, општина дубачка“ итд.

Време досељавања убележено је на више споменика. Оно се најчешће бележило годином досељавања, али и описно, „вактом“ неког важнијег догађаја. Године доласка у нов завичај ређају се од 1804. до 1941. године. На Рудник се 1804. досели Бућа Бошковић и одмах се придружи Карађорђевим устаницима. Пет година касније у Драгачево је дошао Мирко Мијаиловић, на чијем споменику пише да се у Ртаре доселио у време Карађорђевог похода на Санџак. Мирко је „досељен од Биора кад је Карађорђе на Сјеницу војштио“. Најчешће се наводе године из друге половине 19. века, посебно оне које наступише после 1875, када у Србију похранише избеглице у таласима. Тих година, после угушења бабинске буне и невесињског устанка и после завршетка неуспешног рата на граници према Санџаку, кренуше у Србију читаве породице бегунаца. Ко је год бунтовао у буну или устанку или учествовао у рату као добровољац, морао је, сам или са породицом, да бежи са турске територије. Појачан притисак и терор на српски живаљ терао је људе да напуштају своја огњишта и да ноћу ускачу преко границе. Записи најбоље казују и време и разлоге расељавања. У неколико записа поменуше се добровољци у

рату 1876. Пада у очи да међу њима беше и неколико попова—четовоћа. Овим ревнотељима „баурске“ вере и носиоцима националне свести Турци нису дали мира. Поп Периша Трифуновић побеже из Бистрице у Ивањицу, јер је „у српско-турском рату бијо четовоћа добровољаца“, а поп Антоније Вујичић напусти Радојну и насели се у Бајиној Башти из истих разлога. Антоније је умро 1913, „пошто је дочекао да храбра српска војска ослободи његово родно место за чије се ослобођење боријо као четовоћа добровољачке чете 1875. и 1876. г.“ Сељак Антоније Љујић, „родом из Старе Србије, села Бистрице, (који) у својој младости учествова у српско-турском рату као храбар војник за ослобођење Србије, а после рата са својом фамилијом пређе у Србију, у село Турицу“. Нововарошки трговац Ристо Томашевић не учествова у рату, али мораде да напусти своју радњу у којој је радио 29 година и да побегне у Ивањицу, да печали нову трговину. На споменику му пише: „После српског пораза у тим крајевима покојник је 1881. г. прешао у Србију и настанио се у Ивањици, где се до смрти занимао трговином.“

Наведени примери јасно указују да се из турског царства бежало из политичко-бунтарских разлога. Страх од одмазде због противтурског делања присиљавао је многе истакнутије политичке и бунтарске „баруре“ да траже политички азил у Србији. Сви они који су се на ма који начин супротстављали турским властима и показивали нелојално држање према режиму, морали су преко границе. То доказују и неки други записи, старији и млађи. Марко Обрадовић из Бачија тридесетих година прошлог века добеже у Ивањицу као политички прогнаник, а читава му породица напусти село због турског терора. „У Старој Срби за заступање српске мисли отерат је везан у Цариград, а фамилија му пребегла овде. Из Цариграда је утекао из апса и овде издржавао фамилију без икакве помоћи.“ Бунтар Марко и његова породица напустише Санџак у време насиља окрутног санџачког господара Ејуб—паше Ферхатагића. Због терора и зулума представника турских власти долазило је до бројних иселвања српског становништва са читаве турске територије. Два извештај карантина мокрогорског потврђују да се 1836. и 1837. године бежало из Херцеговине од зулума Али—паше Ризванбеговића, који је похарао и попалио Грахово. Због сличних разлога бежало се све до балканског рата 1912. године.

Ко се год од угледних људи залагао за „српску мисао“ и радио на уздизању националне свести био је од турских власти прогањан или мучки убијан. Нарочито је то било у Новопазарском санџаку по-

сле Берлинског конгреса, када је Турска завела оштар противсрпски режим. Потврђују то записи са споменика извесних виђенијих „Србова“ из Санцака. На нововарошком гробљу, на споменику Василија Борисављевића, часника црквено-школске општине, пише да је он „у време владавине Агарјана (био) организатор и пред. срп. народне одбране... и велики борац хришћанске и српске националне мисли, који је као такав гањан и мучен и годинама тамновао у солунској Беаз кули“. Сличан запис, на штитковачком гробљу, казује да Турци Сјеничани 1899. године убише Василија Чкоњовића, јер се он „као црквено-школски председник од 1870. год. живо заузимао за корист цркве и школе“. Њега су „у 9 часова на путу у Сеницу, у селу Чедову, на 1/4 сата до Сенице, пред многобројним светом укинули са земаљске површине са 12—15 пушчаних зрна и ударом ножа по челу осекли му десно уво и однели те су са тим испунили своју паклену зликовачку жељу“. Ова два најкарактеристичнија записа о разлозима прогањања и убијања важнијих Срба у Санцаку довољно указују на тешко стање српског живља у условима појачаног политичког и социјалног притиска и разлоге честих бежања преко границе на српско тле.

Да се српско становништво из Санцака тога доба исељавало у Србију због нетрепеливости турских власти и превеликих пореских дажбина, сазнаје се и из извештаја аустријских конзуларних и војних власти у Санцаку. У једном таквом извештају се каже да се 1889. године иселило из села Дежеве око 90 српских кућа, а у другом да је у пролеће следеће године започело јаче исељавање хришћанског живља из новопазарског, сјеничког, нововарошког и пријеполског среза. И неки записи нагласише да се бежало од турског ропства и угњетавања — из неподношљивог рајалука у „наручје велике мајке Србије“. А Србија, уистину, за угрожене санџачке Србе беше велика нада и једина избавитељица — земља са правим мајчинским наручјем. Многи досељеници пребегоше у њу само због чежње за слободним животом и жеље да се заувек нађу у својој националној средини. Неки од њих ово уточиште слободе називају великом мајком. После српско-турског рата једна је досељеница превела синчића преко границе и он јој, касније, на споменику уписао: „Преведе ме дететом из турског ропства и даде у наручје велике мајке Србије“.

Због политичких и националних сукоба бежаше људи из Санцака и у време последњег рата. Крсто Кнежевић је, као „важан човек“, био присиљен да 1941. године побегне из сјеничког краја у долину Мораве. На Крстовом споменику у Жаочанима убележено је: „По-

том 1941. г. у време немачке окупације од усташа Турака са вамилијом побегао у Жаочане, где и умро.”

Досељенички записи поменуше политичке, социјалне и домаљубне разлоге миграција, али прећуташе економске узроке, мада су они били чешћи од свих осталих. Да ли досељеници хтедоше да своју завичајну сиротињу од себе и домородаца сакрију па на каменовима помињаху искључиво, достојније и узвишеније, слободарске и домовинске мотиве? Бежали су расељеници од неплодних и толих динарских кршева и од хладних и гладних година. Бежали „трбухом за крухом“ и упадали у „брацку Србију у којој бјеше сваког блага и добра изобиља“. Кнез пожешке нахије Васа Поповић писао је кнезу Милошу 1828. године да му је у нахију добегло десет до петнаест породица из Дробњака, „можно да само се исхранити за зимус остају“. А да се у жупну и ратарску Србију бежало да би се избегао помор од глади за време дугих неродних година потврђују и извештаји са Василијине чесме на Јавору. Године 1848. из катунске нахије, највише од Чева, пристигло је на јаворску границу 777 црногорских житеља (183 породице) који су „с надлежним пасошима од владике црногорског упућени за у Србију на прерану“. Деветнаест година касније приспело је истим правцем, опет „на прерану у Србију“, једанаест Васојевића са више од хиљаду оваца. Три дана иза њих пристигоше још четири црногорске породице „на израну и преселење у наше отечество“. Сви ови досељеници дођоше у јесење дане, у октобру, када наступа „зимље доба“ које је претило да глађу помори и људе и стоку. Такође је познато да се око 1890. године због глади одселило у Србију на хиљаде Црногораца и Херцеговаца. А све ово надгробни записи прећуташе. Иако су границу прелазили каравани гладних људи, глад се као неспоменица заборави. Тек се на два—три споменика, па и то некако стидно, саопшти да се у Србију дошло сиротног стања, и ништа више. Као да сиромаштво беше највећа срамота.

Било је, осим поменутих, и других, изузетнијих, разлога досељавања. На једном споменику у Пожеги препознаје се, изгледа, један „случајан узрок“ селидбе. На заједничком споменику извесног Мијаила и Јевросиме записано је: „Овде почивају земни остаци Велка и Милице коим(а) је име при смрти показато: Мијаило и Јевросима. Они су се доселили из Турске у Пожегу, а преставили су се 1868. г...“ Зашто ли Мијаило и Јевросима у новој насеобини све до саме смрти живеше под лажним именом? Убише ли ово двоје у Турској неког Турчина, или Србина, па клянуше преко границе да од крвне освете

умакну? Променише ли и имена да би траг још сигурније приметили?

Извештаји са граничних прелаза саопштавају да је досељавање било врло мучан доживљај. Досељеници су, бежећи од турског зулума, на границу стизали у бедном стању, изгладнели и исцрпени, једва ситну децу носећи. Изјављивали су да радије желе да их српске пограничне власти на граници стрељају него да се поново врате на турску страну. Тешкоће ропског живота у Османском Царству, невољно напуштање породичног огњишта и мучно празноруко пребацивање преко границе — не побележи се на досељеничким споменицима. Али један запис као да саопшти тешкоће свих досељеника. Досељеница Иконија Марјановић, која са децом добеже у Парменац, призива Србина—брата да му каже своје досељеничке нужде: „Приђи ближе, ој Србине брате, никад нисам је мрзила на те! За српску веру, за српску слободу, многе нужде претрпели смо док смо дошли у српску слободу. Богу смо руке дали док смо из Старе Србије дошли овој влади.“ Иконија је, као многи сапатници њене врсте, голодушна и печална, са надом у Бога силазила са санчачких брда у ново неизвесно убежиште. Свевишњем је, патњом нагоњена, пружала руке, нек је он изведе из „многе нужде“ и укаже јој спасоносни пут у „српску слободу“.

А невољисање досељеничко настаде тек преласком границе. Досељеницима је у непознатој равнодушној несвојбини, нарочито у почетку, био прилично мучан живот. Посебно онима који пребегоше само са голим животом, а таквих беше највише. Без икаквих економских добара, они су у великој немаштини проводили „српске“ дане, издржавајући се понекад једино од милостиње старинаца. На извесним споменицима таквих досељеника могу се наћи трагови сиротињског живота. „Доселио се овде сиротног стања“ — уписано је дошљаку који шездесетих година прошлог века побеже из Сјенице у Ивањицу. Староседеоци су обично били негостољубни према новопродошлицама па им нису никакву помоћ, најчешће, ни пружали. Зато на крсташу поменутог бунташког досељеника из Бачија пише да је „издржавао фамилију без икакве помоћи — до смрти врло тешко живио“. Неки досељеници завршише живот на туђем прагу као аргатници и надничари. Један досељени пинтор није могао брадвом и кесером да обезбеди пристојан живот па је умро надничарећи код других. На споменик је уписано: „Боко Видојевић, досељен из Старе Србије 1889. г. у Лопаш. . . Као добар пинтер у свом веку поднео је многе патње у туђој кући за васпитање и гајење своје деце. Последњи час здравог живота нашо је га на туђем раду, где је после три дана преминуо 10. јуна 1922. г.“ Да би некако претаворили своје сироти

њске дане, многи досељени сиромашци посташе слуге. Илустративан је податак да је 1862. године у Горњем Милановцу било 27 слугу—досељеника „из Турске“. Слугама се надгробници ретко подизаху, па су и записи о њима доста ретки. Сиромах Петар Јовановић, који „бист слуга манасти. Свт. Троици 5 г.“, био је родом „од Черне Горе“. У Доњој Трпчи 1843. умре Петар Обућина, „бивши слуга Јована Боквића који му удари билегу от тврда камена“. На споменику не пише одакле се слуга Петар доселио, али презиме Обућина указује да је дошао из Санцака, из села Буковика.

Они који су одлучили да заувек напусте своје родно село добро су знали да се у новој средини, ако мисле да опстану и не поћу судбином слугу и аргатника, могу једино понадати у своје здравље, снагу и вредноћу. Зато се Драгачевцу Миласаву Солдатовићу, одсељенику из Ансе, уписа на споменик: „Надајући се у своју вредну и моћну мишицу оде у село Миљихевце“.

Да је живот досељеника првих година био подоста тежак сведоче и записи који забележише да неки новоселци одмах по доласку у нове крајеве оболестише и помреше. Ти записи се нарочито односе на бегунце после херцеговачког устанка и српско-турског рата. Тада избеглица за врло кратко време беше много па не моглоше сви да се у новим приликама снабу, а ни власти ујичког и чачанског округа не моглоше свима у сусрет да изабу. Обездомљени и раскућани, они су сиротињски невољисали у тешком избеглиштву и лакше подлегли насртају болештина. Протојереј нововарошки Петар Поповић добеже 1877. у Ивањицу и исте године умре. Разлог смрти саопшти запис на надгробној плочи: „За слободу и јединство Србства жртвовоа је угодност и имање, борио се противу Турака 1875. и 76. год. Очај и туга и друге тешкоће прекратише му пре времена живот.“ Следеће године умре Тодор Обрадовић у Бединој Вароши. Он је „из Старе Србије досељен у село Шљивиће 1876. г. Имао је 35 г. Умро 10. децембра 1878. г.“ — Изгледа да су нарочито страдала деца досељеничка. У Турици почива малолетни Вукола, „син Петра Павловића из Турске, Нове Вароши“, који је умро у 12. години 1878. — И „примечанија“ из књига умрлих потврђују учестала умирања досељеника тога доба. Ево неколико таквих примедби уз имена умрлих од 1875—1879. године. „Ова жена прешла из Турске“ (+ 1875), „Пребегли из Турске и настанили се у Марковици па ту и умрло“ (+ 1876, мисли се на четворогодишње дете), „Пребегли од границе“ (+ 1877), „Из Турске дошо“ (+ 1879).

Упркос свим тешкоћама и недаћама које су пратиле живот до-

сељеника, Србија се њима све више и брже пунила. Легално или илегално, групно или појединачно, са стоком или без ње, досељеници су деценијама прелазили српску границу целом дужином од Мокре Горе до Рашке. Кад се посматрају записи о досељеницима, стиче се највернија слика непрекидног миграционог струјања овим делом Србије. Записи на извесним гробљима указују на чињеницу да су поједина насеља постала претежно од досељеника. Узмимо само случај Ивањице, на чијем гробљу има повише досељеничких каменова. Ова варошица је настала на месту где је некад, пре 1830, био само један турски хан и, као преко ноћи, све се брже умножавала од санџачких добегица. Ивањица беше, бар у првој селидбеној етапи, најјевтиније и најподесније саселиште за санџачке и старовлашке исељенике. Она је, као најближе подсанџачко равничарско насеље, имала улогу прве и сталне прихватне досељеничке станице. После српско-турског рата у њу припеше многи од устаника—добровољца из пријеполске, нововарошке и сјеничке околине. Надгробни записи говоре да у њу сиђеше људи из Нове Вароши, Сјенице, Бачија, Трудова, Колашина, Бистрице и осталих села с обе стране бивше српско-турске границе. — Досељеничким споменицима посебно обилује чачанско гробље. У богати Чачак непрестано су стизали досељеници са херцеговачких и црногорских планина, а посебно из Санџака и побрђа читаве западне Србије. То добро потврђује преко педесет досељеничких надгробних записа.

Долазили су досељеници непрекидно и крстарили западном Србијом у потрази за што погоднијим местом сталног обиталишта. Неки, као да се пономадише, не могоше нигде лако да се смире. Променише по неколико места док се коначно не зауставише на оном које им се учини најподеснијим. Нешто их је гонило да иду што даље и даље. Као да им је сељакање постало аутономни луталачки мотив који их је чинио вечитим потучачима. Карактеристичан је податак који је оставио Максим Шобајић о свом оцу досељенику. Половином прошлог века Максимов отац Михаило постао је „скитач, изгубивши смисао сељења“, па је за три године досељеничког живота променио пет пребивалишта, да би се најзад, не могући нигде да се скраси, поново вратио у Црну Гору. Једно досељеничко „несмиривање“ забележи се у запису на пожешком гробљу. На споменику Стефана Томића уписано је да је он био „родом из Требиња, живећи у Мостару, пресели се (у) Ужице, из Ужица у Пожегу“. Некима досељеничка одисеја беше невероватна, јер Турци тако хтедоше. Крајем 18. века

Османлије не дадоше мира породици Марка Пупавице. Растурише је по Босни и Србији, да се њени чланови једва, неким чудом, после великих мука нађоше у чачанској котлини. Надгробни запис каже да је Марко „робљен од Турака у Кочову краину, уваћен на Дубцу до Карановца“, да су га у Карановцу продали Турцима Нишанијама, да је отуд побегао и, препливавши Јужну Мораву, стигао поново до Карановца и одатле се обрео у Сарајеву!, где је три године служио код једног Турчина. За то време „мати му одведу Турци у Соланик и 3 го. Утом пошље цар ферман те пуште робље соланичко и она пође у Биоград и дође у Горевницу својој браћи Ацемима и по књигама нађе синове у Босној. Дођоше у Мршинце на старину Радовану Ивкову, ту се с мајком виде“.⁴ Колико ли их из Турског Царства добеже у Србију трпећи сличне муке?

Браћа Ацеми, раније досељени, примише сестру у свој дом, па је са сестрићима упутише на „старину“, вероватно свог сродника и пријатеља, Радована Ивкова. Тако се новодосељеним олакша живот у новом завичају. И неки записи помињу како су први досељеници, бавећи се неколико деценија или година у Србији, повлачили за собом све нове и нове завичајнике, робаке и комшије. Добродетељи старинци примаали су у заштиту прводосељене, а ови су крчили пут новопридошлим својбеницима. Пример досељеника Цоковића то најбоље говори. Ненад Цоковић, „родом из села Комарана“, умро је 1858. године „код свог добродетеља Саве Гавриловића у Лису“. Ненадови потомци су прихватили своје робаке и протурали их даље на слободне утрине у суседним селима. У Турицу послаше Милисава Цоковића („рођен 1850. г. у селу Комаранима, у Старој Србији“), а у Зеоке, нешто касније, браћу Сретена и Миладина, од којих први поста хајдук а други јуначина у првом светском рату. — Да су старији досељеници примаали под свој кров млађе сведочи и запис на горњогоревничком гробљу. Досељени Светозар Поповић, који је рођен „код Јавора 1852“, умро је 1876. „у кругу своје фамилије код доброг стрица Никита Поповића“.

Наглашавајући место из ког су потекли, досељеници су на неки начин одржавали везу са својим завичајем. Везу са напуштеним крајем наглашавали су чак и потомци досељеника, рођени у новом завичају. Они нису заборавили своје порекло, па се на њиховим споменицима срећу завичајни изрази „кореном“ и „старином“. Радован Миловановић, трговац из Кремне, уписа на чесми коју сам подиже поред пута да је „кореном Ерцеговац, а рођенац и житељ овог села Кремана“, а трговац и туфегџија ивањички Марко Мијанловић беше

„кореном Црногорац“. Израз „старином“ употребљава се кад хоће да се нагласи да се потиче од неке старе, чувене фамилије, чије је старо породично име ишчезло. Тако Стефан Калуђеричић из Карановца нагласи да је био „старином Рашковић“. У порти цркве у Приликама има неколико надгробних плоча на којима је убележено да покојници потичу „от фамилије Рашковића“. И на спомен—чесми у Катићима Павле Стојковић нагласи да је „од фамилије Рашковића. . . родом из Штиткова“. Одсељени потомци кнежевске бератлијске породице Рашковић из Штиткова у Старом Влаху добили су нова презимена, али никад нису заборавили да с поносом укажу на своје големашко, кнежевско порекло. Наглашавање потицања од неке старије чувене фамилије нађе се на неколико споменика. Карановачки механичар Борбе био је „од фамилије Цака“, туфегџија Марко Стефановић из Карановца „од фамилије Кулића“, а земљоделац Василије Повловић из Радаљева „от фамилије Дробњачке“. Вичанин Димитрије Милекић, марвенокупац и депутирац Светоандрејске скупштине, потекао је „од фамилије Кијевачке такозване, родбине од старине знатне“.⁵

Можда се велика љубав према напуштеном крају највише открива у презименима која су досељеници као доживотну успомену на свој крај узимали. За љубав свог краја извесни се одрекоше старог отачког презимена и прекрстише га на ново, по крају из ког су потекли. Да ли их самоиницијативно променише или само радо прихватише добродошао назив који им староседеоци дадоше — свеједно је. Јер, одрећи се старог породичног имена за патријархаалног човека је исувише велика жртва. Али продужетак живота њиховог села у њима, у њиховом подмлађеном породичном имену, био је спас за село и мир за њих. Ново презиме добијало је улогу неке врсте завичајне амајлије и постајало најчвршћи ослонац новог, омлађеног самоидентитета. Зато у западној Србији срећемо честа презимена или надимке изведене од завичајних топонима. Презимена постала од ширих области су Дробњак, Ровинац, Пештерац, Биорац, Пивљанин, Бошњаковић, Осаћанин, а од места Сјеничић, Пазарац, Штављанин, Гучанин, Каранац, Урсулић, Брезовац, Понорац, Кутлашић итд.

Досељенички записи пуни су носталгије. Туговали су досељеници тугом птица селица. Свој крај никад нису могли да преболе. Носили су га у души у нова непозната места и живели с њим до краја живота, као пупчаном врпцом за њ везани. Ту своју везаност за напуштена села они никад не изразише изричито. Али чињеница да су толико често помињали свој завичај на сопственим надгробницима

јасно говори да без њега нису могли, да им је он увек топлим жишком искрио из најдубљих слојева бића. А село се, као по дужности и обавези, морало поменути. Па чак и кад се пресели у суседно село. Да се зна где се ко закотио и закоренио. Своју љубав према далеком завичају неки обогати досељеници изразише материјалном помоћи родном крају. „Покојник је био велики родољуб и сво имање своје завештао је на подизање и одржавање школа у своме завичају“ — записано је на споменику ужичког трговца Илије Наранчића, досељеног из округа требињског. Овај отмени херцеговачки досељеник беше поборник културног напретка (био је претплатник Вукова Рјечника) па је помагао своме заосталом крају да се путем школе духовно уздигне и препороди.

Неки се од новодосељених лакше снабоше и обогатише. Довитљивошћу и предузимљивошћу они се за релативно кратко време домогоше солидне имовине. А и до мало већег иметка врло се мучно долазило. Зато се за досељеног Милована Стојића, који се најпробавио терзилуком по ивањичким и ариљским селима, а онда се за стално настанио у Ариљу, каже да је „радећи часно и поштено стекао лепо имање“. А већина и највреднијих и најдовитљивијих досељеника могла је само да заради скромно имање, јер се за већу имовину није имало више ни животне снаге ни социјално-економске подобности. Новообогати добоши почесто истичу своју зарађевину, наглашавајући при том са нескривеном хвалом да су је стекли из пуне сиротиње, а искључиво великим трудом и усталачким, неуморним радом. Уз то, они су својим поштењем, добрим владањем и задобијеним поверењем успели да, уз богатство, стекну и велики углед и друштвени престиж међу старинцима. Ушли су у ред првих грађана, постали општински часници: одборници, кметови, председници. Карактеристичан је запис на надгробнику механике Манојла Милосављевића, досељеног Пазарца у Ивањицу. На његовом споменику је записано: „Као сиротног стања доселио се овде. Својим трудом стекао је богато имање. Поверењем његовим (и) добрим понашањем одликовао се између први грађана. Тијем поверењем био је одборник и кмет ове општине.“ Готово потпуно идентичан запис је на споменику ивањичког трговца Максима Микаиловића, досељеног из Сјенице. Он је постао уважен грађанин варошице из истих разлога као и Манојле: два пута је био „почастован“ за председника општине. Тако се најокретнији и највиталнији добини после тешког сиротовања у првим досељеничким годинама кроз деценију-две ду-

боко закоренише у новом завичају и протурише у коло највиђенијих људи.

Појединци се у новим насеобинама накуповаше прилично земље, које им, као дошљацима, никад не беше доста. Морали су, ако су хтели да буду цењени, да по богатству стигну и престигну старинце. Такви дошљаци се са споменика хвале својим куповинама. На споменику у Крстацу убележено је: „Алексије Крловић-Младеновић, рођен у Лисицама, па као младић досели се уде у Крстац и велико имање купио“. За Сретена Баралића запис говори: „Он је рођен у Драгачеву, у селу Краварици, и досељен у ову Атеницу 1846. год. и доста је закупио њива и ливада, винограда, башче засадио своим синовима.“ Овакве и оволике куповине обично су могли да обаве они досељеници који су и у матичном селу били богати па су се као такви и досељавали. То обично беху Драгачевци, од којих су неки у трнавском срезу од старине имали понеку њиву, ливаду или виноград, па су их докупљивањем нових имања постепено опширивали још и пре него што су се доселили. Понеки запис и нагласи досељавање на стару баштину. Мијаило Томашевић из Доње Краварице уписа сам себи на заживотни споменик: „1900. год. доселик се у село Придворицу, где ми је старина очевина моја: виноград у Бељинском брду.“

За понеке од тих богатих насељеника каже се да су у свом матичном селу били први људи, председници и кметови. Да знају и схвате нељубазни старинци да су им приновљене комшије потекли од добре, економски јаке фамилије и да нису дошли у нова села као безимене гоље. Поменути Мијаило Томашевић се хвалио: „Поверењем својих грађана 1896. и 1897. год. бират, бијо сам председник општине доњокраваричке“. На споменику у атеничком грабљу урезано је: „Милосав Ружичић, рођен у селу Горачићу, срезу драгачевском. Преседник је био по три пут. Досели се у Атеницу 1877. г.“

Занимљиво је, најзад, нешто казати и о занимањима досељеника у новој средини. Они који се задржаше у селима брзо се од сточара преоријентисаше на ратаре. Оставише пушке и чобанске штапове и латише се плуга и мотике. Лабуду Дешнићу, који се из Старе Србије досели у чачанску котлину, клесар уреза на споменик симболе и старог и новог занимања. Горе, на санџачким пашњацима Лабуд чуваше овце и говеда бранећи их оружјем од вукова и турских пустија. Зато му на надгробнику пушка и силав са кубуром, ханџаром и „карбијом“. У долини Мораве, он се сави над плодним ораницама, заземљодели се, те му се на бок споменика уцрта повелика мотика. Неки сеоски досељеници, ненавикнути на земљоделство, бавише се

механцилуком и марвеном трговином, а само се понеки прихватише абацијског и терзијског заната. Они који приспеше у градове прихватаху се готово свих занимања. Највише их се определи за механички и трговачки посао, али многи посташе пекари, касапи, опанчари, келнери итд, или наставише оне занате којима су се и у старом завичају бавили (түфегџије, екмекџије, мутавџије). Примећује се да готово сви Херцеговци посташе трговци, Старовласи (осим Нововарошана) и досељеници косовско-метохијске и вардарско-моравске области — занатлије, док Црногорци ређе беху трговци, а чешће механиције.

Посматрајући надгробне записе о досељеницима, стиче се живи увид у живот оних који, било због економских, социјалних или политичких принуда, дом рођени оставише и у Србију са великом надом дођоше. Записи ови не казаше ништа што науци о демографском померању није било познато, јер се за просторне и временске димензије миграционих токова одавно знало. У књигама је записано одакле су се и када многи од досељеника западне Србије доселили, али нико није о досељавању проговорио језиком и доживљајем самих досељеника. Непосредно, топло, истинито, непоновљиво. Некадашњи катунари и бачијари каменоресцима су у шшиц накричивали свој прави сеобни доживљај и тако у камен, поред фактографских чињеница, урезивали и своју досељеничку душу. Зато записи новоселаца имају драж непатворене летописне речи, која, откривајући појединачне досељеничке судбине, привлачи дахом конкретног животног детаља. Ови записи су утолико драгоценији, јер сеобе и данас истим траговима непрекидно трају, али не остављају никакве трагове на надгробним каменовима. Штета је утолико већа што старих записа о досељеницима не оста још више.

Л И Т Е Р А Т У Р А :

1. Јован Цвијић: „БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО”, Београд, 1966, страна 128—193.
2. Љубомир Дурковић — Јакшић: „СРБИЈАНСКО-ЦРНОГОРСКА САРАДЊА (1830 — 1851)”, Београд, 1957, страна 190—225.
3. Др Бранко Перуничкић: „ЧАЧАК И ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ 1815 — 1865”, Чачак, 1968, страна 542, 547, 706—729.
4. Др Бранко Перуничкић: „ЧАЧАК И ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ 1866 — 1915”, Чачак, 1969, страна 115.
5. Група аутора: „НОВИ ПАЗАР И ОКОЛИНА”, Београд, 1969, Одељак „Нови Пазар (1804 — 1912)” од др Михаила Војводића, страна 251—253, 263—264.
6. Група аутора: „КРАЉЕВО И ОКОЛИНА”, Београд, 1966. Одељак „Карановац од 1813 — 1875 године” од др Јована Милићевића, страна 264—268.
7. Јован Ердељановић: „ДОЊЕ ДРАГАЧЕВО”, Српски етнографски зборник, књига IV, Београд 190, странице о пореклу становништва.
8. Коста Јовановић: „ГОРЊЕ ДРАГАЧЕВО”, Српски етнографски зборник, књига XI, Београд, 1908, странице о пореклу становништва.
9. Радомир Илић: „О ЉУБИЋСКИМ СЕДИМА”, Српски етнографски зборник, књига V, Београд 1903, странице о пореклу становништва.
10. Књиге умрлих тијањске и гучке парохије.

Н А П О М Е Н Е

1) Сви записи у овом раду су у оригиналном облику, само су велика слова и интерпункција усаглашени са захтевима савременог правописа. Записи писани превуковском азбуком транскрибовани су у духу савременог начина писања.

2) Према испитивању Радомира Илића, из Трнова у Бугарској доселиле су се у Коњевиће две породице које су се искључиво bavиле баштованством.

3) Да су у чачански крај долазили људи из Бугарске сведочи и запис тијањског пароха попа Добра у „примечанију” књиге умрлих, у коме се каже да је 1880. године Љубисав Јовашевић, келнер из Марковице, „убијен по глави угарком једним дунђерином из Бугарске (Тошом Пешићем)”.

4) Споменик Марку Цупавици налази се у Народном музеју у Чачку.

5) Споменик Димитрију Милекићу налази се у Етнографском музеју у Београду.

INSCRIPTIONS SUR LES IMMIGRES

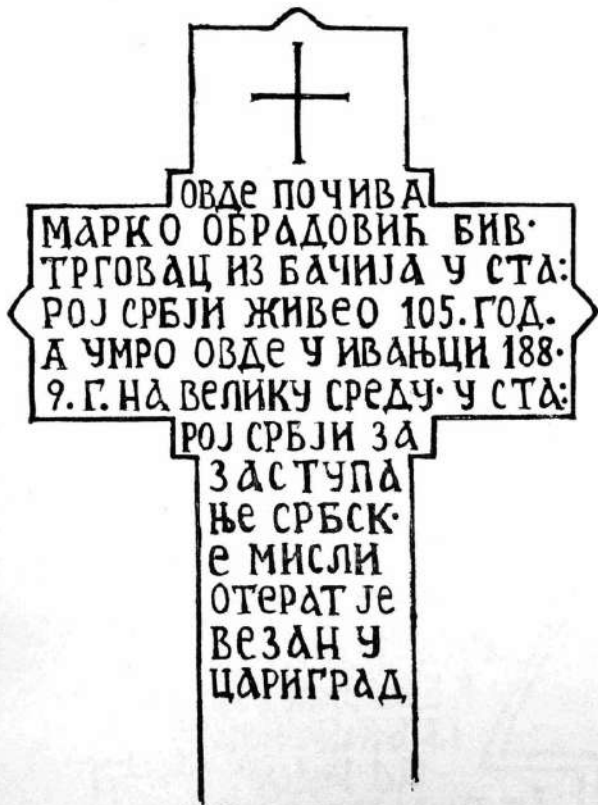
Les pierres tombales de la Serbie occidentale gardent des inscriptions sur l'immigration de la population des villes et villages. Celles des immigrés portent les noms des régions et des endroits dont les immigrés sont venus et l'époque où ils sont arrivés. Ainsi d'après les inscriptions presque tous viennent de l'Herzégovine, du Monténégro et de la Vieille Serbie (Sandzak), il y en a très peu qui soient venus de Bosnie, de Macédoine et de Serbie de Sud-Est. En plus de grandes migrations des régions au-delà des frontières les inscriptions mentionnent de petites migrations, celles au sein du territoire de l'ancien département de Užice et Čačak. Les années des migrations sont celles allant depuis la 1ère insurrection serbe jusqu'à la seconde guerre mondiale, mais les plus fréquentes sont les années de la seconde moitié du XIXe siècle, en particulier après l'insurrection de Nevesinje, étouffée dans le sang et après la malheureuse guerre à la frontière de Sandzak. Les inscriptions indiquent parfois la raison de la migration: fuite devant la persécution turque ou devant un régime anti-serbe prononcé, des raisons de révolte serbe, des contingences économiques.

On y trouve parfois des accents tragiques: certains immigrés s'adaptaient difficilement et trouvaient mal leur place dans le nouveau milieu, d'autres n'ont jamais pu oublier le pays natal ou bien certains mouraient comme domestiques ou manoeuvres au seuil des riches ou encore ils étaient fauchés par de graves maladies. Ces inscriptions indiquent aussi d'autres moments socio-psychologiques qui ont suivi le processus d'immigration et qui complètent l'idée des caractéristiques générales de la vie des immigrés.

Ainsi les cimetières de la Serbie occidentale deviennent des sources d'archives précieuses pour l'étude des courants démographiques et des étapes de migrations. En outre les inscriptions permettent de suivre le phénomène des migrations non seulement du point de vue des localités et époques mais aussi du point de vue psychologique, économique et politique.

Les inscriptions parlent le langage des immigrés: spontané, authentique, humain. D'anciens habitués des transhumances ont gravé dans la pierre les impressions de leur première grande migration, avec les faits il y révèlent leur âme aussi. Les chroniques authentiques ont le charme et la vérité du détail concret de la vie.

Radojko NIKOLIĆ

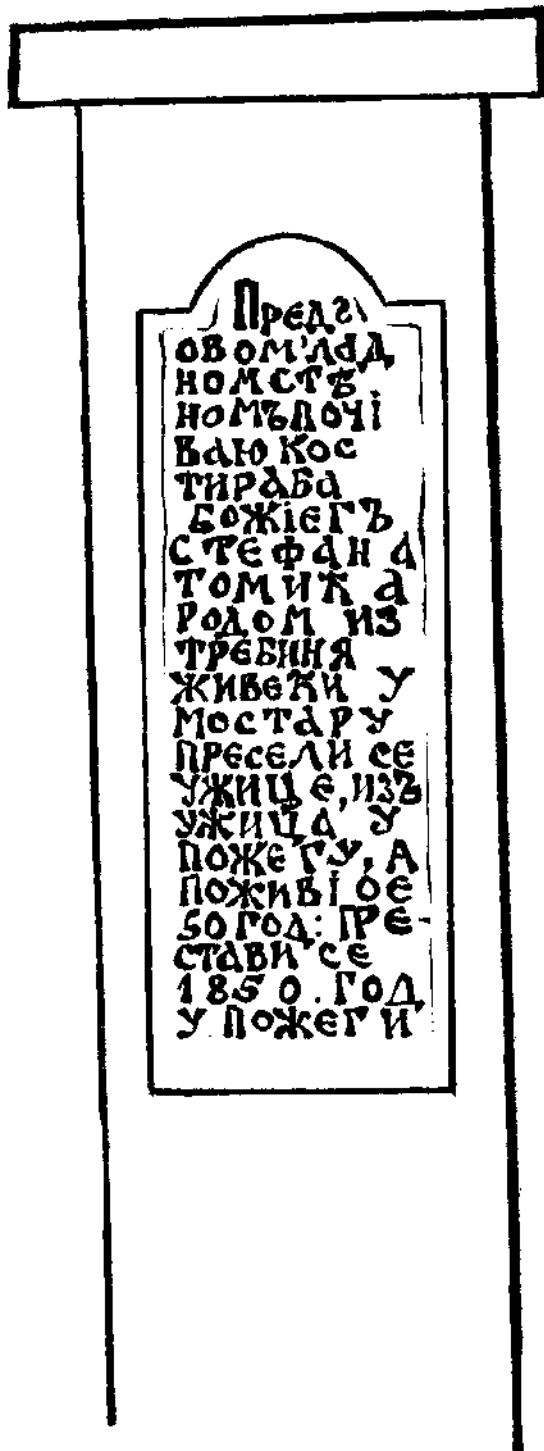
Сл. 1 Текст са споменика досељенику Марку Обрадовићу у Ивањци (предња и задња страна споменика, цртеж аутора)

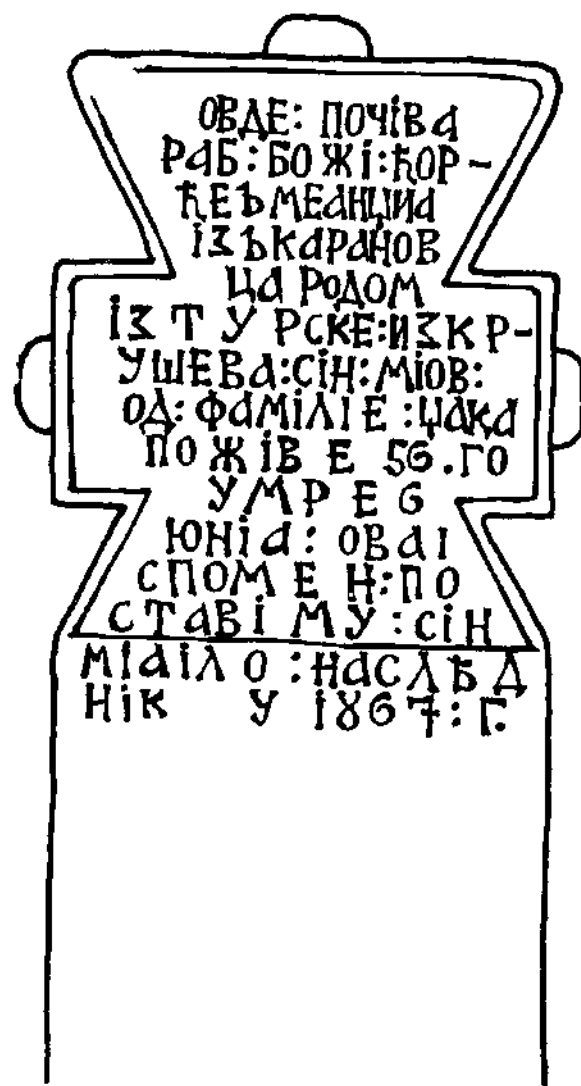
Сл. 2 Споменик досељенику Стојану Видојевићу у Грабу

Сл. 3 Споменик досељеници Иконији Маријановић у Парменгу

Сл. 4 Споменик досељенику Стефану Томићу у Пожеги (цртеж аутора)

Сл. 5 Споменик досељенику Борђу механѣји у Краљеву (цртеж аутора)

Др ПАВЛЕ ВАСИЋ

**ЖИВОПИС ЖИВКА ПАВЛОВИЋА И ИЛИЈЕ СТОИЋЕВИЋА
У МАНАСТИРУ НИКОЉУ У ДОЊОЈ ШАТОРЊИ**

У моме раду о Живку Павловићу, пожаревачком иконописцу, оставио сам могућност откривења непознатих радова Живка Павловића, сматрајући да број Живкових радова које сам навео није потпун.¹ Ова моја претпоставка сада је потврђена сазнањем да је Живко, са својим помоћником Илијом Стоићевићем, живописао манастир Никоље у Доњој Шаторњи. Захваљујући Драгани Милисављевић, академском сликару и историчару уметности, конзерватору Завода за заштиту споменика културе у Крагујевцу, која ми је ставила на располагање снимке из збирке архитектонског архива овог Завода, у могућности сам да Живковом делу додам још једну значајну целину. Цртеже живописа у манастиру Никољу радили су Драгана Милисављевић и Милан Бокић. Пријатна ми је дужност да, на овом месту, захвалим Заводу који ми је омогућио да напишем овај чланак.

У манастиру Никољу живописана је уобичајена Живкова тематика, али то је мали циклус. На западном зиду наоса налазе се у доњој зони кнез Лазар, цар Урош и цар Константин и царица Јелена. Изнад њих је Успење Богородице, а изнад овог, у лунети,

Покров Богородице. На своду травеја налазе се Рођење Јована Претече, Јован Претеча и Усековање Јованово. Изнад портала, изнутра, налази се следећи натпис: „Благословенијем Оца с поспешенијем Сина и содејствијем свјатаго Духа украсисја церков сија молерајем при влад. Г. и Књаза серб. Александра Кара — Борђевића и при Арх. и мит. цјеле Сер. Петра Јоановића а ревнов. Г: Дина Исаиловића пароха Шатор. Г. Јоана Крстића пароха Јарменовач. — Биша Молери Живко Павловић и Илија Стоичевић Житељи пожарев. 1 Декем. 1850.“²

На северном зиду наоса налазе се следеће слике: у лунети певнице Христос и Самарјанка, испод тога Духови, а у доњој зони Св. Прокопије. У висини Духова су Св. Козма и Св. Дамјан, а испод њих у доњој зони Св. Прокопије и Св. Пантелејмон. На јужном зиду у лунети певнице Исцељење слепог од рођења, испод тога Преображење, у доњој зони Св. Димитрије. У висини Преображења Св. Киријак и Јулита.

На источном зиду су, у горњој зони, Св. Кирил и Визија Петра Александријског, а испод њих Св. Отац Николај и Арија у паклу. На Св. Николи је ктиторски запис: „Из усердија одкупи Симо Вилиновић Житељ врбнички себи и својима за спомен.“³ У другом делу зида су два непозната светитеља, а до њих Св. Атанасије. Испод њега је Св. Јоанн Продром, а испод два светитеља ктиторски запис: „Сеи сликар молер (?) закупише Фамилија Шевићи за свој вјечни спомен 1850.“⁴ На своду овог травеја налазе се 8 апостола: Тадеј, Петар, Павле и Матеја, с једне, а Симон, Јаков, Јаков млађи и Варнава с друге стране. У средини Христос Пантократор у кругу.

У калоти куполе је Бог Вседржитељ, у тамбурџу пророци Јона, Авакџм, Исаија, Саломон, Амон, Мојсије, Давид, Илија, Данил и Јоил. У пандантивима су јеванђелисти.

Када се упореди стил овог Живковог живописа са другим живописним целинама, нпр. у манастиру Сретењу, или у манастиру Заови, онда се стиче утисак да се Живко није мењао и да је остао привржен старим формулама, без обзира на то што је гдегде, као, на пример, у престоним иконама манастира Заове усвојио нешто ново: портретски карактер личности, одбацавање орнаментике на оделу као застареле праксе. Живко је ретко био близу тога да створи један сопствени стил — *sui generis* — који би у оквиру цинцарског сликарства представљао нешто ново и свеже. Можда је то био

случај само тамо где је применио уљану технику, па је ту могао да се мери, или бар угледа на сликаре дошљаке, представнике назаренског стила, који се одликовао једноставношћу и одсутношћу претеране левантинске декоративности. У томе је предњачио Димитрије Аврамовић иконама Саборне цркве у Београду, а исто тако и иконостасом у Тополи, који је могао играти већу улогу у унутрашњости Србије и непосредније послужити као узор многим сликарима који су у то доба радили у околним местима, Илији Димитријевићу из Алексинца, Настасу Томићу из Крушевца или Вучковићу из Варварина, који су благовремено прихватили нове сликарске идеје и заступали их са мање или више спретности и вештине. То је било много теже за Живка, па ипак у понечем и он се прилагођавао, особито у ослобођавању од декоративности која му је понајвише изгледала као веза са старим временом. То се огледа и у обради архитектуре која служи као позадина у сцени мерења душе умрлог иза фигуре архангела Михајла. То је случај на икони архангела Михајла у цркви у Александровцу. Иако је црква у Шаторњи можда последње Живково дело, ипак ништа од тих покушаја ка новом не види се у њеном живопису. Чак и перспектива у Успењу Богородице остаје иста као у руским библијама, са паралелним линијама које иду управо на раван слике, али се не секу, сасвим као у ентеријерима српских сликара XVIII века. Истина, они су се трудили да у фигурама или стварима, мртвој природи, реализују извештан степен материјалности, извесне тактичне вредности, као, на пример, Димитрије Бачевић у Благовестима у манастиру Јаску 1769. године.⁵ Живко је био роб извесних формула којих се слепо држао. Али, већ је истакнуто, по среди је и нешто друго: уметничка формација. Живко се формирао у школи цинцарских мајстора. Он је имао прилике да види већи број икона Арсенија Јакшића у Северној Србији, али се није повео за тим схватањима, иако му је морало бити јасно да у Србији настаје неко друго доба, нека снажна уметничка струја која је долазила из Аустрије. Живко је све то видео, али је, вероватно, веровао у исправност православних сликарских формула које не могу да уступају место тубинским схватањима. То није било само његово мишљење. Заступали су га и чланови високог клера, епископи, читав низ грађана из горњих слојева, који су се дали портретисати код „пречанских молера”, али иконе наручивали код домаћих иконописаца. Према томе, Живко није био усамљен. Може се рећи да је то била борба између старог и новог, и да је Живко пао заједно са старим светом који је морао

да уступи место новинама, еманципацији Србије, која је задржала у све видове културног живота.⁶ То је био велики преокрет, ништа мањи од судара сличне природе у каснијем времену, на пример између идејног света пре првог светског рата и оног који је дошао после 1918. у Југославији као одраз револуционарне уметничке динамике која је испунила прве две деценије нашег столећа. Таква је отприлике била разлика између традиционалне црквене уметности у Србији и назаренског сликарства које је инаугурисано сликарским делом Димитрија Аврамовића у Саборној цркви у Београду. Од тренутка постанка оно је требало да служи као узор црквеном сликарству у Србији.

Овај живопис Живка Павловића представља један корак даље у одређивању датума његове смрти: Живко је био жив до 1. децембра 1850. године. Али, он подстиче и друга питања. Овим није исцрпљена сликарска активност Живка Павловића. Сигурно је да има још његовог живописа и икона који нису забележени, па би, према томе, његово дело било обимније. Међутим, с обзиром да је познат ток његовог сликарског развоја ови новопронађени радови, који се лако уклапају у тај ток, не представљају ништа ново осим потврде ранијих закључака о улози и месту Живка Павловића у српском сликарству пре половине XIX века.⁷

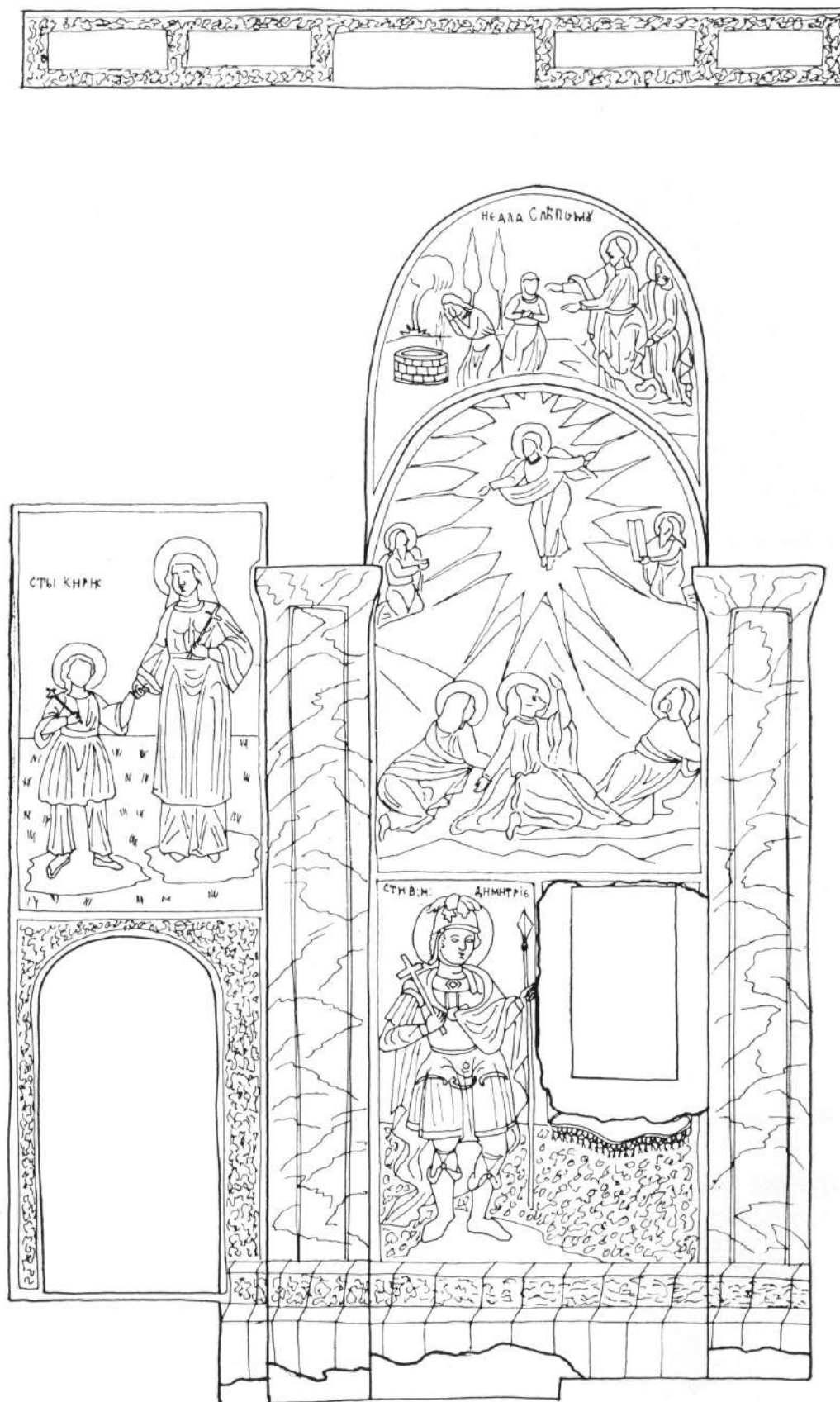
Живко Павловић је био последњи од цинцарских мајстора који су радили у духу левантинског барока. Судаћи по мишљењу ужичког епископа Никифора, био је тражен и цењен у црквеним круговима. Али, ново доба — владавина уставобранитеља, нове идеје и схватања о карактеру и стилу црквеног сликарства, представљали су смену и крај дотадашње сликарске традиције и њених формула. Живко Павловић је умро на време, па није доживео коначан пораз и умирање сликарства које је волео и стварао.

Н А П О М Е Н Е

1. — Др Павле Васић, Живко Павловић молер пожаревачки и његово доба, Пожаревац 1968.
2. — Према препису Милана Ђокића.
3. — Према препису Милана Ђокића.
4. — Према препису Милана Ђокића.
5. — П. Васић, Димитрије Бачевић иконописац карловачки, Гласник, службени лист српске православне цркве, Београд септембар 1969, Година L број 9. 240.
6. — Павле Васић, Димитрије Аврамовић, Галерија српске академије наука и уметности, Београд 1970, 71—72.
7. — Васић, Живко Павловић молер пожаревачки и његово доба, Пожаревац 1968, 42—45.

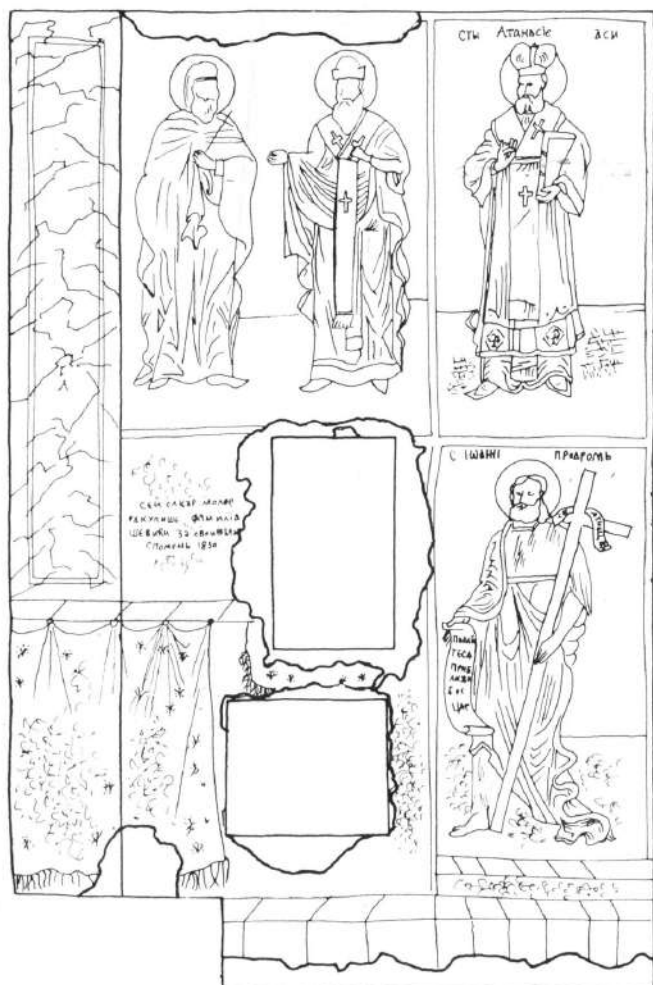
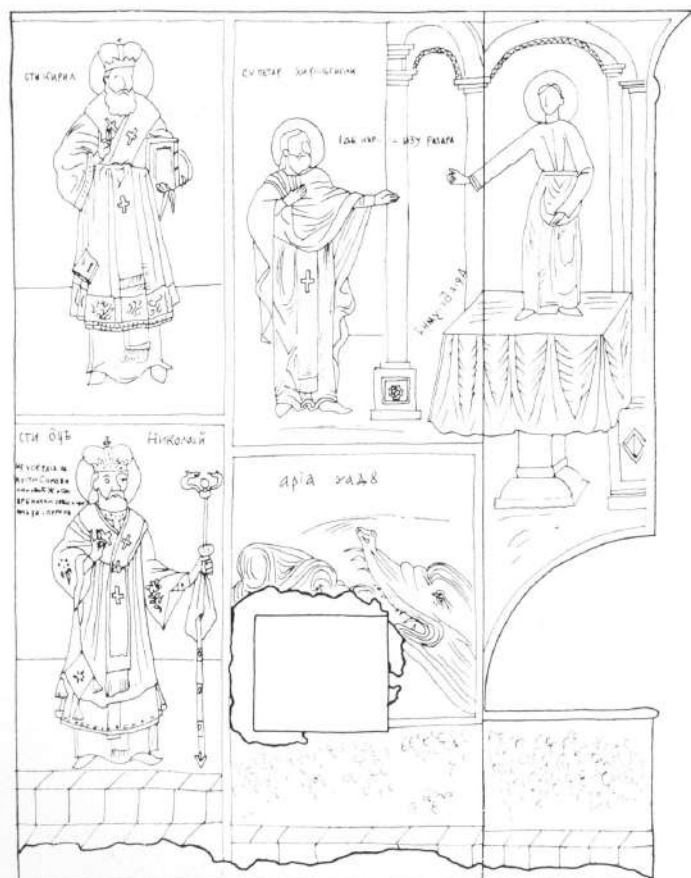
Сл. 3 Манастир Никоље у Доњој Шаторњи, живопис на северном зиду наоса (цртеж Драгана Милосављевић)

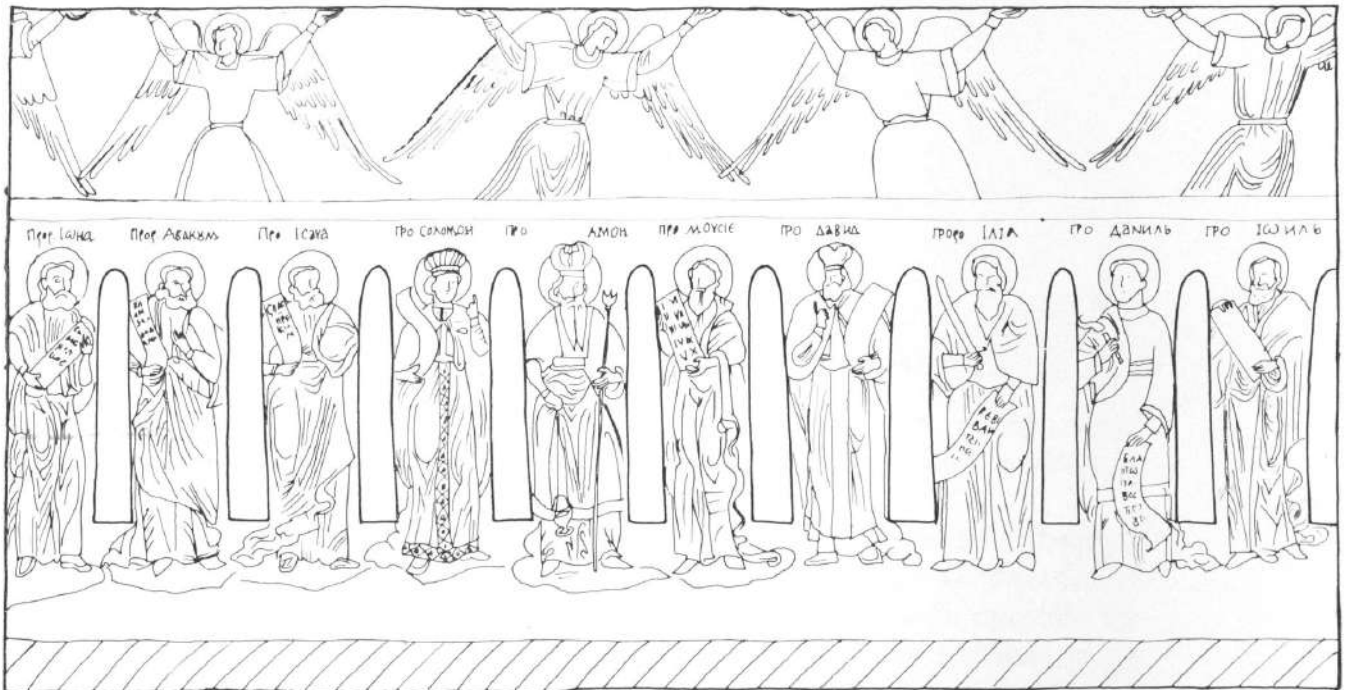
Сл. 4 Манастир Никоље у Доњој Шаторњи, живопис у јужном зиду наоса (цртеж Драгана Милосављевић)

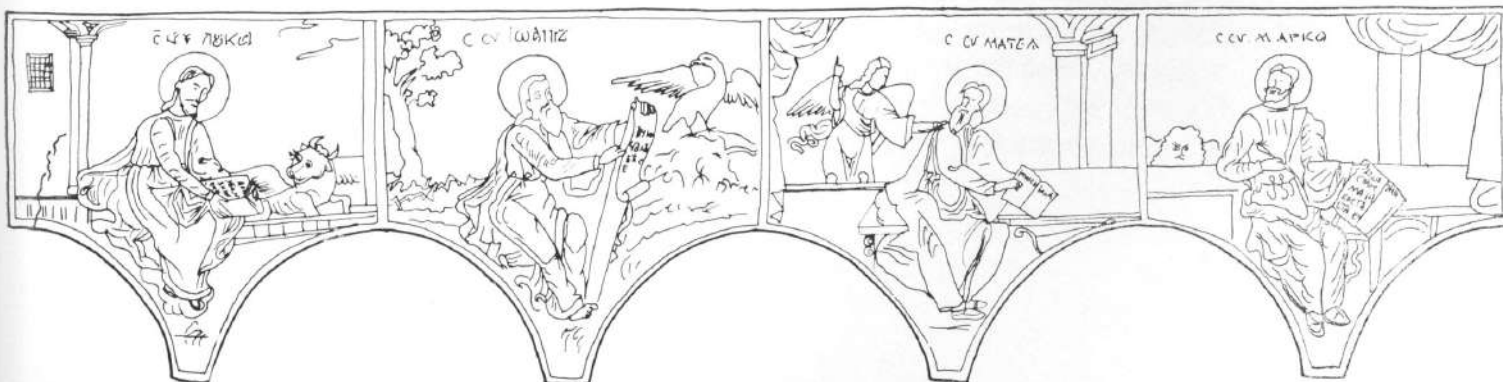
Сл. 5 Манастир Никоље у Доњој Шаторњи, живопис на своду источног травеја (цртеж Милана Ђокића)

Сл. 6 Манастир Никоље у Доњој Шаторњи, живопис у источном травеју (цртеж Милана Ђокића)

Сл. 7 Манастир Никоље у Доњој Шаторњи, жи вопис у тамбуру и калоти кубета у наосу (цртеж Милана Ђокића)

Сл. 8 манастир Никоље у Доњој Шаторњи, живопис на пандантифима (цртеж Милана Ђокића)

•

ДРАГОМИР С. ПОПОВИЋ

ВАСИЛИЈЕ — ВАСА ПОПОВИЋ

— главни кнез пожешке нахије (1819—1832) —

Други српски устанак, и поред неколико сјајних победа које су извојевали устаници, завршио се неочекивано једном мршавом нагодбом између Срба и Турака.

Када су Милош Обреновић и Марашли Али — паша склопили споразум о миру крајем августа 1815. године, они су се сагласили само у неким важнијим питањима. Наиме, Марашлија је пристао да прикупљање пореза, харача и других дација препусти Србима и да се Турци у то не мешају; да уз сваког муселима (војводу), као заповедника над једном нахијом, седи по један српски кнез који ће са њим и кадијом судити Србима, како се не би десило, што је раније био чест случај, да муселим и кадија, ради глобе коју су узимали за себе, осуђују невинне људе; да спахије узимају од сељака само онолико колико им по берату припада; да се од кнезова и других угледних људи образује у Београду, као седишту везира, народна канцеларија, која би представљала неку врсту врховног српског административног и судског тела.¹ Тај споразум је важио само за дванаест нахија београдског пашалука.

Невоља је за Србе била још у томе што је то био усмени споразум који није морао обавезивати Турке. Тако је у београдском пашалуку настао провизоријум са двоструком влашћу који је трајао пуних петнаест година, све до хатишерифа од 1830. год. Јер, иако је Порта издала 1816. године шест фермана, они су само решавали споредне ствари. У таквој ситуацији Турци су се трудили да задрже status quo, а Срби са Милошем на челу да, освајајући једну по једну позицију, преузму постепено што више власти у своје руке.

За Милоша је зато било врло важно да нађе у нахијским кнезовима сараднике који ће бити њему потпуно одани и способни да се на терену снађу у тој изванредно сложеној ситуацији, која је била оптерећена неповерењем са обе стране. Марашлија је схватио улогу нахијских кнезова отприлике као улогу „присудитеља“, док им је Милош наменио много ширу надлежност: они су у ствари имали, бар у перспективи, да постану носиоци целокупне власти у својим нахијама. Милошу је ишло наруку то што је Марашлија, у жељи да се на Порти прикаже као човек који је умирио Србију, био попустљив, а осим тога лењ и потребит у новцу, тако да је ускоро постао у финансијском погледу зависан од Милоша. Он је око 20. октобра 1815. године, поставио по нахијама муселиме, и то све људе које је Милош желео.² Тиме је већ унапред Милошевим нахијским кнезовима олакшан посао.

Милош је у почетку поставио по нахијама војне заповеднике, који су, док је још трајало ванредно стање, имали сву власт. У пожешкој нахији, са седиштем у Чачку, био је постављен за војног заповедника над свом војском у нахији Радослав Јелечанин, некадашњи Караборбев војвода, родом из Матаруга. А када се, после споразума са Марашлијом, стање смирило, негде у новембру 1815. године постављен је за „главног кнеза“ (како су звани нахијски кнезови) или „оборкнеза“ пожешке нахије поп Никола Костић, који се истакао у првом устанку као умешан и храбар „полководец“. Био је родом из Мрсаћа, иначе безгранично одан кнезу Милошу.³ Његов избор потврдила је народна скупштина у Крагујевцу 19. децембра 1815. године.⁴

Када је Никола Костић умро почетком 1819. године, постављен је за „главног кнеза“ пожешке нахије Василије — Васа Поповић, дотада кнез једне кнежине у рудничкој нахији, који је већ од краја 1818. године замењивао у дужности оболелог попа Николу. На том положају Васа је остао пуних 12 година. То је доба испуњено значајним преображајима и напорима да се поставе основи

независне Србије. У тим збивањима играо је не сасвим безначајну улогу и кнез Васа. Стога неће бити без интереса да се осветли живот и рад овога човека.

*

Васа Поповић је рођен у Бершићима близу Горњег Милановца 1777. године. Био је брат од ујака кнегиње Љубице, која се према њему односила као према рођеном брату. У списку учесника на договору у Такову, где је донета одлука о дизању на Турке, налазимо и његово име.⁵ У другом устанку он је учествовао као писар, а после устанка био је једно време писар код Јована Обреновића. Био је један од ретко писмених људи у Србији. Самоучки је научио читати и писати вежбајући се у писању слова на печуркама које расту по пањевима.⁶ Био је у великој милости код кнеза Милоша, који је за „брата Васу“, како га је често звао, држао увек резервисану једну собу у свом крагујевачком конаку. По Вуку, кнез Васа је, са кнезом Павлом Радомировићем и архимандритом Мелентијем Павловићем, био тајни саветник кнеза Милоша. Због тога је он скоро више времена проводио у Крагујевцу и уз Милоша, него у Чачку код своје куће. Пирх је видео у Пожаревцу Милоша који је ишао у пратњи архимандрита Мелентија Павловића и кнеза Васе, а за њима су ишли остали чланови кнежеве пратње.⁷ А у Крагујевцу Пирх је био присутан дочеку кнеза Милоша када је долазио из Пожаревца. Тада је у првим колима ишао Милош са својом породицом, а у другим Мелентије Павловић и Васа Поповић.⁸ Иначе, Васа је сматран чланом Милошеве породице. Куниберт каже за њега да је био „један од најуваженијих људи у земљи“,⁹ а, по речима Јована Гавриловића, то је био „једини човек у земљи кога је кнез Милош слушао“. Милан Милићевић каже за њега да је „био човек врло разборит у савету и вредан у раду“. Зато је ваљда и постављен за главног кнеза на једном врло осетљивом месту у пограничној пожешкој нахији.

Пожешка нахија обухватила је територију од Пожеге до иза Трстеника укључујући и ове две вароши. Са севера она се граничила Западном Моравом, са запада Моравицом, а са југа и истока та граница, која се поклапала са границом београдског пашалука, ишла је грубо повученом линијом од Хадиног брода преко Велике ливаде, Чемерна, прелазила Ибар, па је ишла преко Троглава и Желњина и избијала на Западну Мораву источно од Трстеника. Она се

у административном погледу делила на кнежине или срезове, како су их понекад звали. На њиховом челу стајао је кнез, кога је обично бирао народ у сагласности са нахијским кнезом, али могао га је поставити и сам кнез Милош, што је био чешћи случај. Број кнежина, односно срезова, у једној нахији није био сталан, јер оне нису зависиле од турске административне поделе као што је био случај са нахијама. У пожешкој нахији било их је од четири до осам. Од 1828. год. усталио се њихов број на четири (пожешка, моравска, подибарска и трстеничка кнежина) према четири главна места (Пожега, Чачак, Карановац — данас Краљево и Трстеник). Пожешка кнежина називана је, каткад, драгачевска. Некада је главно место пожешке нахије било у Пожеги. Али, пошто је Пожега 1803. год. сасвим опустела, како каже Вук, управа (муселим и кадија са потчињеним функционерима) преселила се у Чачак,¹⁰ али је назив „пожешка нахија“ задржан и даље.

Када је поставио свог шурака на положај главног кнеза, Милош му је издао диплому са најширим овлашћењима: „Ви од данас примате после мене прву власт над реченом нахијом и управленије тако да се нитко други ни најмање мешати не може, следователно и у дужности“¹¹ — каже он тамо. А дужности које су постављене нахијском кнезу, било од Милоша или које су се наметале и проистичале из саме ситуације, биле су тешке, многобројне и скопчане са разним опасностима. Пре свега, требало је одржавати један ред који Србима није био нимало симпатичан. Они који су се борили у два устанка за пуну слободу и који су ту слободу под Караџорџем и окусили, нису се могли помирити да живе у једном стању које је, нарочито првих година, личило на нешто мало поправљено издање онога стања које је и изазвало устанак. Осим тога, то стање је било пуно неизвесности. С друге стране требало је постепено освајати власт, а сваки и најопрезнији корак у том правцу могао је изазвати реакцију код Турака, што је могло довести до тешких сукоба и још тежих последица.

Као што смо видели, главни кнезови имали су пре свега дужност да заједно са муселимом и турским кадијом суде Србима. Свакако, то није могла бити пријатна дужност! Истина, кнезови, па и кметови, могли су сами пресуђивати ситније спорове, али круп-

нији спорови и кривице ишли су обавезно пред муселима и кадију. Кривице које су изискивале смртну казну морале су се слати везиру, који је једино имао право да изрекне казну смрти. Српске власти могле су, бар према споразуму, убити само хајдука у бекству. Али, како каже Вук, „и први година само су по варошима муселими с кнезовима судили Србима, а по селима су Срби не само за мале кривице, него и за главу судили“.¹² Међутим, кад је Милош 1820. год. дошао у сукоб са Макашлијом, он нареди нахијским кнезовима да Срби не иду пред турски суд. Писмом од 24. јануара 1822. године, Милош препоручује Васи да сам пресуђује „све друге случаје и тужбе, кромје случаја, где се главе тиче. Овакве тужбе о самовољном убиству, и о убиствима другим шиљите мени амо.“¹³ А писмом од 7. августа 1822. он налаже Васи да извиди кривице и пресуди Котражанима због туче и нереди. „Ја знам — каже он у том писму — да ви судити знате; зато и налажем вам, да сами подобне неисправности и зле догађаје по међу људима извићате и пресудженије им учините“.¹⁴ Али, одлучан корак у правцу осамостаљења српске судске власти било је образовање судова.

Већ 1821. године образован је први суд, тзв. магистрат, у Пожаревцу. А, „кад је 1823. године Милош установио общенародни суд у Крагујевцу, онда је наредио да се образују нахијски судови, магистрати: у Чачку, Јагодини, Смедереву, Ваљевоу и Шапцу.“¹⁵ Сви поменути судови, односно магистрати, образовани су исте године, али чачански магистрат образован је тек у почетку 1824. године. Кнез Васа, писмом од 4. марта 1824. године, извештава Милоша да је кнезовима и сеоским кметовима објавио заповест о устројству „новог суда“ у Чачку, да је за рудничку нахију изабран Василије Милошевић из Брезне, а за пожешку Драгић Фанасијевић (ваља Танасијевић) из Лознице. Њима су дати на службу два пандура и један служитељ „коначки“. Даље, кнез Васа каже у том писму да је за суд нашао и кућу како би одмах почео да отправаља народне послове.¹⁶ Из овога саопштења види се да магистрат у Чачку није почео са радом још ни до 4. марта 1824. Али, вероватно је то учинио одмах после овог датума, још у току истог месеца. Изгледа да је магистрат у Чачку био у почетку заједнички за рудничку и пожешку нахију. Вероватно он је због тога био образован доцније од осталих, наиме морало се чекати да рудничка нахија изабере свога члана, односно судију. Међутим, већ у идућој, 1825. години, налазимо у списку исплаћених „ајлука“ магистратским службеницима за полугодиште од 23. априла до 26. октобра 1825. године поред чачанског

и руднички магистрат,¹⁷ што значи да је он образован крајем 1824. или у почетку 1825. године. Из тог списка видимо да су сви магистрати устројени једнообразно: сваки је имао два кнеза (судије) са платом од по 500 гроша полугодишње, по једног писара са платом од 250 гроша и по два пандура са платом од по 120 гроша полугодишње. Служитеља „коначког“ у овом списку не налазимо.

Но, и после образовања магистрата још дуго није била јасно одређена њихова надлежност, нити прецизно разграничена са надлежношћу нахијских или среских кнезова. Никаквих прописа, а још мање закона, није било. Постојало је неколико упутстава. Прво упутство за рад јесу „Наставленија издата магистратима“ од 6. јула 1825. год. Та „Наставленија“ издата су од „Обшченародног суда“ у сагласности са кнезом Милошем. Имала су 18 тачака. Већ у тачки 1. читамо да магистрати треба „у смотренију пресуђивања у свакоме согласију с главним од нахије исте кнезовима буду“.¹⁸ Свакако, тиме се хтео осигурати претежни утицај нахијског кнеза на судске одлуке. Иначе, „Наставленија“ би више представљала пословник којим се регулише рад суда и унутрашње устројство. Једина одредба која је вредна помена јесте да се незадовољни пресудом могу жалити „Обшченародном суду“. Допуна од 8. маја 1826, као и доцније измене, тичу се поступка при суђењу. У недостатку закона, судило се по утврђеним обичајима и личном убеђењу. Један интересантан пример за то имамо у пресуди магистрата рудничког, који је једну жену из Горевнице, зато што је отровала свога мужа, казнио у мају 1829. год. да се „секиром у главу убије и... на коло постави, на којем и да пребудне до совершеног распаденија“.¹⁹ Није нам познато где је овај магистрат нашао такву казну. Можда она представља његов оригиналан проналазак! Тек са изградњом законодавства, које почиње 1829. године, суд као установа добио је одређено и право место у друштву и ослободио се сличних произвољности у раду.

Кнез Васа је, као и остали нахијски кнезови, још дуго после образовања магистрата решавао и пресуђивао многе спорове који би требало, по нашем схватању, да спадају у надлежност суда. Из његове преписке са кнезом Милошем видимо да је врло често справљао имовинске односе, који су после два устанка и неколико смена власти били врло компликовани. Велики комплекси земље опустели су. То је у тим мутним временима добро дошло многима да захвате ничију земљу и да после упорно бране своје право на њу. Границе су самовољно померане. Доказа о својини често није било. У тај општи хаос тешко је било увести неки ред. Нахијски кнезови

имали су пуно главобоље око тога. Они су опустелу земљу делили онима који су били оскудни, решавали како су знали и умели спорове око граница и давали потврде о својини. Писмом од 15. јануара 1821. Милош препоручује Васи да у Рибљаку (?) подели земљу старинцима „колико им је доста“, а затим и осталим који хоће да се стално населе.²⁰ Да би се стало на пут самовољном присвајању ничије земље („мангуп-њива“ и „мангуп-ливада“, како су је звали), Милош је 1822. год. одредио комисије које ће да изврше њихову поделу. На челу једне такве комисије, са кнезом Бурђем Остојићем и Вучићем Перишићем, кнез Васа је тај посао имао да обави у пожешкој, крагујевачкој и рудничкој нахији. Комисија је извршила поделу по кнежинама и селима, а даљу поделу „неимуним људима“ извршили су срески кнезови и сеоски кметови.²¹ Али, и после тога остало је пуно нерешених проблема. Писмом од 5. марта 1824. год. Васа извештава Милоша да му је дошло преко тридесет људи из Драгачева који су тражили да им се реше неки имовински спорови око земље.²² Још 1829. године Васа се жали Милошу на несрећене имовинске односе, који су изазвали многе спорове и сукобе. После хатишерифа од 1830. године, када су се Турци почели нагло исељавати остављајући земљу, стање се поново компликовало. Иако су се судови, односно магистрати, до тада већ афирмисали и стекли потребан ауторитет, још увек је било случајева када су спорове те врсте решавали нахијски кнезови. У писму кнезу Васи од 14. марта 1831. године, кнез Милош му препоручује да смири подибарске парнице око земље.²³

Иначе, нахијски кнезови као и кнезови у кнежинама вршили су управну и полицијску власт. У њихову надлежност је спадало ислеђивање кривица. У оном суровом времену при томе су се догађали тешки ексцеси. Кнез Васа јавља Милошу 1823. године, да је сменио кнеза самаилског Михаила Борђевића „уз узрока што је ударцем својим пет лица до сада умртно које види се да човек недоста-так у разуму имаде“, а на његово место поставио Милосава Перуничића, свога писара.²⁴ Да би спречио сличне појаве и злоупотребе власти од стране кнезова, Народни суд у Крагујевцу, који је имао карактер врховног суда, издао је 3. марта 1829. године Упутство нахијским кнезовима којим је донекле одређена њихова надлежност и поступак. То Упутство се састоји из 25 тачака. Ту се на првом месту налаже да кнез прима људе „человјечно и пристojно“, да не осуђује без довољно доказа, да „у пресуђивању спокојно и равнодушно слуша сва показанија тужитељева и оправданија оптуженога не плаше-

ћи иј, не псујући и не изговарајући никакви непристојни речи“, да суди „без пристрасно нити кога атаром оправдавајући, нити пизмом оптужујући“. У т. 6. каже се: „Кнез преступника са 25 штапа казнити може, а сваког преступника заслуживајућег казни већу, у магистрат да пошаље“. Али, како није још у то време постојао никакав закон који би прописивао казне за одређене кривице, то је и та одредба остављена слободној оцени. По т. 8. нахијски кнез или кнез кнежине, па и сеоски кмет, не само што су присуствовали суђењу у магистрату, већ су давали и своје мишљење, „заједно с кнезовима магистратским“. Даље, у том Упутству се наређује да кнезови од сумњивих људи не истерују признање бојем, но за мале крађе кнез сумњиве „и ошинути може да призна“, али да га не удара по леђима, „но по надлежности, тј. по дебелим месима“. На крају Народни суд извештава да ће ускоро бити издата књига закона па ће онда „и судије и кнезови лакше своју дужност отправаљати, и свуда ће се једнако судити, а и народ задовољнији ће бити знајући да му се по књиги закона суди, а не по мњенију судија и као од рамена“.²⁵

Задужен, као и сви „главни кнезови“, да одржава ред и сигурност у повереној нахији, кнез Васа је имао нарочито много невоље са хајдучијом. О томе се водила честа преписка између њега и кнеза Милоша. Писмом од 19. јула 1819. Милош захваљује Васи на вести о побијеним хајдуцима, од којих је добио и послата „ушеса“.²⁶ Други пут Милош налаже Васи да се осигурају неки путеви које су угрожавали хајдуци, као пут између Ивањице и Маглича (Малича), или га саветује како да се поступи са неким одметницима. Кнез Васа пише Милосаву Перуничу 12. августа 1829. да је из Крагујевца побегао и одметнуо се „солдат Лука из Жежевице“ и Белпер, бивши сенз кнеза Васа, па наређује да се „могу побити“ где се нађу. Село у коме се буду налазили, а не извести, биће заједно са кметом кажњено.²⁷

Нахијски кнез имао је и војничку власт. Он је могао мобилисати људство своје нахије ради одржавања реда или ради гоњења хајдука. Године 1825, када је уведена редовна војска, кнез Васа је регрутовао 100 младића који су се учили војним вештинама. Из неколико извештаја видимо да их је он обилазио и давао упутства за њихово вежбање. Када је избила Бакова буна, Милош 19. јануара 1825. позива кнеза Васу да прикупи што више војске и пође са њом у помоћ. Том приликом он га саветује: „Ако сте видели и дознали да вам је

нахија вјерна и да се у њу поуздати можете, тако и поведите ју овамо, у противном боље ју распустити“.²⁸

Једна од дужности нахијских кнезова која је изазивала највише незадовољства, то је наплаћивање харача и пореза. Као што је познато, харач је установљен од стране Турака за хришћанско становништво као откуп живота, а плаћали су га султану сви мушкарци од 7 до 80 година старости. Милош је пријављивао београдском везиру знатно мањи број „харачких глава“, па је харач могао бити нешто умањен. Доцније он је целокупан износ харача откупио за знатно мању суму, па је разлику присвојио. Разрезивање пореза вршено је на збору. У томе су учествовали, поред среских кнезова, сеоски кметови и виђенији људи, како видимо из једног извештаја кнеза Васе.²⁹ Али, на терену је било и злоупотреба. Кнез Милош пише Васи 14. децембра 1821. да су дошли неки људи из пожешке нахије који су се жалили да плаћају харач и главницу чак и на малу децу. Поводом тога Милош препоручује Васи да нареди својим момцима да никако не наплаћују харач и главницу од оних који не могу мотиком копати.³⁰ Поводом жалби на драгачевског кнеза Филипа Тајсића, који је узимао од народа више пореза но што је разрезано, Милош је прекорио кнеза Васу, на што се овај извињава што се то десило под његовим „худим владенијем“. „Ја погрешку моју признајем но поздноје“ — каже он. Иначе, Милош је чинио одговорним нахијске кнезове за сваку неправилност у њиховим нахијама.

Нема сумње, порез и кулук донели су Србији највише потреса у овом добу.

Кулук је представљао тешко оптерећење за народ. До 1825. године Срби су морали ићи на кулук кад год позове везир, било да се поправљају утврђења, или да се превлачи сено, дрва и храна за његову војску или да се врше неки други послови. Тако, кнез Милош наређује Васи 13. априла 1822. год. да одреди из пожешке нахије 60 људи који ће ићи у Београд да плету везиру кошеве. Ти људи су морали са собом од куће понети храну за седам дана. Надница је била симболична: свега 30 пара. Исто тако Срби су, нарочито првих година после устанка, морали кулуком преносити муселиму дрва и сено. Али, нимало мањи и лакши није био кулук који су људи обављали представницима српске власти: кнезу Милошу, нахијским и среским (кнежинским) кнезовима, па и кметовима. У Турској су постојали царски спахилуци, тзв. мукаде. Приходи од тих мукада припадали су султану, односно ишли су у државну касу. Под мукадама у ужем смислу подразумевала се земља, а у ширем смислу то су били сви државни

приходи у које су спадали: ђумрук, кантарина, касапнице, пецарина итд. О мукадама у београдском пашалуку старао се везир. Марашлија је почео издавати мукаде под закуп прво виђенијим Турцима, а од 1816. године и кнезу Милошу, који је после неколико година све мукаде у Србији закупио истиснувши вешто турске конкуренте. Ту је и основ Милошевог богатства.³¹ Те мукаде он је давао у пазакуп својој браћи Јеврему и Јовану, кнезу Васи и неким другим људима. Поред тога, Милош је уступио приходе од кантарина, касапница, пецарина, ђумрука, трошарина, нахијским кнезовима на лично уживање. Тиме је хтео да их награди за њихов рад, пошто им је плата била мала, свега 2.500—4.000 гроша полугодишње. Кнез Васа је примао 5.000 гроша полугодишње за себе и пет „коцабаша“ (буљубаша).³² Мукаде које су биле насељене давале су закупцу: десетак, медарину, жиронину. Али, било је и ненасељеног земљишта под шумом и ливадама које је спадало у мукаде. За косидбу ливада и сечу шуме употребљавани су кулучари. У јулу 1822. године кнез Васа је из пожешке нахије упутио 100 кулучара да косе ливаде кнезу Милошу. Оне су свакако биле закупљене мукаде.

Не знамо тачно када је и по коју цену кнез Милош уступио „чачанске мукаде“ кнезу Васи. Али, према подацима којима располажемо, Васа је морао држати те мукаде већ 1821, а, вероватно, и раније. Писмом од 2. августа 1822. он пита Милоша по којој ће „тарифи“ држати те године мукаде од датих села, тј. да ли ће цена остати иста као прошле године. А писмом од 5. августа 1822. он моли Милоша да му „понизи“ цену за мукаде које држи. 14. септембра 1823. Милош је уступио Васи мукаде нахије пожешке за три године, рачунајући за „сваку годину по 10.000 гроша“.³³ Знамо да је једна од мукада било Чемерно, које је богато шумом и ливадама. Несумњиво су те и друге мукаде обрађиване кулуком. Што се тиче кантарина, касапница, пекарница, ђумрука, трошарине и скела, њих је кнез Васа издавао под закуп. Кнез Милош пише 4. марта 1825. год. да су му стигле тужбе како се у пожешкој нахији на једну исту робу наплаћују по три ђумрука (у Трстенику, Карановцу и Чачку), па наређује да се учини крај тим злоупотребама. То је дошло отуда што је ђумрук издат у закуп посебно у Трстенику, а посебно у Карановцу, односно Чачку, а приликом наплате није давана никаква потврда.

Милошу су стигле доставе да не само народ, већ и неки средњи (кнежински) кнезови се буне што су мукаде дате у руке тако малом броју људи. Народ и кнезови су јавно викали, каже Милош:

„Која асна што нас је од ига турског избавио кад под игом његовим, његове браће и сродника стењемо; што је некад на хиљаду Турака припадало, то сад њи тројица, четворица сисају. Кантари и касапнице, Ђумруци и мукаде стоје под њим, под два брата и шураком (кнезом Васом - ДП). Узаптише, брате, све они, а другом не оставише ништа“. Зато је 14. јануара 1828. решио да све приходе од мукада прогласи општеном својном, а магистратима и Народном суду је ставио у дужност да се брину о њима. Обавештавајући о томе кнеза Васу, Милош га саветује да се ни пред ким не покаже да му је жао што му се овај приход узима. „Пишите Суду народном — каже он — да и ви с ваше стране одобравате ово моје решење и да сте ви сами ово желели и мени предлагали да ово наредим.“³⁴ Магистрати су сада издавали мукаде под закуп приватним лицима. Но, мукаду Чемерно држао је кнез Васа још 1830. год. Према једној „квити“, коју му је издао Суд народни види се да је на име „аренде“ за ту мукаду платио 4.350 гроша за време „од Митрова дне 1830. до Бурбева 1831. год.“³⁵ У овом послу он је сада сматран приватним лицем, како изгледа.

Да би се стишало незадовољство у народу због многих кулука, Суд народни је после Бакове буне у јануару 1825. год. издао 8. јуна исте године наредбу којом забрањује кнезовима да употребљавају кулучаре ради обраде свог имања. Та наредба је поновљена 12. маја 1828. године. Али, ту се одобрава нахијским и кнежинским кнезовима да могу у време косидбе употребити само по једног кулучара из једног дома на ливадама које су удаљене од њиховог места пребивања, и то само за један дан кошења. Међутим, изузетак је учињен за сеоске кметове, који нису имали никакве награде за свој рад, па им је дозвољено да употребе кулучаре ради обраде имања. Кулук ове врсте дефинитивно је укинут тек 1837. године.

У једној привредно заосталој и неразвијеној земљи, као што је била Србија, путеви, јавне зграде, па и зграде које су служиле кнезовима за њихов смештај рађени су кулуком. Нахијски кнезови били су дужни да воде рачуна о јавним радовима. Писмом од 11. септембра 1826. Васа обавештава кнеза Милоша да је пут од Трстеника до Чачка оспособљен за колски саобраћај, па су тим путем трговци из Румелије почели доносити робу. Даље, он предлаже да се за колски саобраћај оспособи пут од Чачка до Пожеге,³⁶ што је вероватно Милош дозволио, а што је извршено пре 1829. То доказује једно место из Пирховог путописа где се тврди да постоји „колски пут који савија око Чачка“, док кроз Овчарско-кабларску клисуру по-

стоји с једне и с друге стране само стаза укопана у стени.³⁷ Ти путеви су, разуме се, рађени кулуком, као што је у Србији рађено и много доцније.

Кнез Васа је градио и друге објекте: зидани мост преко Скрапежа код Пожеге (1827), цркву у Карановцу и Гучи (о трошку кнеза Милоша), школу и цркву у Чачку (о трошку Јована Обреновића), конак у Чачку (који је, како каже Пирх, био сличан кнежевом конаку у Пожаревцу, само мањи), зграду за магистрат у Чачку (која је Пирха подсећала на немачке „зграде за трговање“), конак у Карановцу (у коме је данас смештен музеј), итд. Он је морао водити рачуна и о много ситнијим радовима. На пример, кнез Милош наређује Васи да нађе људе који ће оправити воденицу манастира Никоља у Пријевору. За све те објекте народ је морао кулуком припремати и преносити материјал. Плаћани су само мајстори.

Разуме се, народ је друкчије гледао на кулук који је подносио ради изградње путева, мостова и школа, а друкчије на кулучење на мукадама и имањима кнезова и кметова.

*

Преузимање судске власти, наплате пореза, па и мукада у српске руке имало је огроман значај за потискивање турске власти. То је био, иако спор и кривудава, ипак пут ка националном и социјалном ослобођењу од Турака. Када је плаћање муселима прешло у руке српских власти, они су постали скоро Милошеви чиновници, а и сам везир у Београду финансијски је зависио од прикупљене порезе коју су наплаћивали Срби. Имамо неколико докумената који говоре о тој зависности и о промењеној ситуацији у корист Срба.

Кнез Васа писмом од 22. децембра 1822. године извештава Милоша како га муселим чачански моли да га заштити од везира.³⁸ Да не постоји писан документ, то би изгледало немогуће и невероватно. Исти тај муселим, Тугџиј — паша Мустафа, писао је Милошу 23. фебруара 1822. године: „Препоручујем се да ме и у напредак не заборавите, зашто вам се глас надалеко чује и тко је год вама измет чинио, сваки се похвалио с вама и фајду је сваки од вас имао.“³⁹ Очигледно, овај муселим се саживео са положајем Милошевог потчињеног чиновника, „измећара“, и хтео је да му се додвори. 29. септембра 1819. године Милош захтева од чачанског муселима Осман-бега да неком спахији који је чинио зулум народу удари 50 батина.⁴⁰ Не сумњамо да је овај испунио Милошеву жељу, кад се

зна да је и сам београдски везир Марашан Али-паша „плакао као дете за својим хазнадаром, али га је морао отпустити из службе и отерати из Србије само што је то Милош хтео“.⁴¹ А ваљевски муселим, Цавер-ага, пише Милошу 6. марта 1820: „Ја пашу не знам, веће бога па тебе“.⁴² Из једног писма Јована Обреновића од 14. августа 1822. кнезу Васи видимо да је Милош издао наредбу да Турци у Србији могу ићи само царским друмом и не могу свраћати у села, осим трговаца.⁴³

Уколико је српска власт јачала и уколико се српско становништво, ослобођено страха, све више насељавало у варошима, уколико су се Турци осећали све више угрожени, а турска власт се све мање осећала. А када се Милош осмелио да, под владом „уписних пандура“, почне са увођењем редовне војске и када је кнез Васа у мају 1825. регрутовао у пожешкој нахији 100 младића који су почели да се вежбају као права војска, Турци су постали све узнемиренији. Писмом од 16. јуна 1825. Васа извештава Милоша да Чачани Турци „по један и један измичу“,⁴⁴ а писмом од 1. октобра 1828. јавља да карановачки Турци продају своја имања.⁴⁵ Тада је и кнез Васа почео да купује у Карановцу по багателну цену турска имања, куће и дућане.

После хатишерифа од 1830. године, већ у другом полугодишту, нестало је муселима, а писмом од 7. марта 1831. Васа извештава Милоша: „Овдашњи (чачански) Турци иселише се у Ужице“.⁴⁶ Они су се вероватно из страха ставили под заштиту посаде турског утврђења у овом граду. Вероватно после тога уклоњен је и палисад око вароши, која се налазила на простору где се сада налази Трг устанка и око њега (северозападно, ван вароши, била је џамија — данашња црква — „на једној узвишици“, како је забележио Пирх).⁴⁷ Но, тада ови Турци нису сасвим прекинули везу са својим домовима. Када су видели да немају чега да се боје и да у Србији још није све решено на њихову штету, они су се вратили, а неки су ту остали и до краја 1833. год, када су се, по ферману из те године, морали иселити.

Али, ако је турска власт почела да одумире већ првих година после умирења другог устанка, остале су спахије, којима су сељаци, истина, сада давали искључиво оно и онолико колико им је по берату припадало: десетак, медарину, жировнину. Али, и то је био тежак терет за сељаштво. Сељаци су се често бунили против спахија, па и одрицали да им дају део својих, муком стечених, производа. Милош и српске власти су, каткада, подстицале сељаке да одричу давања и да се парнице са оснионим спахијама, али су, исто тако, наређивали сељацима да предају припадајући део производа спахи-

јама који су хумано поступали са људима и који су се искључиво обраћали српским властима ради интервенције. Тако су и они стекли утисак да за свој положај имају да захвале српским властима. Међу турским спахијама Милош је створио читаву своју странку, која му је на Порти у Цариграду много помогла разбијајући неповерење према њему и српској власти у београдском пашалуку. Тако се у Србији турски феудални поредак одржао углавном све до краја 1833. године.

•

Но, није се рад кнеза Васа исцрпљивао са овим што смо досад изнели. Он је био задужен да води рачуна и о сиромашном становништву, а посебно о избеглицама које су долазиле са разних страна да се склоне од турског зулума. Кнез Милош је, поучен глађу која је захватила Србију 1817. године, наредио да се сваке године одваја резервна храна у житу, која је смештена и чувана у салашима, тзв. кошевима. Познато нам је да је кнез Васа схватио озбиљно тај посао. Он је сам надгледао грађење салаша и бринуо се о смештају жита. Сачувано је једно његово писмо Милошу од 12. августа 1821. године, којим извештава да је у Рибнику и Вранешима прегледао салаше, допунио и заградио у прошће.⁴⁸ 6. јуна 1821. он извештава Милоша како је наредио да се оскудним у храни издаје жито „из десечарске залихе“,⁴⁹ а 14. јуна јавља да је наредио кнезу Милети у Карановцу да објави људима којима треба и који имају право да узму жито.

Пребегавање са територије ван београдског пашалука била је стална појава. О томе говоре многа Васина писма. Тако једном (5. марта 1827) он јавља Милошу да је збринуо 40 породица које су пребегле на територију пожешке нахије.⁵⁰ Други пут (17. априла 1827) извештава да из Жупе пребегавају у Трстеник многе српске породице. Иако је велики број збринуо, он се жали како није могао сместити још 11 породица, па предлаже да се одузме земља од неких сељака који су је бесправно присвојили и да се подели њима.⁵¹ 1. октобра 1828. године јавља да је у његову нахију добегло 10—15 дробњачких породица да се исхране за време зиме.⁵² 22. априла 1824. он извештава Милоша о подели земље Пожежанима и, опет, неким избеглицама. Разуме се, то ни изблиза није све. То је морала бити стална брига главног кнеза једне пограничне нахије као што је пожешка.

*

Можемо само узгред да поменемо бригу кнеза Васе о школовању омладине. Као писмен и човек широких погледа, он је поимао значај просвете и школства. Свакако његовим настојањем отворена је у Чачку основна школа. Не знамо тачно када је почела са радом, али из писма кнеза Милоша Љубици од 4. маја 1823. видимо како он намерава њеног брата Гају да пошаље учитељу у Чачак „да га у свештеничкој науци обучава“.⁵³ То значи да је ова школа почела са радом најдоцније у јесен 1822. године. Јоаким Вујић је нашао у Чачку 1826. године учитеља са 30 ученика. Школа се налазила на путу од „Старе цркве“ ка вароши.* 1827. године помиње се у Чачку као учитељ неки Борђије.⁵⁴ Да је рад ове школе везан за кнеза Васу, сведочи један извештај. Према том извештају од 8. децембра 1832. морао се из Чачка вратити нови учитељ Јован Јовановић, јер се није нико нашао да га прими, пошто је господар Васа био умро.⁵⁵

*

Чачак је за време кнеза Васе постао значајан обавештајни центар. Конци обавештајне мреже коју је организовао Васа допирали су чак до Албаније, Скадра, Црне Горе, Сарајева и Травника у Босни. Преко својих поверљивих људи он је брзо пратио збивања и покрете у тим крајевима и о свему обавештавао кнеза Милоша. А у Турској то је било доба великог врења, сукоба и отпора реформама најављеним од централне власти. Милош је хтео да о свему буде обавештен како би дочекао спреман све евентуалности, да би спречио негативне последице разних збивања које су могле тангирати његову власт, или како би, по могућству, утицао на развој догађаја и извукао извесне користи за себе и своју земљу.

Сачуван је велики број писама која нам пружају прилично јасну слику о том раду. Захваљујући својим обавештајцима, Васа је могао да информише кнеза Милоша о турским војним припремама и покретима, о свађи сјеничких и нововарошких бегова, о сукобима у Босни између присталица и противника реформи, о утврђивању сјеничког града, о прикупљању војника за морејско ратиште против побуњених Грка. Његов један обавештајац доноси му вест из Скадра

* Стара црква се налазила на простору између Улице 29. новембра и Улице Слободана Пенезића. То је црква коју је подигао Јован Обреновић, а срушена је 1878. год. Школа се, према томе, налазила негде у данашњој Обилићевој улици.

о поразу турске војске код Мисолонгија и о њеним губицима, други га обавештава да је султан тражио од босанског везира 30.000 војника за борбу против побуњеника. Он добија вести о отпору босанских бегова и о њиховој вези са скадарским везиром, о одметању Куча и Пипера итд. Ти обавештајци су доносили вести са колико војске располаже скадарски везир, а са колико Босанаца везиров хазнадар, када су пошли на фронт против Русије 1829. године.⁵⁶ Те вести је Васа достављао Милошу, а Милош их је, преко својих агента, достављао руској команди. Иначе, Милош је често тражио од кнеза Васа да шаље уходе у разне крајеве и да га хитно обавести о догађајима и збивањима.⁵⁷

О обавештајцима, што је и природно, Васа не даје никакве податке. Само на једном месту помиње се неки Борђе, који је донео из Скадра поверљиве вести за Васу и за Милоша.⁵⁸ На другом месту помиње неког обавештајца који зна албански језик, па га шаље у Нови Пазар да однесе нека писма кнеза Милоша, а потом да обиђе разна места и донесе вести о стању у тим крајевима.⁵⁹ Али, он не казује име тога обавештајца. Иначе, он своје обавештајце обично назива „вестник“, „пријатељ“, „посланик“, „наш човек“. У својим писмима врло често помиње неког „пријатеља из Суводола“, коме редовно шаље своје „посланике“ да донесу од њега вести. Изгледа да је то био одлично обавештен и врло окретан човек.⁶⁰ У писму од 24. маја 1829. Васа пише Милошу да би могао једног трговца снабдети са 1.000 ока соли и послати у Скадар да отуда донесе поуздане вести.⁶¹

Интересантно је поменути да су и неки Турци били у обавештајној служби као прави и стални обавештајци кнеза Васа, док су други, само у извесним моментима, и често несвесно, давали разна и корисна обавештења. Изненађује да Васа није крио њихова имена. Тако, међу Турцима обавештајцима Васа у писмима Милошу помиње неког „пријатеља Зулвикара“ (у другом писму га назива „пријатељ Зулкафир“), који му је доносио вести из Босне и Новог Пазара. Даље, наводи се неки Зукан — ага, који је слао Васи вести из Новог Пазара, а писао му је у септембру 1831. да ће га обавештавати о збивањима у Скадру,⁶² па Бул—ага, који је, како јавља Васа Милошу 10. јуна 1831, обећао да ће га обавештавати о кретању босанске војске (под Хусеин-бегом Градашчевићем), „посредством нашег човека“.⁶³ 24. маја 1829. Васа пише Милошу о неком Хацаги, који треба да прими извесну награду за свој обавештајни рад.⁶⁴

Преко кнеза Васе Милош је одржавао везе са угледним Турцима и утицао на њихово држање, а Турци су опет преко кнеза Васе слали Милошу своје поруке. То сведочи да је кнез Васа и ван границе Милошеве Србије био познат као човек од утицаја, поверљив и врло близак Милошу.

Из неколико писама дало би се закључити да је Милош одржавао преко кнеза Васе и његових обавештајаца везе са Мустафа-пашом, скадарским везиром (званим Шкодра-паша),⁶⁵ кога је он подстицао против султана помажући га чак и новчано. Осман-паша из Новог Пазара шаље у јуну 1821. године Зукан-агу кнезу Васи и моли да се кнез Милош заузме код султана како би се ослободио Малић-паша, који је био са целом породицом прогнан у Малу Азију.⁶⁶ А други новопазарски паша преко Васиног „посланика“ моли у мају 1829. год. Милоша да га на Порти у Цариграду штити од неких његових непријатеља, као што су Јашар-паша и син Осман-паше.⁶⁷ (Заиста, парадоксална ситуација! Један тако високи турски функционер моли вођу непријатељског и побуњеног народа да га штити пред његовом сопственом владом! Али, за онога који зна какве је везе, захваљујући поклонима у новцу, имао Милош на Порти — неће ни то бити чудно). Дервиш-бег хаџи Салиовић из Нове Вароши био је у мају 1829. год. код везира у Травнику и поручује кнезу Васи да би желео да се састане с њим у Каони. Није нам познато какав је био циљ овог састанка, али кнез Васа је писао Милошу да ће том приликом сазнати многе новости из Босне.⁶⁸ Вероватно је овај бег носио неке поруке за Милоша.

Када је Хусеин-бег Градашчевић у мају 1831. са својом војском дошао у Нови Пазар, Милош је упутио Васи архимандрита Мелентија Павловића са наређењем да оба оду у манастир Студеницу како би могли изближе пратити догађаје у вези са збивањима у Турској. Тамо им је Милош слао упутства како да поступају, пишући им каткада и по два писма дневно. У једном писму он препоручује да одмах упуте Градашчевићу у Нови Пазар Милосава Перуничкића да у име његово саветује вођу босанских побуњеника како треба да пожури са својом војском без оклевања док није стигла главнина царске војске и да се што пре састане са војском побуњеног Шкодра-паше. У исто време он поручује да Перуничкић пренесе Градашчевићу како је он, тј. Милош, морао да му јавно упути савет да буде покоран султану јер му је „царски човек“ то диктирао (што није истина). У истом писму Милош подсећа своје тајне саветнике да је циљ такве његове политике, како он каже: „да обе стране тако

доведемо да се половина и једне и друге стране сатре, онда би ми спокојни били".⁶⁹ Заиста, Милош је јавно упутио босанском вођи и Босанцима један проглас у коме их позива да остану верни и покорни султану. Он је на тај начин хтео да се прикаже на Порти као носилац и стуб мира, а с друге стране он је подстицао и Градашчевића и Шкодра-пашу против султана, како би у таквој хаотичној ситуацији извукао што више користи. Стварно, једно време је изгледало да је Милош на добром путу да у знатном делу Турске постане арбитар и господар ситуације. Какве је он планове имао и да ли је гледао тако далеко, то је друго питање. Најмање што је он очекивао, јесте то да ће у тој ситуацији на лак начин добити шест нахија, на које је по бучурешком и једренском миру имао право и око којих се водио спор између Милоша и Русије, с једне, и Турске, с друге стране.

У манастиру Студеници су се Мелентије и Васа састали са заплашеним новопазарским Турцима и упућивали их, као што су писали и сјеничким и нововарошким беговима, да слушају савете кнеза Милоша и пружили им уверавања да ће их он у том случају штитити код султана, због чега су они и дошли. Који су то савети и шта су ова двојица, у име Милошево, захтевали од њих, није нам познато.⁷⁰

Није потребно нарочито истицати да је кнез Васа преко својих обавештајаца одржавао нарочито живе везе са српским становништвом у крајевима који су остали под Турцима. Они су од Васе тражили савете шта да раде и како да се држе у разним приликама, а и он им је давао потребна обавештења и упутства. Тако, нарочито после хатишерифа од 1830, он је у неколико махова умиривао људе из Старог Влаха, који су били готови да се дигну против турске власти и припоје Србији.

*

Кнез Милош је, као што смо видели, високо ценио особине и способности кнеза Васе. Стога му је, поред побројаних, поверавао и разне друге послове.

Тако, када је 1826. године образован Совет српски, који је трајао кратко време, један од пет „советника“ био је кнез Васа.⁷¹ А када је, после хатишерифа од 1830. год., руска влада упутила своје комесаре Коцебуа, а затим капетана Сашалског да утврде куда је

ишла гранична линија Караборбеве Србије у доба букурешког уговора о миру, Милош је за члана комисије одредио кнеза Васу.⁷² Када је добио, у марту 1831. извештај о обављеном послу, кнез Милош је изразио Васи своје задовољство.

Још један пример за поверење које је Милош имао према кнезу Васи! Крајем 1824. Милош је дознао да у селима рудничке нахије: Бечњу, Мрчајевцима и Бресници неки људи спремају буну и да су ухватили везу са људима из пожешке нахије: Лакцу (Ласцу?), Дедојевцима и Каони. Он је одмах послао Вучића Перишића и Јосифа Милосављевића са неколико момака да поведу на терену истрагу. Ови су похватили неке људе из Бечња и Мрчајеваца, заостављали их, а Јосифови момци су убили двојицу. Незадовољан њиховим радом, Милош наређује кнезу Васи 15. децембра 1824. да одмах оде на терен и преузме даље вођење истраге верујући да ће он то извести са потребном вештином и тактом.⁷³

Иначе, Милош често изјављује своје задовољство са Васиним радом. Једном он хвали његово „хитро умије“ (поводом поступка према кнезовима Јовану и Малети);⁷⁴ други пут његову тачност и ревност у извршавању наређења и отправљању послова у разрезу и скупљању пореза, на пример.⁷⁵ Итд.

Али, Васа је уживао и симпатије народа у својој нахији. Како каже Данило Вуловић, био је то „разборит и сталожен човек, широких погледа... Он није безобзиран, груб, још мање суров, какви су заправо били већина тадашњих високих службеника у Србији“.⁷⁶ То би потврђивала и два писма народа и кнезова нахије пожешке упућена Милошу. У једном од тих писама кметови и народ села Грдице, Чибуковца и Јарчујка жалећи се Милошу на кулук и велика давања наметнута од кнеза Мирка истичу да су оптерећени мимо сву нахију, „која живи весела и у ратлуку од како је ваша влада у Србији, а особито од како сте нам изабрали нашег намесника г. Васу Поповића. Ево има 2 године дана сваку нам је уредбу и правду поставио и са другим нахијама уједначио, од сваке неправде отресао“.⁷⁷ А када се пронео глас да ће Васа бити премештен у другу нахију, „общество“ нахије пожешке упућује кнезу Милошу молбу, у којој се, између осталог, каже: „ми (на то) от малага до великога пристати не можемо никојим начином из узрока које наши стари казују и ми млади видимо да от пређе Караборба кнезова до господара Васови година ова нахија у бољем поредку није била... А данас чини нам се да никад боље били нисмо“. Стога моле Милоша да их сада „не оскорбљава“ лишавајући их њиховог „доброг старешине“.⁷⁸ На

скупштини, одржаној у Крагујевцу у јануару 1827. године, изабран је кнез Васа да, у име присутних кнезова, свештеника, кметова, трговаца и других угледнијих људи, преда Милошу изјаву захвалности, као и народне захтеве упућене султану.⁷⁹ То само сведочи колико је овај човек цењен од народа. О Васиним особинама и његовом односу према људима најбољу и највернију слику може нам пружити Милошево писмо од 14. марта 1831. Милош налаже Васи да среди неке парнице, па га саветује како то може лако учинити „ако само снисходителност која вам је природна на страну метнете и строжим образом узпоступите“. Са људима који то заслужују, наставља он даље, може бити „снисходителан и благ“, али људе, као што су ти са којима ће сад имати посла, који „оваку љубкост и снисходителност... за слабост сматрају, морамо... строго сусретати“.⁸⁰

Но, супротно томе, говорио би један други податак. Када је кнез Милош позвао Васу да поведе људе из своје нахије ради угушивања Бакове буне у јануару 1825. године, према једном писму Лазе Теодоровића, велики број Драгачеваца одбио је да пође. Тако је поп Тривун повео свега 150 људи. Према поменутом писму, тада су се чули и гласови: „Ми нећемо на браћу нашу која су устала против зулума... но хоћемо и нас 3.000 на зулум устати с њима... На Господара нећемо нипошто, но кнеза Васу и његове служитеље трпети нећемо. Он нас зове фукаро, а он нас је фукаром и учинио. Волели бисмо сваки по једну шиндрину од конака његовог скинути нежели Бог зна шта“.⁸¹ Оставимо на страну што је то писао Лаза Теодоровић са нескривеним задовољством, јер није био у пријатељским односима са кнезом Васом. Драгачевци, иначе по природи бунтовни, имали су несумњиво разлога за незадовољство. Баш крајем претходне године вођена је истрага против драгачевског кнеза Филипа Тајсића, при чему је утврђено да је наплаћивао од људи више пореза него што је прописано, па је Милош наредио да се тај вишак врати. А затим кнез Васа је био закупца мукаде Чемерно и других па су Драгачевци, као најближи, морали радити на тим мукадама кулуком. А за незадовољство било је, вероватно, и других разлога, општих и посебних.

•

Било би врло интересантно знати како се кнез Васа као тајни саветник кнеза Милоша, држао у појединим тренуцима и уколико

је он учествовао у изграђивању политичке линије којом је ишла Србија оног времена. Али, разумљиво, то нигде није могло бити забележено. Тај удео не би се смео прецењивати, с обзиром на то да је Милош најчешће самостално доносио крајње одлуке, али га не треба ни потцењивати. Милош је, заиста, увек имао уза се по једног од својих тајних саветника. На пример, у писму од 23. марта 1831. он позива Васу да дође у Крагујевац, па вели: „да сам не будем, пошто чика Радомир (кнез Павле Радомировић — ДП) одлази у Шабац, а гн Мелентије (Мелентије Павловић, архимандрит враћевинички — ДП) у манастиру наоди се“.⁸² Јасно је из овога писма да је Милош желео да има поред себе увек бар једног од три тајна саветника да би се могао са њима консултовати.

Али, ако немамо података како се кнез Васа као тајни саветник држао у појединим тренуцима када су се решавала важна питања, да ли се могу знати неки основни ставови које је он имао и основни погледи на спољашњу и унутрашњу политику? И на то питање није лако одговорити, с обзиром на то да овде имамо посла са људима који су на политику гледали практично само са једним циљем пред очима, а тај је да се ослободе Турака. Ипак, задржаћемо се на неким квалификацијама које су давале кнезу Васи.

Познато је да се међу угледним личностима у Србији већ око 1820. године појавила диференцијација у погледу спољне политике. Тако, по Михаилу Гавриловићу, постојала је група русофила (Јеврем Обреновић, Никола Николајевић, Лаза Тодоровић, Михаило Герман). То је била прогресивна и слободоумна струја, која је од почетка ишла за тим да се са пуним наслонем на Русију изгради модерна држава. Друга струја је била туркофилска (Борђе Поповић Белеш, Павле Сретеновић, Петар Топаловић, Марко Абдулић, Стеван Добрњац, прота Радојица Жујовић и др.). Они су били туркофили из личних разлога и амбиција. Желели су да постану тзв. бератски кнезови, са султановим бератом, да би се изједначили са Милошем. Међутим, по Гавриловићу, постојала је једна група туркофила, како их он назива, која није веровала да Русија може и хоће нешто да учини за српску ствар, па је сматрала да се у спољној политици треба више оријентисати на преговарање са Турцима.⁸³ У ту групу спадали су Јован Обреновић, Вујица Вулићевић, Милосав Здравковић, Василије Поповић. На основу тога Данило Вуловић је упростивши ствар тврдио да је кнез Васа „припадао кругу туркофила“.⁸⁴ Међутим, ако бисмо овој речи придавали значење са којим се она данас употребљава, онда то не би одговарало стварности. Па чак, према

ономе што ми знамо, не би се та квалификација могла употребити ни у оном смислу како је употребљава Гавриловић. Наиме, не може се овде уопште говорити о неком начелном ставу. Јер, друкчије је било мишљење кнеза Васе о Русији пре, а друкчије после потписивања Акерманске конвенције 25. септембра 1826, а поготову после једренског мира од 2. септембра 1829, када је постало јасно да је Русија и те како заинтересована да се реши српско питање и да се успостави Србија у границама из 1812. године, када је закључен букурешки мир.

Да је то тако, могу нам потврдити два Васина писма. Прво је писано 12. маја 1830. као одговор на Милошев извештај да је руска влада поставила у Цариграду за изванредног и опуномоћеног посланика грофа Орлова. Васа изражава своју радост због тога и уверење да ће се сада све свршити, како он каже, „по жељи нашој“, тј. да ће Србији бити враћено шест нахија. Срби су иначе били незадовољни млаким држањем ранијег руског посланика Бутењева.⁸⁵ Друго писмо тиче се угушивања пољског устанка, о чему Милош обавештава Васу. Васа се радује што ће Пољаци „скорим временом престолу росијском у совершену покорност“ бити доведени.⁸⁶ Треба схватити да је кнез Васа у томе видео само ослобођење Русије од унутрашњих тешкоћа, што ће јој дати више снаге да се заузме за Србе. Било би погрешно видети у томе неки начелан став, по коме бисмо га сврстали у реакционаре.

Што се тиче погледа на унутрашње политичко и друштвено уређење, што се поставило као проблем после хатишерифа од 1830. године, може се рећи да је Васа био за ограничење Милошеве власти помоћу једног тела (савета), састављеног од доживотних чланова. Међутим, у погледу друштвеног уређења, он је заступао реакционарно схватање да у Србији треба увести спахијски феудални систем, слично Влашкој. Он верује да ће се тако најбоље у Србији одржати ред. Није јасно како је он то замишљао и колико је дуго стајао на тим позицијама.

*

Ми смо већ говорили о службеним односима кнеза Васе и Милоша. Свакако, њихови приватни односи морали су бити присни. Видели смо да је Милош свог шурака често ословљавао са „брат Васа“. Они су имали многе заједничке интересе. Према неким пис-

мима, види се да су заједнички трговали са стоком.⁸⁷ Договарали су се и о таквим стварима као што је Милошева резиденција, коју је он најпре хтео да подигне близу Костоца, о чему пита за савет Васу. (Доцније, он је променио мишљење, па ју је подигао у Топчидеру).⁸⁸ Васа је опет писмом од 8. маја 1830. „молио“ Милоша за одобрење да сагради кућу у Карановцу.⁸⁹ (Разуме се, то није права молба. То је неки специјални начин да се изрази поштовање према старијем!).

Али, то не значи да је Васа био до те мере привилегисана личност, да се могао и супротстављати Милошевој деспотској ћуди, или да је могао у сваком случају рачунати на његову наклоност.

Михаило Гавриловић наводи једно писмо Николе Николајевића, кнежевог хазнадара, упућено Милошу када је био отпуштен са дужности због тога што је нешто писао против Милоша. У том писму Николајевић се присећа Васиних речи када је он Васу молио да утиче на кнеза да опрости Љубици због убиства његове милоснице Петрије: „Е, мој Ничо, сад те видим да си луд! Ја сам служио његова брата, пак после и њега и њеној кући пријао као и својој и нисам се прославио, но најпосле искаше главу да ми одсече. А сад, нашао сам се у овом реду и познајем да ми је боље овако, што рекне он: от бела да је црно и црно, бело, хоћу да кабулим“.⁹⁰ Не можемо знати да ли је Николајевић навео сваку реч тачно, јер он у овом писму хоће да се одбрани од неких Васиних напада. Ако јесте, не знамо да ли је израз „главу да ми одсече“ употребљен у буквалном значењу. Али, без обзира на све то, види се да је Васа дошао у опасну ситуацију када се због нечега успротивио Милошу. Сачувано је и једно писмо кнеза Васе упућено Милошу 1. марта 1830. као одговор на неке прекоре. Из тог писма, које је пуно извињавања и понизног посипања пепелом, може се наслутити какав је однос имао Милош чак и према кнезу Васи, свом најближем сараднику. Наводимо то писмо у целости (са новим и поправљеним правописом): „Милостиво писмо Свјетлости ваше од 24-г. дана прошлог месеца на моју несрећу и жалост велику примио сам. Камо срећа моја да нијесам доживео судбе ове ударац овај дочекати. Ја несретни син толико година отеческо ваше благодјеланије из милости ваше а не по заслуги мојој уживао, па овако наједанпут да поставим несрећан! Оче и благодјетељу, смилуј се на раба твога који никада и у чему најмање желио није Свјетлост вашу увредити. Ви сте мене несретног и преко мере миловали и у дугу времену колико сам шта распознати могао за пороке моје док ми и не би тако

други казао. Сад шта знам ја несретни син чинити но повергавајући себе земљи пред лицем стопи Свијетлости ваше и молити благоутробије ваше: смиаујте се на раба вашег и не дајте му да чаје, који не зна шта друго чинити. А за бившег мога слугу Гаврила мислио сам со тим да удовластворим жељи његовој с младом од мога не раздвојити као што сам се шњиме увече и ујутру и договарао. Мољу ти се, Оче, смиауј се на грешника да не биднем до конца заборављен. С којим плачевно остајем вашим Сијатељству а мојему оцу и благодетељу низајци раб“.⁹¹ Није нам познато Милошево писмо које је било повод за ово извињавање, па не можемо одговорити на питање какви су то „пороци“, или какав је то „порок“ о коме Васа овде говори. Могао би се само наслућивати да се ту ради нешто око слуге Гаврила или, боље рећи, око његове младе жене.

Али, Васа није био никакав изузетак пред кнезом Милошем, који није трпео ни да му рођена браћа противурече, а сваки њихов, и најмањи, пропуст наилазио је на тешку осуду. Јеврем Обреновић није једном дуго смео доћи на позив Милошев у Крагујевац да не би због неког пропуста био подвргнут понижавајућем третману пред људима из кнежевине околине. Јован Обреновић, поводом прекора што није оштрије поступио према неком бунтовном попу из Љутовнице, правда се у писму од 16. октобра 1828. и каже да је готов увек жртвовати живот ако буде потребно, па додаје: „и волио би га свакад изгубити нежели онакав пред страхопочитајемо лице Ваше престати као што сам к вечитом безпокојенију мојем једном био“.⁹² Но, треба знати да су све то била тренутна расположења једног ћудљивог кнеза, која су га брзо остављала.

•

Кад се пише о кнезу Васи, не може се никако изоставити његово пријатељство и његова заштитничка улога према Вуку Караџићу. То је свакако најсветлија страница у његову животопису. Зато ћемо се тим односима између ове двојице подробније забавити колико због кнеза Васе, толико, и још више, због Вука.

Када је Вук у јулу 1820. године одлучио да се, после скоро пуних седам година проведених у туђини, врати у Србију, он је то учинио у крајњој нужди и оскудици. Сви његови покушаји да нађе излаз из тешке ситуације у коју је запао после издавања Српског рјечника 1818. године пропали су. Нада да ће од Русије добити пензију, као што је био случај са многим другим емигрантима, због

чега је у децембру 1818. године пошао у Петроград, није се остварила. Неуспех је претрпео и његов покушај да у Русији добије помоћ и нађе издавача за друго издање народних песама. Осим почаста, одликовања и моралне потпоре, — он није добио скоро ништа. Аконтацију коју је добио од Петроградског библијског друштва за преводње Новог завета потрошио је већ у путу приликом повратка. А у Бечу чекала га је породица која је живела у крајњој беди и оскудици и повериоци који су га стално прогањали. Па и његов план да се, попут Доситеја, настани у Трсту, где би живео од помоћи тамошњих српских трговаца, није успео. Тако је он, иако свестан опасности која му прети, пошто је, ипак, добио извесне гаранције да га нико неће узимати на одговорност за оно „што до сад било па прошло“ (ваљда због његових ранијих веза са Петром Молером, Јаковом Ненадовићем и владиком Милентијем Никшићем), обрео се најзад у Црнућу, где је кнезу Милошу „пољубио скут и руку“.

Но, Вук не би био Вук кад би мислио само на осигурање властите егзистенције. Желео је он искрено и жарко да стави све снаге у службу свога народа. Донео је читав план о просвећивању, отварању школа, уређењу земље и законима, како би његова Србија била „коликогод налик на европејску државу“, а од Милоша желео је да створи „штогод налик на Великога Карла и Великога Петра“. Али, какво тешко разочарење га је чекало! Кнез Милош и његова непросвећена околина гледали су са крајњим неповерењем и подзрењем на човека који је тражио увођење закона, просвећивање народа и све оно што је њима било туђе и што је, у крајњој линији, било против њихових метода владања. Оно мало писмених људи у кнежевој околини, махом пробисвета, бојали су се да их Вук не потисне. Почеле су да се плету интриге. Рећале су се увреде. Како каже Миодраг Поповић, Вук се „изненада нашао у правом људском зверињаку“. У октобру 1822. године он је морао просто да бежи из Србије. Колико се у својој земљи Вук осећао угрожен, види се из једног писма упућеног Копитару. „Опет велим, вала богу кад сам се здраво и мирно вратио“, каже он тамо.

Али, Вук је у Србији стекао једног великог пријатеља и заштитника, преко кога је доцније, као што ћемо видети, одржавао везе са својом земљом и покушавао да утиче на токове њеног развитака. Био је то Васа Поповић, главни кнез пожелске нахије.

На основу сачуване преписке, која броји 66 писама, од којих 38 Вукових а 28 Васиних (око 20 Вукових писама није сачувано),

може се закључити колико су били присни односи између њих двојице. Вук се најчешће обраћао свом заштитнику речима: „Благородни господару Васо, мени љубезни и високо почитајемо!“, а завршавао са: „Ваш покорни слуга“. Кнез Васа, пак, обраћао се Вуку са: „Љубезни господине Вуче“, или „Љубезни мој брате Вуче“, а завршавао са: „Ваш искрени пријатељ“, или: „Јесам ваш брат“. Вук, разуме се, пише новим, а кнез Васа старим правописом.

Највећи број ових писама, како примећује Љуба Стојановић, „чини допуну Вуковој преписци са кнезом Милошем“.⁹³ Заиста, многе мисли, захтеве, предлоге, наговештаје Вук је на овај начин, тј. преко кнеза Васе, упућивао самом Милошу. Да је то тачно, доказује једно писмо које Вук завршава речима: „Ја сам увјерен да ћете ви ово писмо показати Господару“,⁹⁴ или друго, у коме каже: „Ја би вас молио, ако и ви нађете за добро, да ово ће на згоди прочитате Господару“,⁹⁵ или треће, које завршава молбом да писмо „од ријечи до ријечи“ прочита Милошу.⁹⁶ Итд.

Познато је како је Вук тешко живео и како је упадао у дугове због издавања својих књига. Стога није чудо што се велики део писама о којима је реч односи на новчане ствари. Он често моли кнеза Васу да му издејствује код Милоша једном помоћ, други пут пензију, или звање српског историографа са одређеном наградом. Што се тиче пензије, или звања српског историографа, ту кнез Васа, изгледа, није могао ништа учинити. Он саветује Вука да се стрпи док се дефинитивно не регулише положај Србије. „Онда ћемо списатеље, чиновнике, учитеље, трговце и занације помагати и искључителним привилегијама снабдевати, обезбеђујући добро стање свију њих“*) — каже он у писму од 9. августа 1831. год.⁹⁷ Али, што се тиче помоћи, Васа је у неколико махова успео да наговори тврдог кнеза Милоша да одрешу кесу. На пример, поводом Вуковог писма од 2. октобра 1822. год, у коме моли да му се „одкуд год пошаље 1.000 форинти у сребру (то чини 3.000 цванџика)“, кнез Васа му одговара 18. децембра исте године. „Чест имаам одговорити и јавити за они посао да оћете бити служени и од нашег врховнога и милостивога Господара“, па га позива да извести преко кога хоће да му се „она сума новаца (3.000 гроша — ДП) и за онај посао пошаље“.⁹⁸ Из овога писма се јасно види да је Вук добио поменућу своту захваљујући само посредовању кнеза Васе. Са тим новцем он је отишао у Лајпциг, где је 1823. године штампао прве три књиге народних песама (другог

* У писмима кнеза Васе замењен је стари правопис новим.

издања), пошто су аустријске власти из политичких разлога забраниле њихово штампање у Бечу.

Кнез Васа се и иначе старао о Вуку. Он му је издејствовао одобрење од Милоша да иде на лечење у Земун када се разболео у Крагујевцу 1829. године, или други пут да обиђе породицу у Земуну и да јој спреми потребну зимницу. Он се старао да се Вуку нађе удобан стан у Крагујевцу, да му се пошаље у Земун заостала плата. Он га штити од Милошеве срибе, саветује га како да се односи према увредама Милошеве околине, теши га и храбри у тешким тренуцима. Поводом Амициног пасоша од 19. августа 1831. године, који је пун простачких увреда, кнез Васа саветује Вука, који се тада налазио у Земуну, да буде хладнокрван и уверава га да није изгубио „благонаклоност“ код Милоша нити уважење код својих пријатеља. На то писмо Вук одговара како му пасош „није био тако неповољан“, јер он већ зна „да је ово наша шала“.⁹⁹ Нема сумње Вук је рачунао да ће то бити саопштено Милошу и да ће таквим ставом омогућити Васи да учини за њега што је могућно. Тако је човек кога су са поштовањем предусретали и примали Гете, Грим, Жуковски, Румјанцов, Шишков, Аделунг и други знатни људи морао да прима и такве тешке увреде као обичне шале. Али, тада се још постављало питање његова повратка из Земуна у Србију, као и примања заосталих припадљности, а и питање пензије било је још отворено.

Колико је поверење Вук имао у свога пријатеља и како је ценнио његов утицај на кнеза Милоша, види се из његовог писма од 14. новембра 1825, у време када је кнез Милош био љут на Вука. Вук поручује кнезу Васи: „Сада је моја једина надежда у вама да ме ви опет код Господара у стару милост доведете“.¹⁰⁰ А када је требало да дође поново у Србију, Вук се није смео на то одлучити, и поред Милошевих позива, све док га кнез Васа није позвао и уверио да нема чега да се боји.

Вук је у кнезу Васи имао и вредног помагача у скупљању народних песама. Он му доводи у Крагујевац старца Милију, од кога ће Вук чути и забележити познате песме: „Бановић Страхинју“, „Женидбу Максима Црнојевића“ и друге. Уз писмо од 10. септембра 1827. кнез Васа шаље Вуку двадесет „јуначки песама“. Вук му захваљује речима: „Пјесме су ове све тако лијепе, да вам довољно за њи не умијем благодарити“. У предговору четврте књиге „Српских народних пјесама“ Вук каже да му је Васа Поповић послао „у неколико пута сто написани табака јуначки пјесама“.¹⁰¹ Те песме су

записивала четири писара, а неке од њих је највероватније испевао Марко Немањић, Васин писар, а син попа Филипа из Пожеге.

Кнез Васа је најревносније радио и на скупљању претплатника за поједина Вукова дела. Из једног писма видимо да је скупио 30 пренумераната за „Даницу“. Други пут шаље му имена 53 пренумеранта за дело „Милош Обреновић“, на што Вук одговара са захвалношћу: „То је од ваше наије доста и доста“. Он је често подстицао и друге кнезове и угледне људе да траже пренумеранте за Вукове књиге.

Како је кнез Васа примио вести о Вуковим успесима на страни и како је у њима гледао успех и част целог српског народа, што посредно сведочи о широким погледима и схватањима овог самоука, нека послуже два примера. Када га је Вук обавестио писмом од 15. октобра 1826. да је добио пензију од руског цара у износу од 100 дуката годишње, он одговара: „Радујем се двогубо тој срећи вашој: једно што ће таква императорска милост вама при данашњој оскудности вашој на подкрепљеније бити, а друго што се такви догађаји до чести и славе свију родољубиви Србаља касају“.¹⁰² А кад му Вук јавља да су неке песме из његових збирки преведене на немачки и енглески, Васа то прима са одушевљењем: „Особито нам је овде свима драго да толико наше песме код други народа на чест и славу рода српскога успевају“.¹⁰³

Но, не односи се сва преписка између Вука и кнеза Васа само на новац, претплату и друге, мање значајне ствари, као што је Вуково провадацисање зета кнезу Милошу. Вук је будно пратио збивања у Србији, имао разумевања за све њене потребе, а нарочито га је интересовао њен спољнополитички положај и борба за пуну аутономију. Он је желео да утиче са своје стране на све токове живота вољене земље. Што је он покушавао да то чини преко кнеза Васа, то доказује какву је крупну улогу имао овај човек у животу тадашње Србије.

Колико нам је познато, Вук је још 1827. године предложио кнезу Милошу да набави једну штампарију. Али, не знамо из којих разлога, Милош је тај проблем оставио по страни. Пошто на своје предлоге није добио никакав одговор, Вук се обраћа кнезу Васи: „Кад обстојатељства још задржавају да подигнемо тамо у једанпут цијелу типографију и словоливницу и фабрику од артије, како би било, да купимо за сад само од 4 руке слова (свега око 25 ц.) и макар само једну пресу“, што би, по Вуковом прорачуну, коштало не више од 1.000 дуката цесарских франко Београд. „Ја мислим, макар

какво стање српско у напредак било, да је таква типографија потребна и нужна; а ако бог да те доживимо да се један пут судбина народа нашега ријеши и утврди, онда ћемо ласно наручити калупе од црквени слова и подигнути словоливницу и фабрику од артије". „Навалите да бисмо што славно учинили, док и нас није смрт једног по једног покосила" — узвикује Вук на крају.¹⁰⁴

Са нарочитим интересовањем Вук прати спољне догађаје и покушава да наслути какву би корист Србија могла да извуче из њих. Преко кнеза Васа он је желео да утиче на став кнеза Милоша и на његову спољну политику. Када је 25. септембра 1826. потписана Акерманска конвенција између Русије и Турске, по којој се Турска, према тачки 5, обавезала да испуни одредбе букурешког мира у року од 18 месеци, Вук, ваљда поводом тога, пише 26. октобра исте године кнезу Васи: „Јуче сам плакао од радости читајући у свеопштим новинама превеселе гласове о Србији. По њима не само што је мој Тршић под крилом Господара; него би рекао човек да ће се граница протегнути до Лима, пак до Шаре планине и до великог Балкана, јер је то све откинуто од Србије".¹⁰⁵ А када су, поводом предстојећег рата између Русије и Турске, Грци поставили своје територијалне захтеве, Вук упућује кнезу Васи 15. марта 1828. писмо у коме предлаже да Србија тражи на западу Босну и Херцеговину, на југу крајеве до Шар-планине, на истоку до Коца-Балкана. Он даје и разлоге за то, да би они послужили кнезу Милошу. Видећи да је претерао, Вук завршава: „Смијте се ви мени колико вам драго, само гледајте да се вама последије Грци не узасмију, а потомство да вас ускриви".¹⁰⁶ Но, после једренског мира од 14. септембра 1829. Вук је знатно скромнији и реалнији. У писму од 12. новембра 1829. он предлаже да граница Србије иде Лимом и испод Приштине. Позивајући се на VI тачку једренског уговора, по којој Србија треба да добије шест нахија, Вук додаје да преко Тимока и Дрине „ништа се искати ни добити не може; али диштрикт љесковачки, новопазарски и сјенички добија се цијел". Знајући да ће и са тим захтевима ићи тешко, он се извињава: „Ја велим најпослије тако, а ви ако будете морали на мање пристати, опростите мојој родољубивој жељи и ревности".¹⁰⁷ Кнез Васа не зна како ће се границе одредити. „Врло добро би било, ако би се подударале са вашим првим мњенијем, но мислим да ће при старом остати" — додаје он. Васа је вероватно овај одговор доставио пошто се разговарао са Милошем о Вуковим предлозима.

Јован Гавриловић је причао како је кнез Васа распитивао за Вука и поздрављао га пркосно чак и онда када се није усуђивао нико

да пред Милошем помене његово име.¹⁰⁸ Милош је, по свом обичају, нашао пут да му се освети за то и да посеје неповерење између њих двојице.

Вук је неколико пута тражио од кнеза Милоша непосредно и преко кнеза Васа посредно да му се одобри штампање Светог писма Новог завета. За то му је био потребан пристанак двојице владика, што би Милош могао лако да издејствује. Милош се колебао. Једно време, изгледа, судећи по једном Васином писму, он је био склон да изађе у сусрет Вуковој молби. Али, доцније био је одлучно против, о чему опет Васа извештава Вука. Када је Вук поновио свој захтев 1830. године, Милош је нашао згодан повод да га исмеје. За-тражио је од својих људи, међу којима је било и полуписмених, да напишу познато **Мњеније најкњижевнији људи о Вукову преводу. То Мњеније**, које кипти погрдама и увредама, морао је да потпише и кнез Васа. У писму од 14. септембра 1830. он се због тога извињава Вуку: „Знам, дражајши пријатељу, да сте се увређени нашли кад сте и моје име у содружеству Чикином (Павле Радомировић — ДП) написано међу прочим читати морали. Него уверени будите да ваш пријатељ то с хотенијем и драгом вољом чинио није, за које кад вас видим чисто совест моја неће ми дозволити вам у очи погледати“.¹⁰⁹

*

Када је кнез Васа 17. јануара 1832. године умро, Вук се са својом породицом налазио у Земуну. Отуда је он преко свога заштитника узалуд покушавао да од Милоша добије пензију, пошто због болести није могао више остати на положају председника суда у Београду. На њега је смрт Васина оставила тежак утисак. Она је, чак, побудила извесне сумње. У вези са смрћу кнеза Васа остали су нерасветљени неки моменти. Милан Милићевић вели да је овај, качивши у Чачку главом за конопац на коме се сушило рубље, добио на челу малу рану, која се на путу ка Београду позледила, „лачим дође у Београд, легне у постељу, натури се на њега црвени ветар, од кога и умре“.¹¹⁰ Међутим, кнез Васа у писму од 24. децембра 1831. извештава Вука да је био болестан од црвеног ветра, дакле скоро месец дана пре своје смрти.¹¹¹ Из тога би произишло да је Милићевићев податак о узроку Васине смрти нетачан, осим ако болест није рецидивирала. Вук у „Коментару к писму, писаном Милошу Обреновићу 12. априла 1832“ (у напомени бр. 40) вели: „Павле Радомировић и Васа Поповић били су два прва Милошева саветника,

који су обојица у месецу дана (први око половине дек. 1831. године, а други 17. јануара 1832. године) на путу умрли".¹¹² Очигледно, Вук сумња да за њихову смрт сноси кривицу Милош. Није нам познато на основу чега је Вук изразио ту своју сумњу и да ли су његове информације тачне. Примећујемо да кнез Васа није умро на путу, као што тврди Вук (ако овај израз треба схватити буквално), већ у Београду, што читамо са надгробне плоче узидане с десне стране олтара цркве у Брезни, чији је Васа био ктитор и код које је сахрањен, пошто је претходно био сахрањен у порти цркве у Београду. Ту плочу су поставили његови синови 1833. године, а препис записа објавио је Милан Милићевић.¹¹³ Овде треба додати да кнез Васа, као што се види из његовог писма од 29. децембра 1831. г., није више имао онакав утицај на Милоша као раније. Он се жали Вуку да му није могао изградити пензију, јер је „страна опозиције претежнија“.¹¹⁴ А у последњем писму, писаном у Топчидеру 8. јануара 1832, он обавештава Вука о његовим непријатељима из кнежеве околине, па на крају му препоручује да сагори то писмо или да га држи у тајности. Да ли то треба протумачити да су позиције кнеза Васе у то доба ослабиле, или, чак, да је он пао у немилост код Милоша? На то питање тешко је одговорити. Али, свакако су то елементи на којима је Вук засновао своју сумњу, која, иначе, нема никаквих реалних основа.

После смрти кнеза Васе Вук није више имао ниједног тако одадног пријатеља међу угледним и утицајним људима у Србији. Још када је увидео да кнез Васа нема више онај утицај на Милоша који је раније имао, он је одбио да поново пређе из Земунa у Србију и да лично изнесе Милошу своје захтеве, на што га је Васа у неколико писама упућивао. После Васине смрти он је то још мање хтео, а можда није ни смео. Увређен поступцима кнеза Милоша и његове околине, он је из Земунa, у чувеном писму од 12. априла 1832, прочитао Милошу „буквицу“. Тиме је достојанствено залуцио врата за собом и заувек напустио мисао да се настани у Србији.

*

Кнез Васа је био човек свога времена, изнад кога он није могао да се уздигне. Али, увек у сенци једне тако снажне личности као што је био кнез Милош, он је својом активношћу дао скроман допринос општим тенденцијама свога времена, а у првом реду изградњи основа независне и слободне Србије.

Н А П О М Е Н Е

- 1) Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“ I, Бгд. 1908, стр. 242
- 2) Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“ I, Бгд. 1908, стр. 243
- 3) Данило Вуловић, „Пожешка нахија 1815—1839.“, Бгд. 1953, стр. 524
- 4) Мита Петровић, „Финансије и установе“ I, Бгд. 1897, стр. 593
- 5) Милан Милићевић, „Кнежевина Србија“, Бгд. 1876, стр. 347
- 6) Милан Милићевић, „Поменик знаменитих људи“, Бгд. 1888, стр. 554
- 7) Ото Дубислав Пирх, „Путовање по Србији“, Бгд. 1900, стр. 56
- 8) О. Д. Пирх, наведено дело, стр. 156
- 9) Б. Куниберт, „Српски устанак“, Бгд. 1901, стр. 179
- 10) В. С. Караџић, „Географическо — статистическо описаније Србије“, Даница, 1827. год., с. 48
- 11) Данило Вуловић, „Пожешка нахија 1815—1839“, Бгд. 1953, стр. 529
- 12) В. С. Караџић, „Вукова књига“ II, СКЗ XXXVII, стр. 122
- 13) Мита Петровић, „Финансије и установе“ I, Бгд. 1897, стр. 594
- 14) Мита Петровић, наведено дело, стр. 595
- 15) Мита Петровић, наведено дело, стр. 568
- 16) Данило Вуловић, „Пожешка нахија 1815—1839“, бр. 166, стр. 146
- 17) Мита Петровић, „Финансије и установе“ III, Бгд. 1899, стр. 72—73
- 18) Мита Петровић, „Финансије и установе“ I, Бгд. 1897, стр. 568—569
- 19) Др Бранко Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац“, Чачак 1968, бр. 84, стр. 139—140
- 20) Др Бранко Перуничкић, оп. цит., бр. 22, стр. 51
- 21) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 86, стр. 102
- 22) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 168, стр. 147
- 23) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 323, стр. 293
- 24) Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“ II, Бгд. 1909, стр. 612
- 25) Мита Петровић, „Финансије и установе“ I, Бгд. 1897, стр. 602—605
- 26) Др Бранко Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац“, Чачак 1968, бр. 10, стр. 48
- 27) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 285, стр. 262
- 28) Мита Петровић, „Финансије и установе“ I, Бгд. 1897, стр. 656
- 29) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 112, стр. 94—95
- 30) Др Бранко Перуничкић, оп. цит., бр. 27, стр. 53
- 31) Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“ I, Бгд. 1908, стр. 264
- 32) Мита Петровић, „Финансије и установе“ II, Бгд. 1898, стр. 121, 126 итд.
- 33) Милан Милићевић, „Поменик знаменитих људи“, Бгд. 1888, стр. 555
- 34) Др Бранко Перуничкић, наведено дело, бр. 74, стр. 124—125
- 35) Др Бранко Перуничкић, наведено дело, бр. 92, стр. 150
- 36) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 227, стр. 204
- 37) Пирх, наведено дело, стр. 132
- 38) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 132, стр. 114
- 39) Др Бранко Перуничкић, наведено дело, бр. 36, стр. 63
- 40) Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“ II, Бгд. 1909, стр. 307
- 41) Исто, стр. 274
- 42) Исто, стр. 260
- 43) Др Бранко Перуничкић, наведено дело, бр. 36, стр. 63
- 44) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 202, стр. 178

ВАСИЛИЈЕ-ВАСА ПОПОВИЋ

- 45) Исто, бр. 263, стр. 240
- 46) Исто, бр. 320, стр. 290
- 47) Пирх, наведено дело, стр. 128
- 48) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 89, стр. 72—73
- 49) Исто, бр. 73, стр. 57
- 50) Исто, бр. 240, стр. 218
- 51) Исто, бр. 244, стр. 221
- 52) Исто, бр. 263, стр. 240
- 53) Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“ II, Бгд. 1909, стр. 78
- 54) Мита Петровић, „Финансије и установе“ I, Бгд. 1897, стр. 761
- 55) Споменица Чач. гимназије, Чачак 1938, стр. 39
- 56) Д. Вуловић, наведено дело бр. 284, стр. 261
- 57) Исто, бр. 335, стр. 302
- 58) Исто, бр. 284, стр. 261
- 59) Исто, бр. 296, стр. 270
- 60) Исто, бр. 270, стр. 247 и бр. 280, стр. 256
- 61) Исто, бр. 282, стр. 258
- 62) Исто, бр. 392, стр. 353
- 63) Исто, бр. 368, стр. 331
- 64) Исто, бр. 282, стр. 258
- 65) Исто, бр. 342, стр. 308
- 66) Исто бр. 82, стр. 65
- 67) Исто, бр. 283, стр. 259
- 68) Исто, бр. 283, стр. 259
- 69) Исто, бр. 358, стр. 321
- 70) Исто, бр. 349, стр. 314
- 71) Споменица Чачанске гимназије, Чачак 1938, стр. 38
- 72) Мита Петровић, „Финансије и установе“ I, Бгд. 1897, стр. 236
- 73) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 178, стр. 157
- 74) Др Бранко Перуничкић, наведено дело, бр. 35, стр. 63
- 75) Исто, бр. 33, стр. 62
- 76) Д. Вуловић, наведено дело, стр. 528
- 77) Исто, бр. 68, стр. 52
- 78) Исто, бр. 207, стр. 183
- 79) Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“ II, Бгд. 1909, стр. 242
- 80) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 323, стр. 293
- 81) Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“ II, Бгд. 1909, стр. 580—581
- 82) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 325, стр. 295
- 83) Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“ II, Бгд. 1909, стр. 446
- 84) Д. Вуловић, наведено дело, стр. 529
- 85) Исто, бр. 300, стр. 273
- 86) Исто, бр. 378, стр. 338
- 87) Исто, бр. 306, стр. 278, и бр. 308, стр. 280
- 88) Милан Милићевић, „Поменик“, Бгд. 1888, стр. 555
- 89) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 299, стр. 273
- 90) Мих. Гавриловић, „Милош Обреновић“ II, Бгд. 1909, стр. 523
- 91) Д. Вуловић, наведено дело, бр. 289, стр. 264—265
- 92) Др Бранко Перуничкић, наведено дело, бр. 79, стр. 129—130
- 93) Вукова преписка, том. IV, Бгд. 1909, стр. IV
- 94) Исто, стр. 107
- 95) Исто, стр. 118
- 96) Исто, стр. 169

- 97) Исто, стр. 159
- 98) Исто, стр. 100
- 99) Исто, стр. 163
- 100) Исто, стр. 103
- 101) Вук Стеф. Караџић, „Српске народне пјесме“ IV, Бгд. 1958, стр. XXII
- 102) Вукова преписка, том. IV, Бгд. 1909, стр. 109
- 103) Исто, стр. 130
- 104) Исто, стр. 115—116
- 105) Исто, стр. 108
- 106) Исто, стр. 126
- 107) Исто, стр. 136
- 108) Милан Милићевић, „Поменик“, Бгд. 1888, стр. 556
- 109) Вукова преписка, том. IV, Бгд. 1909, стр. 144
- 110) Милан Милићевић, „Поменик“, Бгд. 1888, стр. 554
- 111) Вукова преписка, том. IV, стр. 174
- 112) Вукова преписка, том. II, Бгд. 1908, стр. 653
- 113) Милан Милићевић, „Поменик“, Бгд. 1888, стр. 557
- 114) Вукова преписка, том. IV, стр. 175

VASILJE -- VASA POPOVIĆ

Dans cet article l'auteur décrit la vie et le travail de Vasilje-Vasa Popović, un des trois conseillers secrets du prince Miloš et «duc principal» de la région de Požega entre 1819 et 1832.

En parlant du travail du knez Vasa l'auteur a décrit également la situation politique en Serbie depuis 1815, année de l'arrangement du prince Miloš avec Ali Marachli-pacha, c'est à dire année de la fin de la seconde insurrection serbe, et jusqu'à 1830 année du hatichérif. C'est en fait l'histoire du développement de l'autorité serbe et des institutions serbes durant cette époque transitoire, c'est à dire la prise des fonctions fiscales, la formation des tribunaux serbes, la prise de possession des biens et revenus appartenant jusqu'alors au sultan et à l'Etat turc (domaines d'Etat, douanes, taxes locales, abattoirs, péages etc.)

L'auteur s'arrête en particulier sur la création du centre de renseignements à Čačak et du service de renseignements, formé par Vasa Popović.

Une attention particulière est accordée aux relations de Popović avec Vuk Karadžić, dont ce dernier a été non seulement un ami mais aussi le protégé.

Dragomir POPOVIĆ

РАДОМИР СТАНИЋ

СТАРА ЦРКВА У БРЕСНИЦИ

Бресница је једно од наших највећих сеоских подручја које се одликује дугом и богатом прошлошћу. Иако је, свакако, као насеље постојала и пре Стевана Немање, она се први пут спомиње у повељи Стевана Првовенчаног која је исписана на зидовима западне куле манастира Жиче¹. Од тада па све до пада Србије под турску власт у познатим историјским изворима не наилазимо на њен помен, мада не треба сумњати у то да је ово насеље и даље егзистирало, доживљавајући различите промене и неједнак значај и улогу у склопу административних и територијалних трансформација српске државе, насталих током XIII, XIV и прве половине XV века. Да су ови крајеви, међу којима се повољношћу географских и климатских прилика Бресница истицала као богато и напредно село, били насељени кроз различите периоде Средњег века па све до турске окупације, сведоче нам остаци материјалне културе, чији су трагови у различитим видовима и облицима до данас очувани². Бресница се други пут спомиње 1476. г. као село у нахији Морава у рудничком или островичком кадилуку³. Године 1528, када се село поново спомиње, опет у нахији Морава у рудничком кадилуку, имало је 25 влашких кућа

са свега 76 одраслих мушких глава⁴. Две године доцније Бресница се спомиње као село са 25 рајинских кућа са свега 27 одраслих мушких глава⁵. Припадајући смедеревском санџаку, 1536. г. село је у његовом попису означено као насеље подељено на два тимара. У једном тимару Бреснице уписано је 13 рајинских кућа, у којима су, поред домаћина, живела још два одрасла мушкарца. У другом тимару уписано је 20 кућа са домаћинима и још четири нежењена⁶.

Од тада па до првог српског устанка Бресница је, не спомињујући се у познатим историјским изворима, делила судбину осталих села у крајевима долине Западне Мораве. У ослободилачким борбама оба српска устанка, Бресничани су били активни учесници и храбри ратници⁷.

Бресница је од оснивања нахија у Београдском пашалуку припадала Рудничкој нахији. Од постанка нахија она је била једно од највећих села. О томе нам сведочи податак да је 1820/21. од 111 села ове нахије имала, после Мрчајеваца, највећи број домова (80), ожењених (95) и арачких глава (178)⁸. Дванаест година касније, тј. 1832/33, Бресница је треће село, после Мрчајеваца и Сирче, по броју становника⁹.

Колико нам је познато, на подручју Бреснице није било богомоље у Средњем веку, мада помен Трг у жичкој повељи Стефана Првовенчаног¹⁰ указује на могућност да је ово насеље, за време када је овај српски владар проширио своју област према северу, имало већи значај него што се може претпоставити. То, истовремено, наводи на помисао да је у Бресници, истакнутијем упоришту Стефанове власти, поред других видова организованих деловања на учвршћивању власти, требало да буде и развијено верско средиште у склопу изразите експанзије православног консолидовања коме ће веома допринети агилност и изузетна борбеност Саве Немањића. Међутим, традиција није сачувала податке, нити су присутна сведочанства на терену да је у то време, а и касније, постојала сакрална грађевина. Немамо ни историјских података о томе. Произилази, према томе, да је стара црква у Бресници, вероватно, први храм као објекат са архитектонским обележјима који је настао и који се до наших дана очувао. Макар колико било чудно што је он настао у касним временима прошлости овог села, остаје чињеница која, поред тога што у извесном смислу збуњује, уверава у све оне судбоносне противуречности наше прошлости^{10а}.

О бресничкој старој цркви, посвећеној покрову Богородице, занимаивој грађевини нашег сакралног градитељства прве половине

прошлог века, готово да уопште није писано. Чак ни систематским рекогносцирањем овог подручја, које су извршиле стручне екипе Археолошког института САН из Београда педесетих година, а чији су резултати објављени, није обухваћена, односно уочена, ова црква, иако за то није било оправданих разлога¹¹. Тек је недавно наша културна и стручна јавност обавештена о присуству овог интересантног здања, при чему је указано, у најкраћим цртама, на његова карактеристична обележја и на неправедну анонимност у којој је већ храм био на путу потпуног заборављања¹². Не може се, међутим, рећи да су наши научни кругови били потпуно непознати са овом грађевином, с обзиром да је пре неколико година публикован натпис о њеној градњи¹³. Погрешно прочитана година у натпису, о чему ћемо касније говорити, унела је више забуне него изворних обавештења у научним круговима, што значи да није било нарочитих користи од објављивања овог натписа. Утолико је пре потребније да се на овај споменик, а посебно на натпис, због његовог изразитог значаја, поново осврнемо.

Црква се налази недалеко од варошице, у порти новог монументалног храма који својом величином надмашује ово старо здање¹⁴. Лоцирана је на лепом и истакнутом месту које доминира околином на источној страни. Скромних размера, у сенци новог храма, не скреће толику пажњу мештана својим изгледом. За многе је интересантна највише загонетношћу своје мало знане прошлости. Претпоставке да је ова грађевина врло стара и веровање неких људи у њену далеку прошлост, по свему судећи је без поузданог основа. Не постоје никакви видљиви знаци, а још мање докази, да је садашња стара црква у Бресници настала као резултат обнове неке старије богомоље. На помисао да потиче из времена Немањића, на шта се, понекад, у причама старијих људи указује, наводи свакако чињеница што она, по неким својим елементима, има сличности са грађевинама које су сигурно настале у Средњем веку¹⁵.

Црква је саграђена 1825. године. О томе недвосмислено говори натпис који је уклесан на каменој плочи, уграђеној на западном зиду наоса, изнад улазних врата. Текст натписа састоји се од седам редова. Исписан је плитким урезивањем слова, писаним доста архаично. Садржај текста је прилично конвенционалан. Он гласи:

Сѣи храмъ покровъ прѣстѣлѣ Бгдѣи созда се с дозволеніемъ благоустроеннаго и верховнаго ѿ Сербіе князѣ Милоша Свѣрновића а трудомъ и платомъ села Бреснице и Бечна започе се ѧ июля мѣа а совершѣ се мѣа септемрѣа: 15: день: ѧ ѿ кѣ: лѣта 1825 Коста немаръ ѿд Орѣда

Натпис је пре неколико година уочен и објављен, али, како смо већ нагласили, са озбиљним грешкама које су га учиниле научно готово неупотребљивим¹⁶. Капитална грешка учињена је у читању године, мада су у питању и друге које у знатној мери доприносе неизворности његовог публиковања¹⁷. Карактеристично је да је година исписана словним знацима правилно прочитана, односно објављена, док је у бројном погледу погрешно протумачена и публикована. Очигледно је да је у питању непажња приликом читања натписа, јер је толико разговетно и читљиво писан да не постоје разлози за погрешно читање¹⁸.

Изразитост значаја овог натписа за проучавање сакралног градитељства овог времена у Србији састоји се у чињеници што се у њему спомиње име градитеља цркве: Косте Неимара од Охрида.

Из овог периода очуван је релативно мали број грађевина сакралног или профаног карактера на којима су се очували натписи о градњи, односно обнови. Али није нам познато да у периоду првог и другог српског устанка, па све до краја прве владавине кнеза Милоша, постоји било која црква у унутрашњости Србије на којој је очуван натпис са потписом неимара¹⁹. Једина је, дакле, бресничка црква, па је, утолико, њен значај већи. Мада имамо прилично података и докумената који непосредно или посредно говоре о појединим мајсторима и њиховим неимарским подухватима, нарочито у периоду 1800. до 1860. године²⁰, ипак је много драгоценија чињеница ако имамо очувани потпис мајстора. Уколико су они рећи, утолико су и вреднији. У овом светлу, свакако, треба посматрати и потпис неимара Косте у Бресници.

Неимар Коста, изгледа, није непознато име у историји нашег градитељства XIX века, мада се о његовом идентитету више претпостављало него закључивало. Др Миодраг Коларић је, у врло прегледном и студиозном уводу књиге Класицизам код Срба, нагласио да би бреснички мајстор Коста, евентуално, могао бити Коста Димовић, који се априла 1833. г. Јеврему Обреновићу обавезује да ће ваљевску цркву начинити „боље и тврђе“ него шабачку, што по мишљењу др Коларића, значи да је он 1827. г. градио и цркву у Шапцу²¹. Послуживши се погрешно објављеним натписом са бресничке цркве, он је у погрешној години (1815) имао један ослонац мање за тврђење да су бреснички неимар Коста и Коста Димовић идентични. Јер, Коста Димовић се у Србији, по сачуваним документима, јавља први пут пуним именом и презименом 1833. г. мада се може претпоставити да се као градитељ шабачке цркве појављује и пре 1827. године²².

Међутим, погрешно читање године у натпису на бресничкој цркви за читавих десет година у назад, вероватно је др Коларића обесхрабрило да сигурније поверује у то да је бреснички мајстор могао да буде уствари Коста Димовић. О Кости Димовићу постоји још један занимљив податак. Он је из непознатих разлога напустио градњу ваљевске цркве, коју је други мајстор, Димитрије Сотировић, 1836. преузео и покушао без успеха да заврши²³. Из разлога што нам није познато где је рођен Коста Димовић и што немамо других ближих података о њему, тешко је тврдити да је он исти мајстор који је градио стару цркву у Бресници. Да је којим случајем родом из Охрида, што не би било немогуће, с обзиром да је из овог места за време кнеза Милоша у Србију долазио и трајно се задржавао знатан број градитеља²⁴, онда би се скоро без двоумљења могло рећи да је то један те исти мајстор.

Остаје, ипак, потреба да се поново укаже на Коларићеву претпоставку да је неимар Коста из Бреснице у истини Коста Димовић, поготово што је у натпису истакнуто да је црква грађена не 1815, већ 1825, управо у време када је он, свакако, увелико обављао неимарске послове у Србији. Она, стога, постаје основица и реалнија. За њену потврду нужно је извести неопходна истраживања живота и рада мајстора који су из Охрида, повремено или заувек, долазили у Србију²⁵.

Премда су нам ранија сазнања говорила о томе да су изван број цркава у западном Поморављу, Драгачеву и Рудничко-таковском крају градили мајстори који су дошли са стране²⁶, ипак је било више разлога за веровање да су већину храмова у овим крајевима, нарочито оне који немају изразитије архитектонске вредности, зидали домаћи локални мајстори. Занимљиво је, пак, да су неке цркве градили у заједници домаћи неимари и мајстори дошљаци²⁷. Међутим, натпис са цркве у Бресници допринос је проширењу сазнања да је знатно већи број мајстора са стране који су у првој половини прошлог века радили у овим крајевима. Биће, разумљиво, потребно да се истраже важније појединости око изградње неких занимљивих грађевина на овом подручју, за које се зна када су настале, али су непознати њихови градитељи, како би се потпуније утврдио однос између домаћих мајстора и неимара који су долазили из разних крајева²⁸.

Стара црква у Бресници спада у ред занимљивих архитектонских објеката у овом времену и у овом делу Србије. Неупадљивог изгледа, без куполе, скромних димензија али и племенитих пропор-

ција, храм је, у основи, једнобродна грађевина, подељена у три неједнака травеја. На источној страни завршава се полукружном апсидом, док је на западној, свакако, касније придодата припрата. Нартекс је у горњем свом делу саграђен од дрвета на принципу шашоваца, без икаквих декоративних детаља. Организација унутрашњег простора и принцип који је примењен у конструкцији грађевине, врло су интересантни. Полуобличасти, и од камена-сиге изведен, свод над наосом носе бочни зидови преко тз. прислоњених лукова који су дубоко и наглашено уобличени у масивним зидовима. Ови лукови који, бесумње, имају конструктивну улогу, разубују унутрашњи простор храма и чине га архитектонски занимљивијим. Три пара прислоњених лукова, неједнаке величине, уствари, формирају травеје. Они су ношени пиластрима са изванредно лепо профилисаним капителима. На те капителе истовремено се ослањају и лукови који ојачавају свод грађевине. Западни лук, међутим, ослања се на конзоле бочних зидова, које су лепо профилисане. Капители и конзоле својим профилацијама, као и облици појединих прозора и врата, указују на извесне декоративне претензије неимара Косте, које су, свакако, дошле до изражаја. О томе још потпуније говоре профилисани кровни венац и венац декоративних, плитко постављених, слепих аркада који иде дуж бочних зидова и целим обимом апсиде са спољне стране, испод кровног венца. Овај фриз аркадица је врло стар архитектонско-декоративни елемент који је био типичан за објекте Рашке градитељске школе. Његова примена на овој цркви наводи на помисао да је њен неимар, поред солидности техничко-грађевинског знања, очигледно настојао да се веже за велике традиције нашег средњовековног градитељства.

Апсида је засведена полукалотом. У унутрашњост наоса и олтарског простора светлост продире кроз пет прозора. По два се налазе на бочним зидовима, а један на олтарској апсиди. Неједнаких су димензија, а неки од њих су проширени са унутрашње стране. По један већи прозор на северном и јужном зиду лучно су засведени. Приметно је да је приликом обнове дошло до измене облика прозора и до њихових проширивања. Запажено је присуство само једне нише у простору проскомидије. Нартекс је осветљен преко четири прозора (два на западном и по један на северном, односно јужном, зиду). Црква има троја врата: на западном зиду нартекса, западном и северном зиду наоса. Сва троја врата су лучно засведена. Довратници и надвратници су од камена. Грађевина је зидана ломљеним каменом трахитом и пешчаром. Спољне и унутрашње зидне површи-

не омаалтерисане су и окречене. Карактеристично је да је црква првобитно била покривена шиндром на коју је 1936. године стављен покривач од ћерамиде. На апсиди из равни зида искаче масивни камени сокл. Околу грађевине постављен је тротоар од обрабених камених плоча. У непосредној близини налази се више надгробних споменика са натписима. Они су, углавном, гробни белези бресничких пароха и угледнијих мештана дародаваца и приложника. Једна плоча, запажено је, потиче из 1836. године. Стари иконостас, који је, по сећањима старијих људи, до недавно био очуван и о чијим ликовним вредностима немамо података, замењен је новим и без икаквих уметничких својстава.

Упоредбујући основу ове цркве са основама публикованих средњевековних српских храмова, пада у очи да она у знатној мери има сличности са основом Тршке цркве код Жагубице²⁹. Без обзира колико се међусобно разликовале по димензијама и по конструктивним решењима горњих делова (Тршка црква, саграђена у XIII веку³⁰, има малу куполу елипсоидне основе), оне су по структури унутрашњег простора доста сродне. Тешко је рећи да ли је ова сличност случајна, али, свакако, има основа за претпоставку да је градитељ бресничке цркве, при подизању ове грађевине, тражио ослонац на традицијам српског средњевековног градитељства, о чему говори и фриз слепих аркада на апсиди и бочним зидовима.

У трагању за аналогијама између старе цркве у Бресници и других храмова из овог времена и у овим крајевима, готово је немогуће мимоићи цркву св. Богородице у Г. Трепчи³¹. Ова грађевина је настала, вероватно, крајем XIV или почетком XV века. Обновљена је на темељима старе цркве 1824. године. Ктитор обнове био је Никита Миланковић. Дакле, обнова је извршена само годину дана пре градње старе цркве у Бресници. Овај податак може да буде од значаја кад је у питању изналажење неких заједничких веза између ове две цркве. Иако по основама немају изразитијих сродности, ове две грађевине по неким својствима указују на могућност да су дело једног те истог градитеља. Другим речима: упадљиво присуство венца слепих аркада на апсиди и бочним зидовима на цркви у Г. Трепчи, готово је подударно са чињеницом да је исти декоративни систем, као што смо видели, примењен приликом градње бресничке цркве. Кад се овоме дода да обнову трепчанске цркве од градње храма у Бресници дели само година дана и то да су веома мало удаљене једна од друге, онда се намеће мисао о истоветности неимара једне и друге грађевине. Ову помисао оправдавају, чини нам се, још неке окол-

ности. У време када су ове цркве настале веома се много градило у Србији. Због тог изразитог полета у градитељству Србије било је више случајева када су ктитори тешко долазили до мајстора, нарочито оних који су се одликовали способношћу, јер су били превише ангажовани. Полазећи од тога склони смо да поверујемо у то да због оскудице у добрим мајсторима скоро да није било могуће да у размаку од једне године на овако малом простору раде два релативно солидна мајстора. Стога, није неосновано претпоставити да је неимар Коста радио и на обнови трепчанске и на изградњи бресничке цркве. Да би се ова претпоставка потврдила потребно је извршити истраживања архивских података, који ће, сигурно, бацити потпуније светло не само на живот и рад Косте неимара из Охрида, већ ће допринети употпуњавању представе о сакралној архитектури прве половине прошлог века у западном Поморављу.

Стара црква у Бресници, без обзира што не спада у архитектонски најзначајније објекте свог времена, представља оно здање које у историји сакралне архитектуре Србије, а посебно западног Поморавља, заузима истакнуто место. Натпис о градњи цркве, а нарочито потпис њеног градитеља Косте од Охрида, улази у ред ретких и скоро изузетних докумената у неимарству Србије у првој половини XIX века³².

НАПОМЕНЕ

1. Гавро А. Шкриванић, Жичко епархијско властелинство, ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС IV, Београд 1954, 159.

2. Делимична истраживања терена, која су извршили стручњаци Завода за заштиту споменика културе из Краљева и Н. музеја из Чачка, дала су занимљиве резултате о насељености ових крајева у Средњем веку. Аутентични подаци о средњевековним људима на овом подручју јесу локалитети некропола, познати под именом „грчка гробља“, „диноуска гробља“, затим црквине, градине (најпознатија она у Остри) и други остаци. Најзначајније сведочанство о извесном континуитету насељености на овом подручју јесте недавно археолошки испитана хумка у Мрчајевцима од стране стручњака Н. музеја из Чачка.

3. Др Хазим Шабановић, Из прошлости насеља Краљева и околине под турском влашћу, НАША ПРОШЛОСТ 1—2, Краљево 1968, 5 и 6. Бресница је тада била дербенцијско село које је имало обавезу да чува неки кланац (дербенд). Село је имало 32 дербенцијске куће у којима је, поред кућних поглавара, било још 7 одраслих мушких глава. Занимљиво је да је Бресница тада уживала унутрашњу самоуправу и била издвојена из администрације санџак-бега и његових људи, тако да ови нису имали право да долазе у село и да се мешају у његов живот. Поред 32 дербенцијске куће, у селу је 1476. г. било још осам влашких кућа у којима су се, поред домаћина налазиле још четири мушке главе. Ови власи припадали су кнежини кнеза Јована. Њихов непосредни старешина био је промићур Радица, син неког Рајице.

4. Др Хазим Шабановић, Нав. дело, 6.

5. Др Хазим Шабановић, Нав. дело, 6. Село је плаћало свом спахији феудалне даће у вредности од 3.855 акчи. На основу овога може се закључити да је Бресница, као и друга села у овом крају, изгубила влашки статус, прешла са сточарства на земљорадњу и претворена у потчињено рајинско село.

СТАРА ЦРКВА У БРЕСНИЦИ

6. Др Хазим Шабановић, Нав. дело, 6. Први део села — тимар плаћао је свом спахији феудалне даће у вредности од 1.800 акчи, док је други тимар плаћао даће у вредности од 2.538.

7. Драгоје Тодоровић, Попис устаника из 1815. године, СПО-МЕНИК СХIV, Одељење друштвених наука, нова серија, 16, Београд 1966, 50—52.

8. Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац, 1815—1865, издање Историјског архива, Чачак 1968, 48.

9. Др Бранко Перуничкић, Нав. дело, 190. Бресница је тада имала 94 домова, 104 ожењених људи и 243 арачких глава.

10. Гавро А. Шкриванић, Нав. дело, 159. У жичкој повељи спомиње се, уствари, Бресница с тргом — *врѣстница сѣ тргомѣ*.

10а. У суседном селу Тамник налази се црква Вољавча, удаљена непуних 2 км од бресничке цркве. Данашња црква је из краја XIX века, а настала је као плод произвољне обнове старе средњовековне цркве коју су, по народној традицији, порушили Турци, наводно због тога што се ту приликом велике сеобе Срба задржао Арсеније Црнојевић (др Добросав Павловић, Цркве брвнаре у Србији, Београд 1962, 183). Да је овде заиста постојала средњовековна црква сведочи и једна надгробна плоча која се налази у припрати данашњег храма. На тој плочи уклесан је тешко читљив натпис чији један део гласи: *ис мраморѣ вољкашин ...* По палеографским и епиграфским одликама натписа, плоча, највероватније, потиче из XV века. Према томе, црква у Вољавчи у непосредној близини Бреснице, била је, свакако, богомоља у коју су, у стара времена и пре градње бресничке цркве, Бресничани одлазили.

11. Упореди: Археолошки споменици и налазишта у Србији, I Западна Србија, Београд 1953. и II Централна Србија, Београд 1956.

12. Р. Станић, Стара црква у Бресници, Чачански глас, бр. 19, од 17. V 1968, 5.

13. Класицизам код Срба — грађевинарство, Београд MСMLXVI, 128.

14. Нова црква св. апостола Петра и Павла саграђена је 1906. г. Њен ктитор је Марко Катанић, генерал, родом из Бреснице. Црква је 1927. године од земљотреса делимично порушена па је убрзо обновљена. Иконостас је из 1906. г. Радио га је крагујевачки сликар Душан Обреновић који се потписао на престоним иконама.

15. О томе ћемо видети касније када будемо разматрали нека њена карактеристична архитектонска обележја.

16. Класицизам..., 128.

17. На пример, уместо *ћечна* стоји *ћечна* и сл.

18. Натпис је обновљен, односно црном бојом појачан, вероватно 1936. г. када је у знак обнављања цркве дописан следећи текст: **ХРАМ ОВАЈ СВЕТИ ОБНОВИШЕ ПОВОЖНИ ПАРОХИЈАНИ БРЕСНИЧКЕ ПАРОХИЈЕ 1936. ГОДИНЕ.**

19. Зна се, међутим, да је очуван натпис о градњи цркве у Миличинцима, са потписом неимара Петровића, од 23. VIII 1791. г. и запис о обнови манастира св. Романа код Ђуприје, из исте године, са потписом мајстора Сотира. Види: Класицизам, 43.

20. Види: Р. Станић, Документи и сведочанства о нашем неимарству (прилог проучавању градитељства прве половине XIX века у западном Поморављу), ОКТОБАР, бр. 57/58, Краљево јануара 1971, 20.

21. Класицизам..., 28.

22. Нав. дело, 28.

23. Нав. дело, 29.

24. М. Коларић, Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. г. ЗБОРНИК МУЗЕЈА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА I, Београд 1959.

25. Значајно име у историји српског неимарства XIX века је Настас Ђорђевић, родом из Охрида, који је, поред низа грађевина у Србији, саградио цркву у Г. Милановцу. Види: Р. Станић, Настас Ђорђевић — мало

познати градитељ XIX века, ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА I, Чачак 1969, 155—162.

26. Зна се, на пример, да су следећи неимари градили ове цркве: у Савинцу 1819. Милутин Гођевац из Осата (Босна), цркву у Краљеву 1822. Јања Михаиловић и Никола Ђорђевић — цинцари, цркву у Брусници код Милановца 1836. Настас Стефановић — Цинцарин, цркву у Брезни код Г. Милановца 1837. Димитрије Сотир и Настас Стефановић — Цинцарин.

27. Тако су 1844. г. цркву у Врдилима код Краљева градили Јован Вељковић из Охрида и Радосав Ивановић из Чачка. Види: Р. Станић, Документи и сведочанства о нашем неимарству (прилог проучавању градитељства прве половине XIX века у западном Поморављу), ОКТОБАР, бр. 57/58, Краљево јануара 1971, 20.

28. Значајно би било доћи до података ко је градио цркву у Гучи (1797), манастир Бујан (1805), манастир Годовик (1808), цркву у Горачићима (1810), цркву у Тијању (1818), цркву у Миоковцима (1828) и друге које спадају међу интересантније објекте ових крајева у првој половини прошлог века.

29. А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији, Београд 1953, 114.

30. В. Петковић Преглед црквених споменика кроз повећаницу српског народа, Београд 1950, 331.

31. О овој цркви види: Ђ. Мано — Зиси, СТАРИНАР VIII; IX, 1933 — 1934, 243; Археолошки споменици и налазишта II — Централна Србија, Београд 1956, 166—167; В. Петковић, Нав. дело, 327 и Р. Станић Црква у Горњој Трепчи, Чачански глас, од 29. XI 1968, 8.

32. Цртеже за овај чланак израдила је арх. Марија Домазет, на чему јој најлепше захваљујемо.

LA VIEILLE EGLISE DE BRESNICA

L'église est consacrée au Linceul de la Vierge. Elle est située au centre du village Bresnica près de Čačak. Selon l'inscription conservée, gravée dans la dalle au-dessus du portail Ouest, l'église date de 1825. Cette inscription a été précédemment annoncée, par erreur, comme 1815. L'inscription porte aussi le nom du constructeur — Kosta d'Okhrid. C'est la seule signature connue de constructeur, présentée sous cette forme, durant la première moitié du XIXe siècle dans la région de Pomoravlje occidental. D'ailleurs nous n'en connaissons pas dans toute la Serbie de l'époque. Selon une hypothèse le maître Kosta serait Kosta Dimović, constructeur des églises de Šabac et de Valjevo, hypothèse vraisemblable, mais non encore prouvée.

Par son architecture l'église compte parmi des constructions sacrales intéressantes, érigées durant le premier règne du prince Miloš Obrenović. La nef rectangulaire se prolongeant en abside semi-circulaire et le narthex ajouté ultérieurement, la structure de l'espace intérieur et les éléments décoratifs — couronne de petites arcades aveugles aux panneaux extérieurs — révèlent des traditions tardives de l'École de Raška.

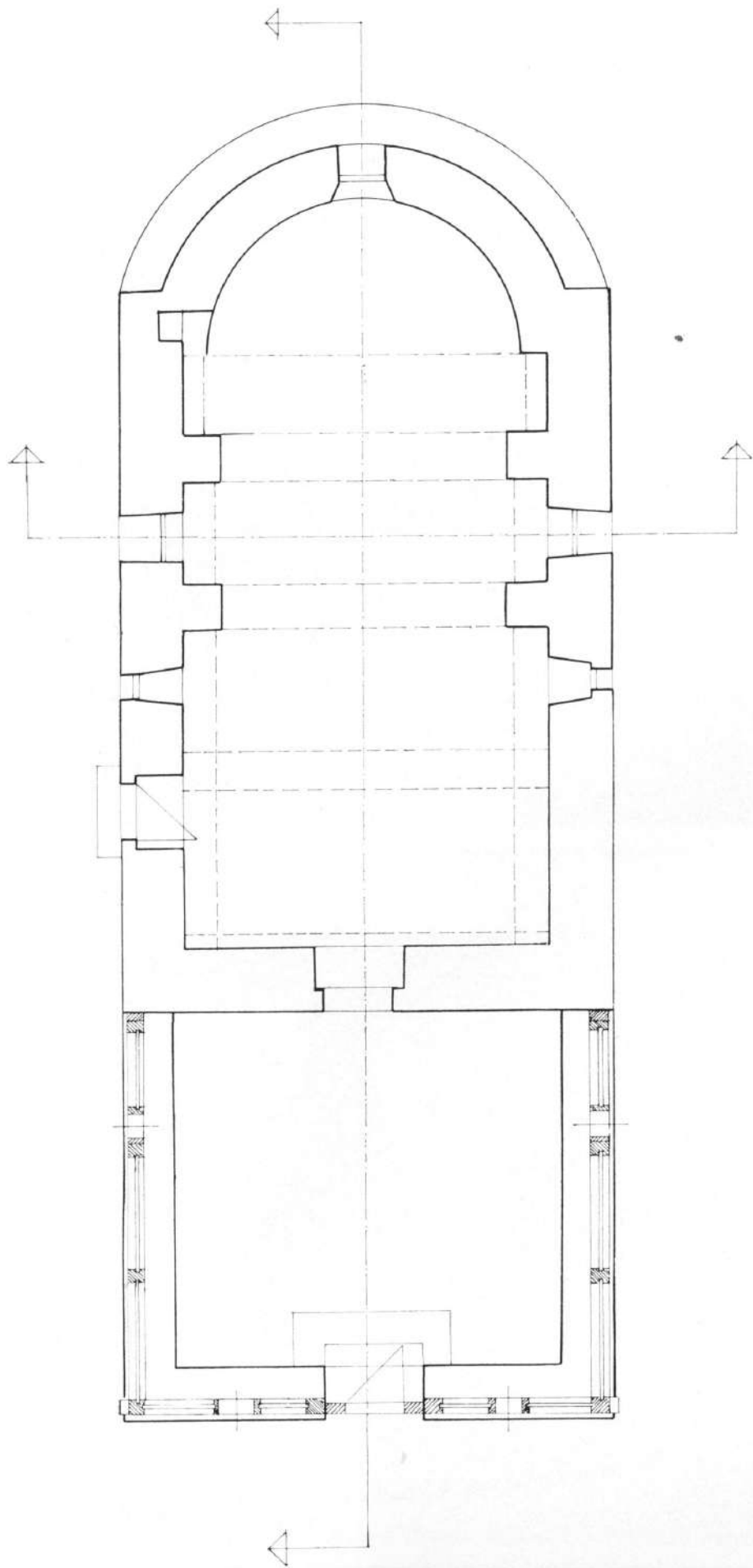
Radomir STANIĆ

Сл. 1 Бресница, стара црква, општи изглед

Сл. 2 Бресница, стара црква, натпис о градњи и обнови цркве

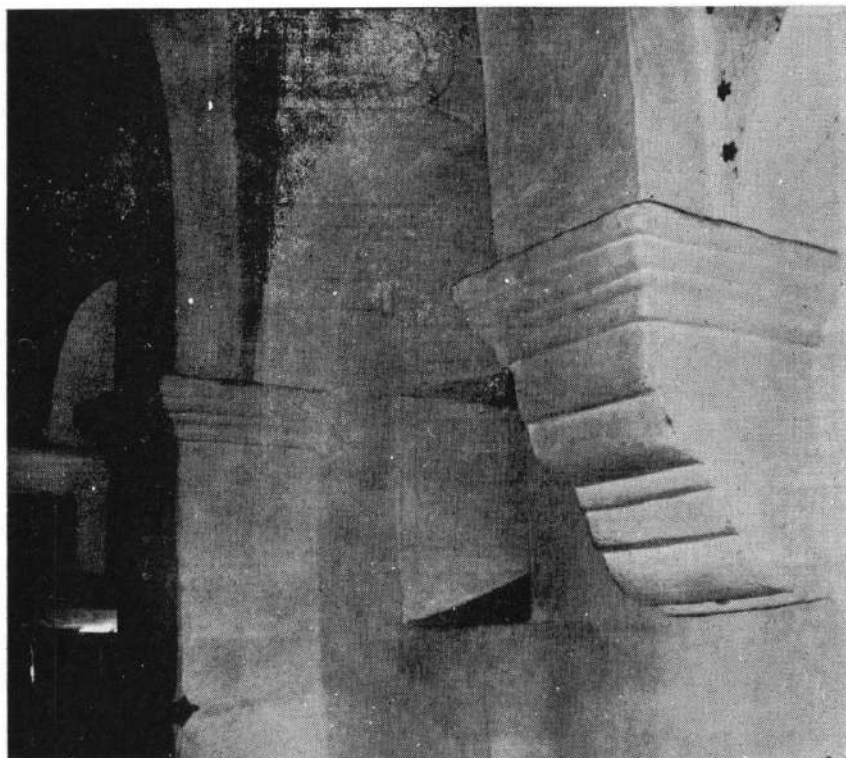
BRESNICA
CRKVA POKROVA
SV BOGORODICE
OSNOVA

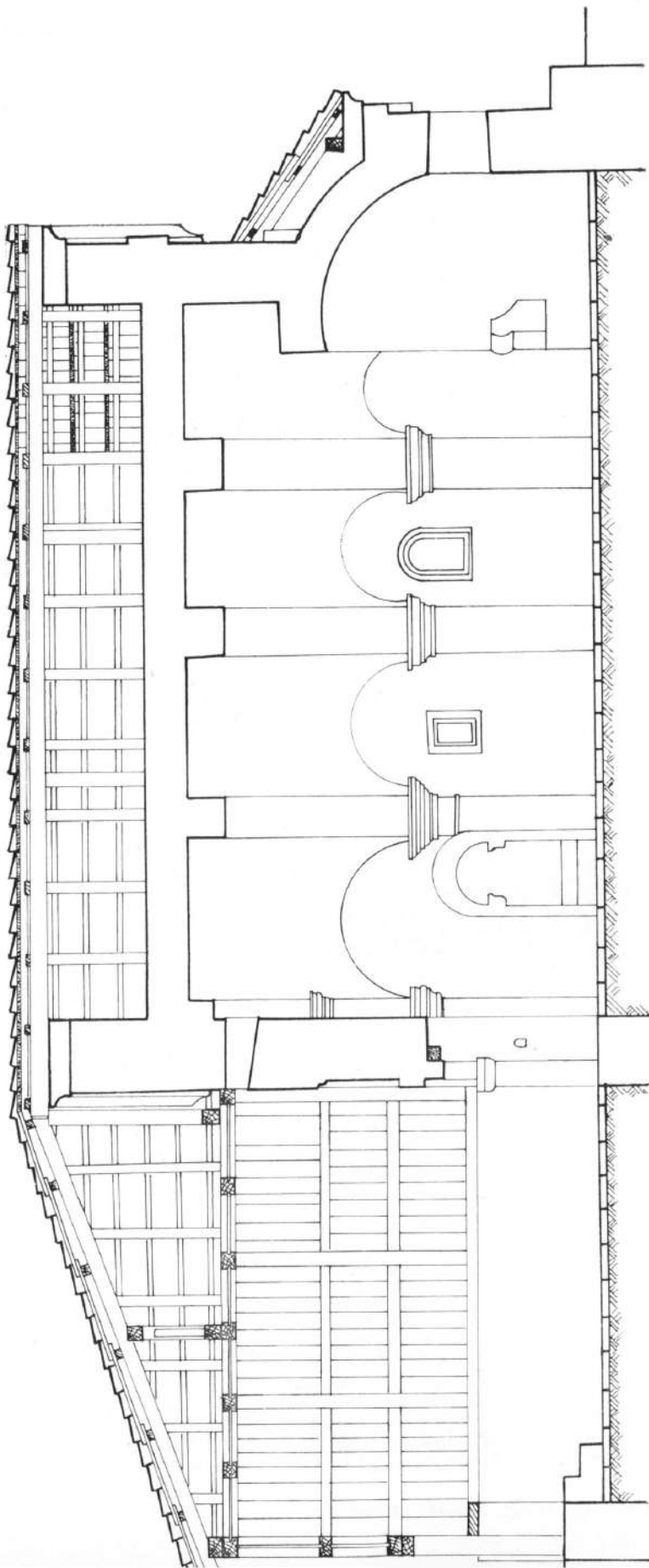
Ст. 3

Сл. 4 Бресница, стара црква, изглед са југо-истока

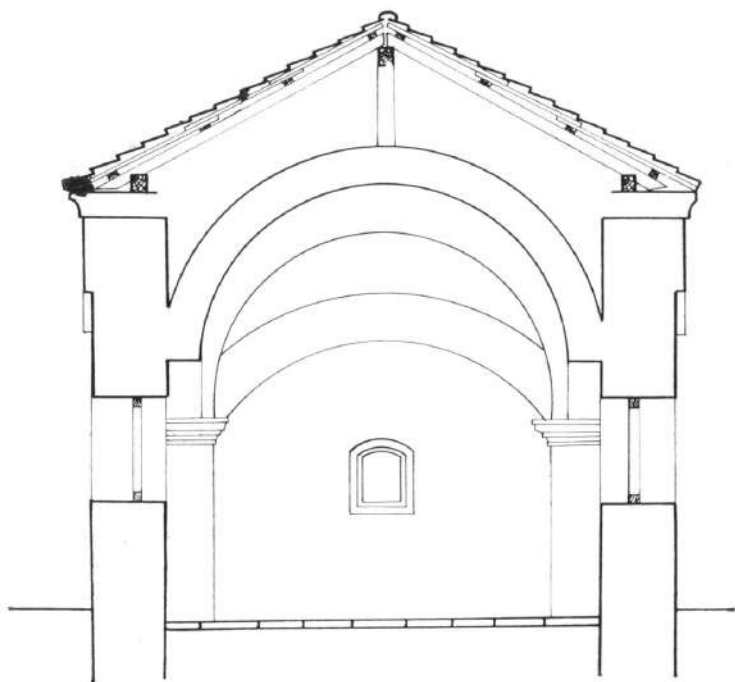
Сл. 5 Бресница, стара црква, детаљ унутрашњости

BRESNICA
CRKVA POKROVA
SVETE BOGORODICE
PODUZNI PRESEK

Сл. 6

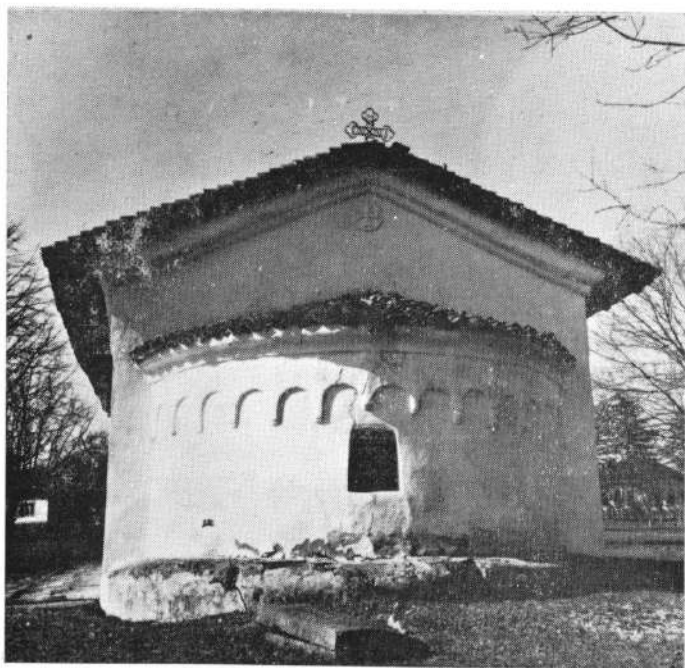

BRESNICA
CRKVA POKROVA
SV. BOGORODICE
POPRECNI-PRESEK

Сл. 7

Сл. 8 Бресница, стара црква, изглед са запада

Сл. 9 Бресница, стара црква, изглед са истока

Сл. 10 Бресница, стара црква, изглед са југо-запада

Vertical line of text on the left margin.

Small black dot in the center of the page.

Vertical line of text on the left margin.

Vertical line of text on the left margin.

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

ЖИВОТОПИС РАНКА ТАЈСИЋА
(Недостају прве четири стране)

5.

Добрим у свему, а опет у писању слаб¹.

Те јесени² мој отац даде мене у школу да одпочнем трећи разред, а он испроси снау за синовца неког Илију; и како се моја мајка разболи те јесени свадба буде одређена на врачеве, а моја мајка умре уочи врачева око по ноћи, а уочи врачева и јасам из Гуче дошао као на свадбу, а неће да ми кажу да је мајка болесна; сутра дан почеше долазити сватови, помислим груболије у кући лежи мртва жена не окупата, а сватови се скупљају да после дуго комбинирају да ли да иду или да се врате кући својој но опет оста да отиду и тако би за девојку одоше сватови, а ми са нашим оцем код куће остадосмо; али сватови

6.

док бише код наше куће нити пуцаше нити по обичају аминаше но само искупишесе па одоше.

Кад би око пола дана дође пандур из Тијања³ капетанов те каза мом оцу да моју мајку неупопа док власт среска не дође на гробље; пред саму ноћ мртвац би спреман, и на гробље одосмо ови код куће готове вечеру за погреб, и вечеру сватовима да ми снаху за братучеда доведу. На гробљу таман се мртвац спусти на земљу, и рака се јошт копаше док стиже капетан Јовица Стојчевић са пандуром на гробље, на гробљу већ беше поп Јосо Протић⁴, и кмет те све троје нешто санћим прегледаше моју мајку, и закључише даје од природне смрти умрла.

7.

Вратимо се кући; то исто вече дођоше сватови и младожења, и млада Стака од Љубичића из Лопаша⁵.

Свадбасе после погребаше сврши, ја опет одок у школу тесам године чинимисе почео учити 3. разред основне школе, и свршим га; на другу јесен добок кући, и зимоваг код куће и на пролеће ме уврстише у пољски рад, и доцније се ваља на две на три године, подели мој првобратучед Илија са своја два брата Алексијем и Јанком избе од мог оца, и њих тројица одоше заједно, а мој отац оста са нас три своја сина, и мојим братучедом а његовим синовцем Петром, и ми у тој задрузи проживисмо врло мало, ваља 4. до 6. година а доцније се и он од нас подели.

8.

Но да приметим мој живот какав је био у добу оном од кад се подели Илија пок. па до Петрове деобе, а ево какав: ја сам остао као што реког са оцем и моја друга два брата, и Петром, али у кући нигди никог мушког ожењена, нити пак другог женског чељадета, но сам ја седам година музо краве, месијо лебац, прао кошуље, кувао јело једном речију штогод треба радијосам у кући као што би то радијо један меански добар момак, много сам пута плакао и молијо оца дасе он по други пут жени, или да ожени мог братучеда Петра, или да нађе какву служкињу, но заман мојесу молбе пропададе, и тоје

9.

све тако ишло од 1856. до 1862 године. У том сам времену преживио горке дане и то веома горке, а нарочито од домаћег посла, и очина зла, јер ми је отац сувише бијо зао- паје тражио да ја све посвршавам послове као што би то свршавала једна жена, а да је опет сувише чисто, он немабаше обичај дрва зими натерати да се љети бар са тим немучим, но смо ми и дрва носили и воду, и стоку напасали, једном речи све радили као да је у кући имало пет женскиња. У том сам времену ја учио по двоје троје деце сваке године преко зиме, а то су мој братучед Петар мој брат Александра, пок. Вељко Благојевић, Нешо Терзић, Аксентије Чавкун, и остали, и том приликом сам од они из села наплаћивао по нешто за мој труд те купио једну памуклију и двоје назимади, и једну малу чантру начинио у којој сам носио, добивену по коју пару, о којој ћу нешто доцније казати шта ми је она учинила муке.

У години 860, 61. умре Павле Ерић из Бељине⁶, и његова жена Станија остане удова са једним малим дјететом, и две заове, Марицом и Аном, а та Павлова кућа била је близу имања нашег у Бељини, мој отац некако се с'пари са оном удовицом и тако у 1862 години он њу узме, и дете њено Ружицу, и заову Ану, а Марица се уда за Веса Павића из Придворице⁷ мој отац том приликом купи и сво њено имање но с' тим да Ану и Ружицу

11.

пристојно удоми и да Ружици даде у масу четрнест дуката да јој ради, до удаје и да мој отац одужи сав дуг Павла Ерића, разумесе да суд окружни ову куповину одобри; јер би имање отишло ниже, и деца умрлог не би имало имало издржавање, а камоли образовање масе. И тако се женидбом мог оца која је била 862⁸ год. на госпођине покладе сврши и куповина Павловог имања у Бељини, а докле смо имали само выдачку Башчу⁹ и виноград старину нашу.

Од тог доба, т.ј. 862 год. ја се отресем домаћег посла у кући, но постанем пољски радник, те године би и она побуна тесе копаше шанчеви на „Ковиљу“, „Косовици“ и осталим местима, вођњаци родише добро, те године иде

12.

и мој отац на шанац и, би тамо 28. дана. А те године и мој братучед

Петар оделисе и нас тројица браће са оцем останемо у заједници, и Ана заова моје маће и њено дете Ружица.

Тако живећи прође 4—5 год. Богме и ја већ постадох момак од својих 15—16 година, а мој отац једнако кметује и са ондашњим полицајцима живи прилично, дан, по дан, ја почек већ и по коју књигу куповати и новине читати; отац ме водио са собом, а често и самог слао тесам ишао по чаршијама сам ради домаћи послова куповине, и продаје а више пута и суду сам ишао на извесне послове, већ

13.

већ почео по неку тужбу градити којеком за среску власт најпре а доцније и за суд окружни у свему томе мојмеје отац поправљао и учио јер је он доста посла имао код ондашњи судова па и на скупштинује ишао два три пута.

Мој је отац због деоба па ими са шњим са великом натегом живио, јер се два пут у близу делио; са Илијом па доцније са пок. Петром и такоје све из дуга у дуг улазио, и нове дугове градио но као што реког поштосмо узели Ерића Башчу од онда ми почесмо по мало напредовати јер сваке године рабају шљиве по двеста триста

14.

товара, и мало по мало мој отац сведе на дуг прилично мали.

У години 866, лицем на заведење мој отац умре. Боловаоје једно 10—15 дана. Кад је он умро осталоје у кеси његовој 3. дуката готова, и ја остадох кућни старешина од 20¹¹ год. и моја два брата Александром, и Сретеном; са нама оста и наша маћа Станија са шћери Ружицом, и заовом из првог дома Аном.

На погребу се стече доста света, и погреб се сврши но тек доцније се одкри ком смо шта дужни и дуг изаће на деведесет дуката што нас отац остави дужни што са интересом изаће на 130 д.

15.

(Недостаје почетак ове странице)

на Богојављење сутра дан одок кући Ерића тесе обуког па одок учак из Чачка се вратим у сумрак, казашеми код казана даје неко од куће донио глас да ја идем одма кући, и ја зајиста уобразио зло,

па одма дођем опет кући Ерића тесе свучем и оставим онде стојеће ствари, па побем кући, у Јелици¹² кад сам бијо код Младена Вукаре куће, потревих пок. Петра мог братучеда и он ми каза: даје мој брат Сретен умро јошт око заранака на богојављење. Петра отален спремних учачак за ствари, а ја одок кући, те мог брата какосе најбоље може сараним, а испремомсе...

16.

(На 16. страни недостаје почетак)

нам дуг у стотину тридесет и шест дуката, а оставијоје и имања доста; а нарочито у Бељини купљено Ерића имање, одакле се и оженијо, по други пут.

Ја сад остадок кутњи старешина, и почек се борити са много незгода: да одржим уреду пуну кућу женскиња доведена са стране, да се одужујем, да спремам себе за женидбу шта ми треба; да издржавам брата у војсци, да што од имања остали у Београду живећи Тајсића¹⁴ купим којига сад почеше продавати, и најзад да се борим са полицијским властима, којеме

(Овде недостају странице)

21.

одма почеше терати а то поче први капетан Танасије Симић, са киме сам доцније добро живијо што ћу доцније споменути.

Дакле прво ми изађе за руком да савладам а то је односно куповине Тајсића имања првосам купијо са покојним Петром у заједници горње поље од Милошеве масе за 52. дуката доцније а лицем на ивањ дан 23. јуна отишаосам у Крагујевац па из Крагујевца на киселу воду у Аранђеловац те куписмо од Филипа Тајсића ја и Петар имање сво његово у Пухову нападахесе за 270. дуката, пасе онда вратисмо на траг, пред Петровдан на један дан дваан; дакле скинуту једну бригу с' врата, а почеше ме моји пријатељи терати и принуђавати дасе и ја морам женити

22.

те године, и никако другче да не буде, а богами то сам и сам већ бијо почео спремати.

По дугом штудирању одаклећу се и из ког дома женити, чисто сам бијо застао са мислима, у том дође и Јовањ дан 29. августа, те ја и Карић Филип¹⁴ одосмо у Чачак на вашар, и ја тек јавиг више шале ради Филипу којеје Ракетића Николе из Бељине шћер да је он види.

После Филиповог штудирања, штоје учинијо тај дан, он ми јави даје он бегенисао девојку у кући у Ракетића и да је мишљења да је просимо.

Заустависмо се и зајиста 30 августа вече 869 год ми моју Савку испросисмо, и јасе са

23.

њом венчам у недељу 28. септембра 1869. године уз мурузну бербу. Пошто сам ја Савку довео моја маћа Станија која је јошт заједно са мном била каже да се уда, и никако другчије а Ана њена заова билаје већ одведена коју сам ја удао за Миленка Благојевића; моја се маћа Станија испроси за Саву Стевановића из Лиса¹⁵, пасе и одведе на окриље Светог Аранбела оне год а доцније одведе и дете своје Ружицу за собом.

Ја сад остадок само сам са мојом младом невестицом, наћем једно служче па мир Бог,-а на скоро изаће и мој брат Александра из стајаће војске па онда нас двојица код куће тако прође та година 869та. и

24.

и 1870 та и ја познак гди мој брат већ тражи да се ожени.

Треба да обележим после моје женидбе, а и пре какосам са мојим домаћим рачунима бијо, те дасе зна колкосам кад бијо дужан и како сам одуживао као, и поново задуживао. Дакле ево како.

Ја сам као што сам казао наследијо очиног дуга по већу суму тај је дуг час смањиват, а час увећават с' времена на време како-сам год по нешто куповао, на. пр. године 1869. бијосам дужан свега које коми то после женидбе стотину деведесет и шест дуката, поверијоци нису тачно бележени но у групи, — и, тако тај дуг уиће у 1870. годину сав, а у истој години већ смо нас

25.

обадва брата радили код куће и година роди добро.

Јула месеца 22. лицем на мироноснице у среду родиласе наша

Јулка¹⁶ то ми је прво дете а крштена 16. тог Августа на пресвету исте год. 1870. тог истог времена, те јесени ја сам гледао за Александру девојку на неколико места, но не свршиг; по Божићу, — а у 871. год испросим за њега девојку у Горачићима¹⁷ у Јована Зимоње шћер, и доведем је на задушнице, и месне покладе, те тако сад смо оба двојица нас били ожењени.

Мој брат Александра бијоје јошт у војсци научио да пространо живи јер сам му ја слао по више новаца; он поче и пре женидбе даме неслуша, и да произвољно ради, а потље женидбе то

26.

увелико одпоче, и тако се задужи без мог знања и одобрења Љубомиру Стојковићу у Чачку и Новици Габору у Негришору¹⁸, — и тако се одпоче између нас двојице неслога.

У помоћ тој неслоги те дасе пре дође до парчања имања и дуг је наш напредовао, мисмо већ у почетку нове године 1871-грве били дужни 227. дуката и то: управи фондова 50 д. и 24 гр. под. Филипу Карићу 46. дук. и 21 гр. Филипу Тајсићу 58 д. и 31 гр. Суду Тијањском¹⁹ 7 д. извесном лицу женском 10 дук. Стевану Достанићу 3. д. и 40. Пауну Милошевићу 2 д. и 20 гр. Миљи девојци 1 д. ситнице којеком 3. д. 8 гр. чар. Савци мојој 8. дук. и 10 гр. чар маси Ружичиној 26 д. и 41. гр: чар,²⁰ и тај дуг он је једна-

27.

ко расто, а као што казак он је бијо у почетку године, но после женидбе мог брата и даљег трошка дуг разумесе ибаше све живље, и то унапред.

Те 871 године заграбиваосам ливаду у долу а и крчијо, тадасам највише прошћа оцепијо за до, доћераосам две ипо хиљаде. Па те јесени бијосам слаб, и бијоје закцир у Карановцу²¹ и ја бијак коморција II класе при болничарима.

Тако дође и 1. јануар у години 1872 год. и ондасам имао доста шибре и жита. Кад виђок начисто рачун бијасмо дужни 245 дуката махом оним поверијоцима и нешто новим, те тако се виђесмо да дуг живо напредује ами на место да

28.

га одужујемо ми га на ново градио на једну страну ја а на другу

мој брат, ја по нужди кућни послова, а мој брат због бијеса, и несреће јер нијемусе ништа о главу обијало па да се мора задуживати, а тосуга махом наши непријатељи вукали, и нато учили.

Одавде настају све тежи дани за мени, и борба са властима у овој години почиње за мој живот сасвим нова епока прешаосам из мртвог дембелског живота у радну задругу; не да је мој живот дембелски физичког рада, јок јасам радијо сваки даћ ито најтеже радове но дембелски велим живот што се народни ствари тиче, и слобода, а ја сам и до ове године по нешто радијо више мање са полицијом боријосе; али главни послови

(Недостају странице све до 37.)

37.

Књигу Живот исуса Христа од Ернеста ренана²², и јошт неколико други књижица међу којима беше их и Светозара Марковића,²³ — од то доба почнем ја сам мислити осеби па и другом сваком грађанину. Почнем мислити о законима природним, о сиротињи зашто је сиротна, о господи зашто ли је толика плата, а тако рад лак. Па богме станем размишљати и штаје црква штаје то светиња, и зашто се то зове светињом; и.т.д. Одма се упознам са Спасоја Тајсића сином Светиславом којими поклони око двадесет књига међу којима беше и Србија, и Русија²⁴ у 4. свеске, а Јоксим ми беше дао историју нашу од Леополда Ранкеа,²⁵ и тако ја почнем поред први мисли мислити и о држави нашој кад је она настала, којој је

38.

израдијо оваку оваку сакату мустру владавине, а нарочито штаје највише користило да се ми отресемо турака и њиховог туторства; ово сам истраживао нарочито зато да упознам рад око тог ослобођења, — са уживањем плаода од тог, а то је да ли је при том раду господа највише изгинула, и платила главама, па и имањем кад највише она господари, и благује, — и тако сам се ја пустијо у то испитивање, — а според тог почео тражити и лист Исток²⁶ који онда добар беше, а и немаше другог, и већ сам увељико трчао и добављао књиге Светозара Марковића, које бијаку оног времена најстрожије забрањене; и у когаби укватили тога би полиција с' места уватила, и суду на осуду

39.

давала, — но што су год они више бранили, — тоје свет удупло више трчао да их нађе и прочита. (Иза ове реченице неко је оловком дописао: Што га стежеш јаче, то све више скаче! — прим. Р.М.М.)

По прочитању исти јасам набавио и књиге Драгише Станојевића²⁷ које је писао док је бијо на страни, Пелагића²⁸ рад и остало доцнијесам за овим тражио све листове којису излазили и који су штогод слободнији били; а целом мом томе прелому нисам се никад одвајао од народа но сам са сељацима орао копао у позајмицу косију крчију, једном речи делијосам срећу и несрећу са њима на раду, и ван овог.

У том времену бијоје и неки Јелесије Марковић писар срески, па зло живи са капетаном Танасијем који и комисију доцније имадоше и Јелесије том комисијом изгуби

40.

у исто доба бијаку у највећем јеку хајдуци, Јевђић и Пантић у ту се свађу беше и хајдучки ствари умешало; у тој сам комисији бијо сведок и видијосам онда штаје удешена комисија да човеку не шкоди, и акоје крив.

Тако прође 1872. год. и дође почетак 873 год. мој брат увелико прописе и поче трошити не могнемо више заједно узем изборни суд те нас подвоји и пресуду начини 10. марта 873 године на мене пређе сав дуг што смо били дужни 224. дуката тоје мој чист дуг по деоби штосам имао платити; а Александра мој брат изађе без дуга и ништа није имао плаћати, ноје добијо чисто свој део имања без дуга а мене су поверијоци махом они штосу и били но неки су измењени а неки и приновљени.

Од тог доба за мене наста још тежи живот имање се подвоји а ја јасам утолико узео више, што мије суд истуријо имање за дуг ког сам примијо па да ја дуг одужим. Тог љета помогли су ми сељаци најбоље јасам бијо кмет нисам имао волова, но само једну краву и четворо јунади, нисам могао ни по орати ни окопати но су ми то све сељаци извршили, а ево зашто: касам се поделијо јасам их понудијо да им дам оставку јер нисам могао више да кмет останем због неокоштиње своје а они ми рекоше да ја останем кмет веле свећемоти

42.

ми порадити и тако ја останем и даље кмет. Тог пролећа начиним један мљекар, и више ништа нисам купијо ни градијо.

Н.З. Друго моје дете женско родилосе 24 новем 872 го. име му било + Милева па умрла 5. априла 873. године, у велики четвртак а Александра изашао из куће у априлу 19 дана у четвртак бијоје месец млад, те според горњи несрећа и та ме снађе што ми дете умре.

С' концем ове године атоје 26. октобра бијосам дужан начисто 207 дуката и 40 гр. чар ито махом истим лицима јер веће суме свесам давао интерез, а главно стајало, а нарочито Карићу он ми је

43.

и новим тражењем мојим подмиривао нови суми били поверијоци Влајко Милованковић 10 дуката и, Мијаило Јевремовић 10 дуката, овозам платијо Ружици кћери моје маће масу којаје била код мог оца на руковању, и изашла од 12. дуката 46. дуката и 36 гр. чар. те сам ту масу одужијо и нов дуг учинијо ова година роди прилично и она ме мало подпоможе, на једној страни а са друге стране имао сам асну од писања и изборни судова јер сам често ишао па сам махом бијо на доста места председник, и писар, или члан и писар, а чуваосам добро, почео сам у концу 873. године ватати моја два јунца у јарам

дакле такосе заврши и ова 873 г. и наста 874. та

У почетку 874. год секаосам јапију за кућу секоми Бировић Милован, и Милоје, па градијо тог пролећа и нисам имао волова већином су ми довукали ту јапију, и друго што за кућу треба Филип, Петрић и Павле Тајсић они имадијаку добре волове а служили су ме добро; кућу су ми градили неки Шареничани²⁹, и Јанићије Тодоровић, тог пролећа, а између 28—29. марта лицем у расвит на велики петак, родијосе мој син Миласав³⁰ у 874 године ито беше кад вода започиње да плави. Тога лета малосам шта од жита и остале

45.

Љетине нашао што сам се цело лето бавијо око мајстора, тогасам пролећа купијо у Витора Благојевића подбрадом парче земље ито за три дуката гдисам одма засадијо шљиве и доцније пушнице градијо.

Јошт од пола љета почео се проносити глас да би ја могао бити добар посланик народни но само дасе изаберам владаје свака до тог времена имала свог посланика у Драгачеву; јер влада која буде да буде, њојзи су наши посланици служили.

Тоба пролећа водиласе парница између наше општине и општине вировске³¹ око планине Крстаца,³² и мисмо изгубили, но ја као заступник жалим се

46.

суду окруж. и изгубим ту парницу суд оснажи пресуду избор. суда, а ја одем те јесени те се лично жалим касацији у Београду, и том приликом тужим два писара у Драгачеву, Сава Исаковића и Љуба Марковића за њине неуредности, то је било лицем 9. октомбра 874. год а избори бијагу наређени 20/октомбра т. год. ијасам из Београда дошао око 11 истог.

Чим сам дошао тужба тужба већ беше дошла на писаре у начелству Чачан. и мене зове Дуњић помоћник начелства па ме нападну заштосам ја прошао начелство па отишао у Београд; и још осу више речни грађи на мене, јасам се доста искрено понашао, и затражи те ја моју тужбу унеколико допуник и објасник.

Док су се сељаци преко љета договарали кога ће посланика, дотле су они радили да оборе многогодишњег посланика Димитрија Јеротијевића,³³ и самном га замене дотлеје и власт чинила своје: они су мене узели на одговор што сам ја путем штампе нанео увреду попу Величку Протићу; штосам продавао историју француског сељака;³⁴ што сам веле једну забрану као члан суда поцепао а нехтео да извршим, зато су ме све оптужили и штосам натерао неког сељака да туђи плац загради што у недељу дакле четири кривице што ме само узму на одговор па пугте кући а они само кријући трагају, и неке људе

48.

испитују па и њих с' места пугте кући; тако се то радило од по љета па до јесени једнако. Но пред саму јесен нађесе у трнавском срезу³⁵ у мојој колиби којаје била без заклопа; једно буре винско од 60 ока празно, и једна мешина винска празна, што почеше звати мог брата на одговор одкуда је то у нашој заједничкој колиби па тек хоћеду и мене већ да зову, али се и изборни одређени дан примаче.

У Тијању беше капетан Танасије избор је вршен у Гучи,³⁸ ја будем узет за повереника, одосмо у Гучу рано, тог дана на првом гласању јасам имао 62. гласа, а остало на њих више кандидата, па тако дође и ужи избор између (мене)

49.

и попа Милете.³⁹ На ужем избору ја добих 111. гласова, а попек доби 43. гласа, — и тако ја остадох први пут посланик 20. октом. 874 године.

После мог избора први дан добик ја позив да идем у Чачак и то кратки позив, но ја бијак болестан а мог брата одазваше у Чачак и држашега 6 дана, после тог мог боловања праведног ја се придигло мало па одок у Нешовановиће³⁹ о Ђурђицу на пиво; но тог истог дана дотрча Љубомир Марковић писар срески ондашњи к мени да види јесам ли болестан али ја бијак раније добио абер и то дотрча пок. Милош

(Недостаје крај стране)

50.

у кревет, а у тај пар и писар дотрча са пандурима пред кућу.

После мог разговора он оде бешесе прибавијо један дага бије ако шкогод почне да прети, и то неки Благоје Караклаја мајстор из Шареника, — но то прође, у том времену дође они пет дана за које неможе никако посланик бити узет на одговор ни зашто, ја пошто то уватиг и ја изађог већ слободно у свет.

У Београд добок 7 вече уочи Светог Аранђела моје славе, и од'јаша коња код „топа“ златног такосе зваше механа. На

(Недостаје крај стране)

51.

Љуба и ту лежак до 16. нов. и скупштина се распусти, и то падом Мариновића кабинета,³⁹ а наместо њега дође Чумић⁴⁰ те склопи министарство, — и одложи скупштину до 14. јануара 875. г. и ми одосмо кући.

Чим добок кући поче ме власт опет терати дасам незаконо одредио земљу да се прода Павла Матовића, и дасам испеко туђу цибру; но тосе какому драго сврши, бар за неко време.

Јануара 14. ја одок на скупштину и бавиг се до 13. марта. У том времену паде и Чумића министарство, па добе помирљиво министарство чича Данилово,⁴¹ и 13. Марта распустише скупштину, па да нове изборе нареде, те нас одма из Београда

52.

отераше кућама. Па код куће се одпоче терање опозициони посланика.

Овдећу површно да напоменем нешто са скупштине, а тоје ово: на овој смо скупштини први пут, ја, Адам,⁴² Милија,⁴³ и Катић,⁴⁴ поднели предлоге: да се смањи плата чиновништву, да се укине савет, да се укине начелство, да се укине жандармерија, и да се смање пензије, и тражили слободну штампу. И још неке предлоге односно официра, и чиновнички трошкова, и.т.д. и тим смо предлозима на вукли насе мржњу госпде у опште, а нарочито конзервативаца⁴⁵ којису онда владали, и са либералном странком⁴⁶ водили

53.

политички рат.

Полиција ме цело пролеће петља за увреду владоца, за нека писма штосам писао Стеву Милићевићу, уреднику Ст. ослобођења,⁴⁷ и Мијаилу Цвијетићу учитељу у Београд, па ми та та писма украде Вељко Благојевић механц. и Јован Марковић пискадар и тако ме полиција разкмети 15. маја 875. год. па ме често зваше на одговор у Чачак, и најзад 16. Јуна после подне у 4. сахата затворишеме у Чачку у хапсу начелства, те тако ја пробавиг у капсу до 30. Јула, па ме дадоше суду, а судија дежурни Коста Павловић реши да се из притвора браним и суд ме на емство пусти 4 Августа, а 3. ћег Августа бијосам у Гучи изабрат за посланика.

54.

но 4. августа чим ме суд пусти, полицијаме оног сахата опет ухвати и суду даде но суд ме опет пусти а полицији писа да меје пустио. Но суд ме беше пустијо да се лечим ито по предлогу љекара Порубовића Јована.

У Тијање кад добок набок сав одбор у хапсу који је бијо бирачки; а ја док сам бијо у хапсу честосам пијевао ито заинат Дуњи-

ћа, но он, — Дуњић позове капетана Стева Ковача војеног лекара, и предложиму да ме прегледа и закључи дасам полудијо; но то Стево одбије.

Доксам ја вамо лежао, и Касацији жалбу дао, дотле се скупштина састала 15 августа у Крагујевцу, и Данилова

55.

(На почетку ове стране, у десном горњем углу пише:

— 18. августа 875. год. дођо учачак доктору и суду, но полиција ме уквати и даде суду, а суд полицији, и тако 19. 6 пута што ме слаше, суду, а суд полицији, но 20. опет рано оправи ме суд полицији, а полицијаме пусти кући.)

владавина пала, министарство саставијо беше Стевча Михајилов;⁴⁸ а моја акта врати Касација⁴⁹ као недослеђена, и мене скупштина позва да ја идем у Крагујевац, те тако ја 14. септембра лицем на Крстовдан одог у Крагујевац на скупштину. И отале 4. дан скупштина се позва да иде у Београд.

Овди не треба проћи, а неказати зашто се Скупштина одсели из Крагујевца у Београд, но коликосе може знати ево зашто: тог љета беше одпочео устанак у Босни и Ерцеговини;⁵⁰ а у Србији се цело љето кришом спремали добровољци, и влада дала једну доста знатну суму новаца, и оружја на устанак, па услед тог књаз се бавијо махом у Београду ради споразума са извесним; тоје једно. Друго књаз беше испросијо девојку и хоће дасе жени; пасе бави код куће ради својих послова. Но и опет би

56.

то могло како тако дасе ради, али пок. Аврам⁵¹ начини предлог да скупштина реши, те да влада позове владоца на скупштину ако хоће да дође, иначе, — тај предлог подписа нас 7. другога (у коликосе сећам) но влада доста говори да вратимо га натраг, и даље не публикујемо, али ми непристасмо; најзад се тај предлог прочита, и у скупштини; но услед њега владалац се наљути, и Скупштину позва да дође у Београд, што, иби

У Београд стигосмо лаћом и после два три дана одосмо у здање Капетан Мишино,⁵² ту радисмо неки дан, но једног дана дотрча књаз брзо ускупштину и после малог бављења у кабинџ Министарској изабоше Министри Ристић,⁵³ Грујић,⁵⁴ и јошт неки, и казаше

дасу дали оставку, владаоц ће наименовати нову владу којаће са скупштином радити и они одоше, а потље њик на

57.

10 минута уљеже књаз сам у скупштину и запита исту имали он у народу поверење, нашта му многи одговорише да има, а већинаје ћутала као нема, најзад рече даће он што скорије поставити владу с' којом ће скупштина моћи радити; и после неки дан би постављен Љуба Каљевић,⁵⁶ за Министра председника, а и Министра полиције; а ову владу даје збацијо уинтересу престола и народа.

Тога времена бисмо позвани сви народни посланици у двор, и пита нас сваког напосе: јесмоли за рат, па рече велика већина да није за активан рат, а јесте за спреду војену; но кад ја гласаг (а књаз нас је собом прозивао) књаз ме смијући се запита: а г. Тајисићу јестели ви за рат. Јаму реког да нисам, но он даље рече: а јеси ли за спреду, а јаму реко да јесам, но само та спрема дасе врши од уштеде, а не ново задуживање, а он се јошт боље насмија па рече: Е мој г. Тајисићу и ја знам

58.

даби најбоље било, за готов новац наоружатисе, али тога нема, но ја опет настави: нека Скупштина уважи моје, и другога ми предлога, паће бити. У тај пар већ примети му на лицу љутину, и он одма за мном прозва другога, а ја одо. Тосе питање изврши до краја, и нико неби против спреме, но сви за исту.

По свршеном том гласању неко запита, а то Јоца Бошковић⁵⁵ из Лознице, има ли ма какав савезник са нама но књаз каза да нема, па не што нема савезника но нам нико не одобрава активу у рату већ нам саветује свак да седимо мирни а нарочито Русија, и најзад каза да није сигуран ни за саму Црну Гору далиће она бити нам савезник; и такосе тај скуп, што гласање сврши у двору са јошт неким ситницама.

Доцније, а тоје 5. октомбра ове 875. год. књаз се венча и зва целу скупштину

59.

у сватове са формалним позивима под подписом Генерала Заха,⁵⁷

дворског маршала, (у оном је времену представљао истог, који формално јошт није бијо уведен), венчање се сврши, и седнице одпочеше.

Каљевића министарство дало је народу највише политичке слободе. Као, Закон општапи, Закон оличној безбедности, Закон о општинској Аутономији, и јошт неки, на том је највише рабено, а одржата је по нека и тајина седница односно рата, и гранични извештаја.

Скупштина се ова растану на одмор пред Дмитров дан, а и нови Закон за бирање кметова општим гласањем ступи у живот и наређено да се по истом избори изврше 1. новем. оне 875. год. и ја тог дана бих изабрат за председника општине тијањске, а чланови Вићентије Дмитровић и Мијаило Јевремовић, и одма по избору одок у Крагујевац, а отале у

60.

Београд на Скупштину. Ту зиму проведок у Београду, и бих болестан веома лежак у госпоцкој улици број 10. на Зеленом венцу. У том ме стану посећивао често Т. Симић и његова жена бив. мој капетан, Васа Мацаревић, доктор Филип Тајисић, а понајвише Мијаило Цветић, онд. учитељ, и Јеврем Марковић⁵⁸ бив. народни посланик, јагодински, а брат покојног Светозара.

Скупштина се ова раста крајем месојећа, и на тој Скупштини би решено да се смањи плата саветницима, на хиљаду талира но потом се ја разболим, а буџет се изнесе пред Скупштину, онда владина странка по ново добије мака, а нарочито видећи да многи чланова из опозиције нема, и ја као предлагач ту бијо нисам, — она се пусти у борби па са три гласа прође са буџетом онаким, т.ј. са

61.

подпуном платом саветника, и тако остану и даље у снази.

Некако уз велики пос због неког кикса падне Каљевића Министарство, и дође опет Ристић—Стевчино. Чим оно дође на владу одмасмо знали даје ту рат,⁵⁹ и зајистасе нисмо преварили, као ни по томе што јошт у Скупштини изабрат парламентни одбор, т.ј. одбор којиће водити контролу над набавкама ратним, а и на руковођењу рата, у свим ратним погледима.

Цело пролеће спремалосе и решени принудни зајам у Србији почеше купити, кода на лепо добро, ко неда даће на зор. Такосе ло-

мило, превртало, окретало, спремало, па и жито општинско обијало, и ближе воденица, терало да се одма може мјети том се приликом и многа црква разноси храном, и спремом војеном напуни и тако у тој трзавици, и пролеће добе 1876: На пролеће се рано приметило даће бити Рата у збиљи, јер се све живо креташе да одговори својој улоги; ратне спреме вршак се у најбржем погледу, и трку, кад би почетак месеца Јуна почесе војска мобилисати и у пућивати на границу и тако до 18. 20. Јуна би сва војска на границама гдије којој место нешто на Дрини, нешто турском границом између нас и Босне, а највећи део на Делиграду под главном командом Черњејева⁶⁰ руског генерала на Дрини Ранко Алимпић,⁶¹ а на Јавору где су наши, Ужичани, Ваљевци и Рудничани били ту је командант Главни Франзах⁶² генерал књажев.

Би наређено да се пређе Граница, т.ј. да наступимо на турско земљиште, и 21. Јуна наша војска пређе и удари на Калипоље⁶³ и на Пазар но би страшно потучена, дочекаше је

(Недостају странице све до 71.)

71.

врзу око мене шпијуни, и полицијски чанколизни, сваку ноћ сам се надао да замркнем а да неосванем пасам према томе бијо и сувише обазрив и пазијо сам на свој рад и Говор; надаосам се даће ме Вучковић Драгомир командант штогод мучити или кињити но на моју срећу или на моју и његову, поступао је самном и сувише часно и уљудно, и шта више чак ме је и волијо звао ме на ручак и на вечеру, па и на вино, но је већма бијо пажљив и окретан што ме је више волијо и звао, тосам се ја више злу надао; јер сваког дана да људе туцијаше страхота божија и на неке соје вешаше и обешене бијаше онако онисе вијају а он их бије; неки Милан Пантелић из Дучаловића⁶⁴ беше сувише дугачак па дојита до земље те он под њим нареди

72.

те ископаше јаму да до земље не дојиће; а неке беше потрпао у Рашкој у један леден подрум. Елем све то чиниломе удупло пажљивијег дами се не освети преко целог његовог ласкања, — но то неучини.

Јошт једна епизода из овог живота: кад добосмо у Рашку око мене се скупи онај млађи и што слободније дише, — нараптаји који беше у разне канцеларије употребљен, па увече оћемо да заједно

вечерамо и дада шпарамо пошто ни један новаца немамо за претек па ни обичан живот, па ја донесем по више мяса јер тога имам доста а они тајине па од механиције по мало што узмемо, и ми од нашег мяса спремимо вечеру; па пошто почнемо јести ами узмемо најпре само једну оку вина а она динар

73.

није ниже, па јошт једну, најзад ајд и трећу па шта буде, пасе почне певати па даље пити, па онда терасе тако до по ноћи. Елем да видимо Рачун; шта имаш видети што смо појели на вечери ревени по 30. пара највише грош, на друга, а вина на друга по 10,50 гроша, па онда трпи по десетину дана па опет; али штаћеш кад се мора досадити чамотиња и онај монотони живот.

Тусе најпре познадок са мојим доцније другом попа Глигоријем Петронијевићем, и то најпре добрим другом у Скупштини, а доцније најгладнијим одападником народним штога историја народна може слободно уврстити у најгладније угњетаче народни права и слободе; и најзад од гњева народног што се хтео на њему

74.

излити он умоли свог гадног патрона Конзервативну протуву Гарашанина⁶⁵ и компанију те утече из Градца студеничког у Ужице, и то пошто шћедијаку сељаци неки да убију, но тоје бегство доцније извршија пошто му израдише његови патрони те горе и нурију доби. Ову 877 год. да завршим, али Ратовање од ове године прелази у идучу годину.

1878. Година. Нова ми година дође баш на „Галицама“, бијо сам стално у „Белом пољу“,⁶⁶ али бијак рано дошао Вучковићу тог дана би борба и то жива борба, — и заврши се са нашим губитцима врло осетљивим; бијаше на галицама доста људи читава два батаљона и 4. топа на једном шанцу, ја ту бијак наши из „дежева“ и „соколовица“,⁶⁷ узмичу, ја повика Вучковићу да иду две чете да им осигурају оступање, јер гину

75.

наши пошто у неред у оступају но он некаде говорећи „вичите ура, ура, незнате како то чини војисци много“ и тако ми блејасмо до ноћи ту докони а људи изгибоше.

Доцније дође и ваљевска нека војиска I Класа, а и неки Баталон кнегињин у ком бијаху сама нека деца, па пошто та деца озебоше оно прште куд ко.

У тај рат изађе и наша III Класа, са својим полицијским старешинама, ту дође и Пера Поповић капетан наш драгачевски изведе наше људе, беше код мене мој слуга Миљко Благојевић теми га капетан беше оставио код куће; а остало све изашло.

Пред сами пост велики дође и примирје и војискесе почеше враћати својим кућама са граница из Бугарске, а и са овога нашег краја одлазити поче једна по једна команда од II и III класе, а замењује их I класа

76

ваљевске бригаде, којој беше командант Александар — Шандра Николић; и тако и ја пустиг моју команду на дан 13. фебруара 1878 год и тог дана доби путну исправу и побо даље ка Чачку и мојој кући; исправу ми даде Г. Вучковић Капетан.

Кући дођок и узек моје послове домаће радити. Потражи да ми се даде председништво у дужност као што сам га ја привремено и дао другом, но власт ми то не даде; ја се жалиг начелству, јер постајао је један Распис Г. Министра да се може свак упутити у команду, но, да се сваки по свом повратку уврсти на дужност у којој је и бијо, — и ја на основутог жалим се, но као што реког власт ме одби, и оста

77.

и даље мој заступник Сретен Милинковић. А у мом селу неки одборник.

Те године поново ја бих изабран за посланика народног и би Скупштина држећа у Нишу.

Но предходно би избор кметова те ја будем поново изабрат за председника општине Тијањске и то 12. октом. 878. г. у Тијању, а 15. новембра одо у Ниш на Скупштину.

Н. 3. 27. фебруара, а у понедијоник чисти родила се моја Живка; — тусам јесен први пут отишао у Ниш и божић на Скупштини провео. Беше онда Србија свега дужна око 32. милијона динара; али тоје све било срачунато.

Јасам бијо дужан света и то под 23. Априлом ове 1878 год. стотину дуката и четири дин

78.

Година 1879 у месојеће дође са Скупштине и тога лета би лично терања од Ристића, — у јесен одок опет на Скупштину у Ниш, ту први дана не беше дошао Ристић, но га заступаше Дим. Матић⁶⁸ министар просвете, и наша се странка извуче на 62 члана, нато покита Матић те јави Ристићу у Београд и Ристић одма дође ту и нашу странку тако сүзби даје одма врати на 45—48 чланова; — таје Скупштина имала доста важни ратни ствари те је решавала, онаје пуштена 3. фебруара после подне у Нишу ито 1880. године, — и тако у 1880. ту зађок на Скупштини.

1879-та прошлаје скоро у целом љету у борби са капетаном Вапом Николом који бијаше дремња пијаница и нерадник, а међутим

79.

умедијаше да свијет дере добро, и имаше добре шпијуне, међу којима му се одликоваше Милован Алемпијевић пандур и неки Пројовић Спасоје практикант. Ове године под 20-тим Априлом дуговао сам у 1879 години 96. дуката целиг.

Година 1880. Ова година билаје страшна глад ока жита продаватаје по 60 пара чаршијски 2. гр. а на облигацију и по 1/2 динара два ипо гроша, — но година роди добро али се народ намучи глађу ито веома, касе општинске које имадоше готови новаца потрошише, а многе општине задужишесе у државној каси, — а многе које имадоше готов новац оне га извадише из штедијоница окружни и народу поделише да би свијет остао жив да од глади

80.

непомре, тог лета ја купио виноград у Пауна Мићовића за 27. дуката; тога лета родише шљиве добро па и жир, — менисе роди дијете Рајика, ноћу између 5 и 6. новем. ито 1. сахат после по ноћи а између сриједе и четвртка. Те јесени 6. новембра купијосам ја срезку кућу за општину за 741. дин. ито после одма израдијо теје школа постала; овеје године у пролеће умро Јаков Јаћимовић и народ бијаше страшно гладан тега ја као кмет добро нараниг јер сам руководијо издавањем за душу њему пошто онда имаше му у кући зет само.

Овесам године дуговао 116 дуката цесарски, овесам године купијо у Видосаве Петрића казан без опреме и тега године

81.

опремијо први пут почео пећи код Александре; ове сам године куповао жито по 20. пара и нешто јесени а нешто пролећу купио око 70. товара, бијосам председник те имао плату а година иза глади родила и даде ми Лека Јаћимовић 30 дуката за 3. месеца у зајам те ја жито купио; ове 1.880 (Ранко после цифре хиљада често ставља тачку — прим. Р. М. М.) састала се Скупштина у Нишу, а дошла је као што рекох у завршетку прошле године, пасе распустила 3. фебруара 80 г. у Нишу а намењена је за 79 годину. Враћајући се из Ниша ту сам најпре видио да женскиње ради на кулуку државном путу близу Алексинца.

Те године сазива Ристић ванредну Скупштину у Крагујевац да одобри

82.

Конвенцију Жељезничку; ито у Крагујевцу, — на дан 11 Маја ове 80 г. и уговор Конвенцији⁶⁹ буде примљен 24. Маја ове 80. године у Крагујевцу, и тада бијаде Стевча Михајловић и Тодор Туцаковић у опозицији и они су били противу онаке Конвенције како је утврђена; Али она би примљена под председништвом злогласног Вуја Васића иначе „Мангу“ из Милановца гласа за Конвенцију 122 а против 40. нас три уздржалисе од гласања.

Ове јесени оступи Ристића кабинет и дође на владу Пироћанац⁷⁰ и Гарашанин ито тачно 19. октомбра ове 1.880 године, па чим завладаше они дадоше један најслободнији Распис за изборе повереника, и времена оста махом полиција која је и била те тако за Рачун напред

83.

Пироћанчеви извршише Либерални Ристићеви чиновници изборе на дан 30. новембра ове године, и добоше све људи из опозиције којису Ристићу били у опозицији, а јошт се незнадијаше косу Радикали а ко Напредњаци, јер Гарашанин и Пироћанац бијаку радили све са радикалским првацима па се и незнадијаше које су који, већ су за

изборе заговорно радили, и кандидовали посланике за извесна места, — и тако се ова Скупштина и несаста у овој години 80. већ у 81. првој први дани јануара, и би скуп у Здању „Црвеног крста“ у Београду.

Година 1.881. Као што реко, у јануару се саста Скупштина, и то код црвеног крста, Клуб се држаше у Крстића Јоца механи на горњем спрату; ова Скупштина би доста задуго у Београду

84.

Она изради доста добри закона, као Закон о штампи, Закон о зборовима, Закон о школама, и јошт многи други закони; јасам јошт председник у општини нашој Старој Тијањској, у Драгачеву бијаше у првој четвртини године Милан Стевановић капетан па оде, а за њим дође Љуба Јевремовић са Рашке и прими дужност, ове године купи у Витора Благојевића њиву у горњем пољу и дадог му 31. дукат. Купиг је баш на велики петак.

Овесам године бијо дужан свега стотину и двадесет дуката и 20 гроша и то са пролећа као што сам увек у практику обично у улажењу у нову годину видити Рачун.

Ова је година била прилична у свему што се тиче берићета и скупоће народни производа; ја

85.

сам једнако председник, јер сам и поново изабран на две године, јер као штосам најпре реко кућу срезку купијосам 6. нов. 1.880 год. па одама за целу ову 81. радијо на том да школу отворим од исте куће, и ове године оправим школу и покупим по три динара приреза на главу те и школа отворисе најпре добисмо учитеља Филипа Мијатовића из Придворице који неса стави годину већ оде тесе запопи; и тако мене и ове јесени бирају за председника на две године т.ј. од 1. нов. ове 81. до 1. нов. 83 г. Ту прву годину наша школа доби око 50 Бака; а попу Младену дадосмо другу кућу код школе за квартир; у Драгачеву се већ бијаше осетило и да се приметити којису конзервативци, што ће се мало доцније

86.

назвати Напредњаци, и доста чуда починити у овој земљи, па ти

Људи већ почели противу мене бушкарати а и противу капетана Љуба.

1.882. године; Оваје година пуна значајни ствари за мене самог, а и значајног којечега за опште ствари и Радикалну странку⁷¹ на посе; 3. јануара бијосам у Гучи на срезкој скупштини гди први пут дава јаван рачун народу срески старешина у Гучи, а тоје Љуба Јевремовић о разним прирезима школским и срезким; а тог дана увече и ја први пут понуди срезки збор са једном беседом дасе пишу који хоће у Радикалну партију, јер јошт 1881. године 8. јануара изашао је програм партије у партијском листу „Самоуправи“⁷²

87.

а броју првом; а и Статуту израђени и са програмом штампани у 81 години 15. новембра, и већ бијаху давали јаван рачун неки посланици у прошлој години као: Пашић⁷³ и Раша Милошевић.⁷⁴ Елем ја немадок пре ни у чланство понудити грађане, нити рачун јаван давати, те ту вече јавим Скупштини даћу ја држати говор партијски и тако ту вече упишем око 57. чланова, па увече будемо код Љуба капетана, и у то ме вече моли Љуба Матић да неби Матић службу изгубијо.

Отлен рано у јутру одок учачак а отале у Београд на Скупштину. На тој Скупштини опозиција поднесе кнезу засебну адресу на престону Беседу, а влада и њени верни поднесе на башка

88.

и од дана строгосе подели радикална странка са владином странком и дворском камарилом, — већ се владина странка беше прозвала „напредна странка“, и своје Статуте и програм у „Виделу“,⁷⁵ свом органу објавила; ми почесмо за себе скупштинасе држала редовно; но пред 22. фебруар на два три дана осећасе некака спрема порано, а нико незна штаје мишљелосе на какав долазак кога конзула или томе што равно, или какав испад кнеза Милана; но нико непогоди, већ 22 фебруара рано угледаше у ложама окићени конзули орденима а многи и напредњак бијаше своја одличија привесијо на прса као и Алекса председник; око девет часова Алекса⁷⁶ пре дневног реда устаде узе...⁷⁷

(Остали листови недостају.)

The first part of the report deals with the general situation in the country. It is a very interesting and detailed account of the political and economic conditions. The author has done a great deal of research and his conclusions are well supported by facts. The second part of the report is devoted to a study of the foreign relations of the country. It is a very thorough and well-written study of the subject. The author has done a great deal of research and his conclusions are well supported by facts.

The third part of the report is devoted to a study of the social conditions of the country. It is a very thorough and well-written study of the subject. The author has done a great deal of research and his conclusions are well supported by facts. The fourth part of the report is devoted to a study of the cultural conditions of the country. It is a very thorough and well-written study of the subject. The author has done a great deal of research and his conclusions are well supported by facts.

The fifth part of the report is devoted to a study of the economic conditions of the country. It is a very thorough and well-written study of the subject. The author has done a great deal of research and his conclusions are well supported by facts. The sixth part of the report is devoted to a study of the political conditions of the country. It is a very thorough and well-written study of the subject. The author has done a great deal of research and his conclusions are well supported by facts.

The seventh part of the report is devoted to a study of the military conditions of the country. It is a very thorough and well-written study of the subject. The author has done a great deal of research and his conclusions are well supported by facts. The eighth part of the report is devoted to a study of the judicial conditions of the country. It is a very thorough and well-written study of the subject. The author has done a great deal of research and his conclusions are well supported by facts.

Сл. 1 Ранко Тајсић

Београду и Алжиром. Ту саму додео и у
Београду, и била болесна веома, лежала у
Београдској земљи око 10. ии Земном веку.
У том ма ситану посетовао нешто А. Шмит и
некога Шан, див. кој. Шмитом, Васа Маца,
репут, додео Шмит Тајсић, а по кој.
нешто Мацамо у нешто, око. Шмитом, и један
Мацковит див. каро јан. Мацамо, једног,
а један Мацковит Шмитом.

Алжиром сам расла Тајсић Мацамо, и
по кој. Алжиром сам расла да се емаин
нешто савет Шмитом, ии Шмитом
на нешто се јо. једном, а једном
и нешто Шмитом, око. Мацамо
Мацамо по ново годње Мацамо, а око,
нешто Шмитом да Мацамо Мацамо и
нешто Мацамо, и јо. Мацамо
по Шмитом Мацамо, око се Шмитом у
Мацамо да се јо. Мацамо Шмитом
са Шмитом Мацамо, и јо. са

Сл. 3 Споменик Ранку Тајсићу у селу Пухову

БЕЛЕШКА О РАНКУ ТАЈСИЋУ

Ранко Тајсић из села Пухова у Драгачеву једна је од најинтересантнијих појава у политичком животу Србије у другој половини XIX века.

Рођен је 1843. године у познатој породици Тајсићи у селу Пухову, које се, некад, звало и Тајсићи, по овој породици. (Види „Кнежевину Србију“ М. Б. Милићевића, 1876.).

Школовао се (три разреда основне школе) у Гучи, а практично је самоук. Један је од малобројних сељака тога доба који је рано почео да чита књиге и новине и да се бави политиком.

Када је Светозар Марковић почео издавати „Јавност“ 1873., Тајсић је не само читалац овог листа, већ и дописник из Драгачева.

За народног посланика изабран је, први пут, 1874. године и у скупштини је, са групом посланика која се окупљала око Адама Богосављевића, представљао опозицију. Може се са сигурношћу рећи да су Светозар Марковић и Адам Богосављевић извршили пресудан утицај на њега и формирање његових политичких гледишта.

Када је, 1881. године, формирана Радикална странка, Ранко Тајсић је један од оснивача, а његово Драгачево постало је изразито радикалски крај. Велики удео у таквој оријентацији Драгачеваца имао је сам Ранко. Иначе, у Радикалној странци његов је утицај био ве-

лик, што се види и из тога да је он, на великој радикалској скупштини, 1882. године, биран за једног од потпредседника.

У политичким борбама, које су биле посебно интензивне седамдесетих, осамдесетих и деведесетих година XIX века, Драгачево је, по правилу, увек било на страни радикала, а Тајсић је постао прави народни трибун. У скупштини је био један од најватренијих говорника и заклето противник династије Обреновића. Чини се да га је стари социјалиста Триша Кацлеровић најбоље окарактерисао називајући га „Танаско Рајић на политичком топу“.

Иако је Драгачево за време тимочке буне, 1883. године, остало по страни, Тајсић није избегао хапшење...

Био је 1888. године члан Уставотворног одбора. Али, када је нацрт Устава требало потписати, одбио је. Није хтео да га потпише „од корица до корица“. Ево како потписивање тог документа описује његов партијски друг Раша Милошевић:

„Сутрадан 10. децембра било је потписивање нацрта Устава. Столу, на коме су потписивали чланови Уставотворног одбора усвојени нацрт Устава, пришли су и Ранко Тајсић и Димитрије Катић, први из Драгачева, а други из Ресаве. Димитрије Катић изјави да не може потписати нацрт Устава без стављања извесних примедба. Ова изјава Катићева дала је повода Краљу Милану, да, не чекајући да чује те Катићеве примедбе, нити паке изјаву Ранка Тајсића, отпочне бесомучно нападати обојицу. Његово је праскање било страховито, све је занемело од чуда; Катић стоји хладан, и непомичан као стена и слуша нападаје Краља Милана, а Ранко Тајсић стоји поред стола, ухватио шиљак своје астраханске шубаре, коју је метнуо на сто, па је обрће као дете чигру. По свршетку краљеве грање, Катић изјави да ће потписати нацрт Устава, али му краљ то забрани. Ранко, пак, узе за врх своју шубару и оде. Сви су чланови били запањени овом сценом“. (Раша Милошевић: „Тимочка буна 1883.“, Београд, 1923.)

Политички зенит Тајсић је доживео после одласка краља Милана с престола, када је био председник законодавног и финансијског одбора у скупштини. У то време, он се, чак, одваја и од својих политичких пријатеља и сабораца, остајући, до краја, доследан својим политичким ставовима.

Када је 1892. године, Радикална странка напустила владу и дошло до избора, Тајсић се посебно ангажовао на страни противника либерала. Драгачево је било уз њега, па су у већини општина, у овом крају, поново победили радикали. Дошло је до веома затегну-

те ситуације чија је круна била позната горачићка буна, 1893. године, када је, бранећи своју општину, погинуло 18 сељака из Горачића, Губереваца и Живице.

Већ идуће године Тајсић је ухапшен, наводно због завереничког рада против последњег Обреновића. У Чебинчевој афери осуђен је на пет година заточења у београдског тврђави, али га је, убрзо, амнестирао влада Стојана Новаковића.

Непрекидна и беспштедна борба против тираније Обреновића и заточење нарушили су му здравље. Вратио се кући, у Пухово.

Али, то није био крај прогона. Већ 1896. године поново га хапсе, наводно као саучесника и идејног вођу убиства учитеља Бацковића, кога је убио хајдук Милан Бркић. Тајсић је 1897. године ослобођен. Али, када, опет, почиње да расте утицај екс-краља Милана у Србији, његов положај постаје крајње тежак. Ревизијом процеса оптуженима за убиство учитеља Бацковића, суд „налази“ да је Тајсић крив, па га осуђује на 20 година робије. Он није сачекао извршење судске одлуке, већ је емигрирао у Црну Гору.

О појединостима његовог боравка код књаза Николе, не зна се много. Зна се, једино, да су га Црногорци, а и сам књаз Никола, посебно ценили. Тајсић је у Црној Гори основао један од пунктова за борбу против Обреновића, који су, баш тада, били у сукобу са књазом Николом.

Обреновићи су гледали, на сваки начин, да му се освете. Приписали су му саучесништво и у покушају убиства краља Милана у такозваном „Ивањданском атентату“, 1899. године, па га је, са атентатором Кнежевићем, преки суд у одсуству, осудио на смрт. Амнестиран је у току припрема краља Александра Обреновића за жењидбу са Драгом Машин.

Вратио се у земљу. Али, три деценије континуиране борбе са краљем Миланом, бирократијом и полицијом нарушиле су његово здравље. По причању очевидаца, био је права руина када се, 1901. године, вратио у Србију. Нервно је оболео и сви покушаји лекара да му врате здравље били су неуспешни.

Умро је 2. јуна 1903. године. Сахрањен је на гробљу у родном Пухову. Родбина му је подигла споменик, а каменорезац је на споменик укласао песницу која симболише Тајсићеву борбеност и непоколебљивост. Јер, ту своју песницу он је знао, и умео, да покаже онда када други нису смели.

ОБЈАШЊЕЊА

1. ЖИВОТОПИС РАНКА ТАЈСИЋА (назив је мој — прим. Р. М. М.) пронашао сам 1971. године у архиви Милоша Тајсића, службеника из Пухова, који је један од бројних Ранкових потокама (од Ранковог сина Милије).

Није се знало да овај рукопис постоји.

Није познато када је рукопис писан. Међутим, сасвим је реална претпоставка да је настао пре 1888. године када је Тајсић писао и свој Дневник, који је објављен 1970. године у издању Историјског архива у Чачку (ДНЕВНИК РАНКА ТАЈСИЋА, приредио Драгоје Тодоровић). Исто тако, претпоставља се да су поменути Дневник и Животопис делови једне целине, па је до раздвајања дошло онда када су се Ранкови потомци делили. Са осталим имањем делили су и његове књиге и рукописе.

У рукопису, поред прве четири, недостају и неке друге странице. Да би се схватила, ипак, целина, ми Животопис објављујемо са Тајсићевом нумерацијом страница.

Иначе, у самом рукопису, нисмо вршили никакве интервенције, ни у језику, ни у правопису, изузев знака који показује да се ради о ћесарским дукатима. (Тај знак Ранко Тајсић увек употребљава кад говори о ћесарским дукатима. Ми смо оставили једноставније: дукат). Верујемо да ће такав рукопис бити интересантнији, јер показује и Ранково осећање језика, па и његову писменост, што није од малог значаја за проучавање његове личности.

2. Вероватно се ради о 1855. години. Ипак, овај податак треба само условно сматрати тачним, јер Тајсић није, бар у Животопису, који је, вероватно, касно писан, најпоузданији у датумима.

3. Тијање је село у Драгачеву, суседно село Тајсићевог Пухова.

4. Јосо (Јосиф) Протић је био свештеник из Негришора, са парохијом у Тијању, син ратника, сликара и свештеника Јанка Михаиловића — Молера.

5. Лопаш је село у Драгачеву, од Пухова удаљено десетак километара; сада у саставу општине Ужичка Пожега.

6. Бељина је село крај Чачка, према Овчар Бањи.

7. Придворица је село у близини Чачка.

8. Тајсић најчешће године пише скраћено, без цифре хиљада. Али то скраћивање обавезно обележава титлом.

9. Видачка башча је старо Тајсића имање у Бељини.

10. Ковиље и Косовица су места у Старом Влаху. Тајсић ова имена ставља под наводнике, јер се ради о шанчевима који су носили имена места.

11. Још један доказ да је Тајсић непоуздан у датумима. Јер, он је рођен 1843. године, а каже да је имао 20 година када му је отац умро 1866.

12. Јелица је планина на северној граници Драгачева. (Драгачево је крај у западној Србији, јужно од Чачка и планине Јелице. Сада се његов већи део налази у саставу општине Лучани, а мањи делови у саставу општина Чачак, Краљево, Ивањица, Ариље и Ужичка Пожега).

13. Један део Тајсића се још у прошлом веку одселио у Шумадију и Београд.

14. Филип Карић, из Крстаца, је даљи Ранков сродник и партијски пријатељ.

15. Лис је село у суседству Пухова.

16. Јулка Тајсић је била супруга Андрије Протића, народног посланика. Њену трагичну смрт Ранко је описао у свом Дневнику.

17. Горачићи су село у Драгачеву, на јужним падинама планине Јелице. Од Пухова удаљено петнаестак километара.

18. Негришори су село у суседству Пухова.

19. Тијање је у време које описује Ранко Тајсић било среско место.

20. Тајсић углавном скраћује реч „грош“.

21. Карановац — данашње Краљево.

22. Ернест Ренан: „ЖИВОТ ИСУСА ХРИСТА“.

23. Светозар Марковић (1846—1875), политичар и књижевник, сматра се оснивачем социјалистичког покрета у Србији и првим теоретичарем реализма у српској литератури. Главно дело: „Србија на истоку“.
24. Нил Попов: „СРБИЈА И РУСИЈА“.
25. Леополд Ранке: „СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА“.
26. „Исток“ је „лист за материјалне интересе и политику“; излазио 1871—81. Прве године излазио у Вршцу, а од 1872. у Београду. Уређивао га Аксентије Мијатовић; изражавао гледишта Либералне странке и био под политичким утицајем Јована Ристића. Поред политичког, имао и добро уређен литерарни део. Доносио одабране преводе из науке и књижевности.
27. Драгиша Станојевић (1844—1918), писац, публициста и политичар; немирна и борбена природа, по политичком убеђењу социјалиста; гоњен и прогањан. У литератури познати су његови преводи Дантеове „Божанствене комедије“, Тасовог „Ослобођења Јерусалима“ и Ариостовог „Бесног Роланда“.
28. Васа Целагић (1833—1899), представник утопијског социјализма код Срба у другој половини XIX века. Аутор „Умовања здравог разума“ и других списа. Књигама, брошурама и чланцима утицао на радничке и сељачке масе. До Димитрија Туцовића био једини раднички трибун, а пером и делом је много учинио, и поред прогона, да идеје социјализма никад не ишчезну код српског народа. Био пријатељ са неким Драгачевцима, посебно са Јевремом Обренићем — Диогеном из Котраже.
29. Шареник је село у Старом Влаху.
30. Милисав Тајсић (1874—1949), син Ранка Тајсића, народни посланик од 1905. до 1907. године, када је поднео оставку на посланички мандат, пошто се није сложио са посланицима око апанаже за принца Ђорђа Карађорђевића. Биран за посланика у Уставотворној скупштини 1920. године.
31. Вирово је село у Драгачеву, од Пухова удаљено десетак километара. Сада у саставу општине Ариље.
32. Крстац — село и планина у Драгачеву, од Пухова удаљени око четири километра.
33. Димитрије Јеротијевић, из Атенице (код Чачка), био је, пре Ранка Тајсића, режимски посланик. О његовој животи и раду има мало података.
34. У списку књига, које је имао, Тајсић напомиње да се ради о „Историји француског сеља“ од Пере Тодоровића.
35. Трнавски срез је обухватао села на северним падинама планине Јелице.
36. Гуча је варошица у Драгачеву, од Пухова удаљена десетак километара.
37. Поп Милета Јовановић је био свештеник у Котражи.
38. Нешовановићи су велика фамилија у Пухову.
39. Јован Мариновић је био саветник кнеза Михаила, дипломата и председник владе 1873. године. После Берлинског конгреса 1878. године, посланик у Паризу.
40. Аћим Чумић (1836—1901), политичар, професор казненог права на Великој школи, познат правник и беседник. Био председник владе 1874—75. године. Осуђен на смрт због учешћа у тополској буни, али и помилован.
41. Чича Данило — Данило Стефановић, председник владе.
42. Адам Богосављевић (1844—1880), политичар и народни посланик; завршио филозофски факултет, па се вратио у село и обрађивао земљу; био под утицајем идеја Светозара Марковића, борио се против бирократског система и залагао се за интересе села и сељака; један од твораца радикалног покрета у Србији.
43. Милија — неидентификована личност, један од посланика из групе Адама Богосављевића.
44. Димитрије Катић (1845—1899), политичар, председник Српске народне скупштине 1891. године и један од првака Радикалне странке; није, са Ранком Тајсићем, хтео да потпише „од корица до корица“ пројект недемократског устава од 1888. године.
45. Конзервативци — присталице свега старог, они који су били против нових струјања у Србији тога доба.

46. Либерална странка основана је у Србији 1858. године. Вођ јој је био Јеврем Грујић, а касније: Јован Ристић.

47. „Старо ослобођење”, лист за науку и политику, излазио у Крагујевцу; 1875. године објављено 60 бројева, а 1876. године 83 броја; издавач и одговорни уредник био је Илија Тодорић; издавала га, после забране „Ослобођења”, група истомишљеника Светозара Марковића. Сарадници су били, између осталих, и: Пера Тодоровић, Адам Богосављевић и Јован Жујовић.

48. Стевча Михаиловић (1804—1888), политичар, вођ обреновићеваца на Светоандрејској скупштини 1858. године, вођ Либералне странке; председник владе 1875. и 1876—78, када су вођена оба рата са Турцима; дошао у сукоб са Ристићем и повукао се из политичког живота 1879.

49. Касацација је највиши суд у Србији тога доба.

50. Реч је о босанско-херцеговачком устанку 1875. године.

51. Аврам — неидентификована личност.

52. Капетан Мишино здање — зграда Универзитета у Београду.

53. Јован Ристић (1831—1899), државник и политичар; вођ Српске либералне странке, историчар, министар иностраних послова кнежевине и краљевине Србије, председник владе, намесник малолетном краљу Александру Обреновићу; успешно окончао дуготрајне преговоре о опозивању турских гарнизона из српских градова; радио на доношењу устава 1869. године; успешно заступао Србију на Берлинском конгресу 1878. године. Писац историјских и дипломатских списа.

54. Јеврем Грујић (1826—1895), политичар и дипломат; правник, више пута министар, један од оснивача Либералне странке.

55. Јован Бошковић (1834—1892), филолог, професор Велике школе у Београду, секретар Ученог друштва, библиотекар Народне библиотеке, министар просвете; бринуо о чистоти језика и стила. Дела: „О српском језику” (I—II) 1887—88.

56. Љубомир Каљевић (1842—1907), новинар, политичар и државник; био министар и министар председник; један од оснивача Српске напредне странке. Издавао лист „Србија”, једини опозициони лист за владе кнеза Михаила. Дела: Мемоари.

57. Фрања Александар Зах (1807—1892), пореклом Чех, незванични представник пољске емиграције код српске владе у Београду; касније генерал српске војске, први управник артиљеријске школе у Београду, начелник Главног генералштаба од 1876. године и заступник министра војске.

58. Јеврем Марковић је брат Светозара Марковића.

59. Српско-турски ратови 1876—78. године.

60. Михаило Глигоријевић Черњајев (1828—1898), руски генерал и војсковођа; као добровољац учествовао у српско-турским ратовима 1876—78. године; командант Моравске, а затим Моравско-тимочке војске; после пораза код Ђуниса напустио Србију; касније постао члан Војног савета у Петрограду.

61. Ранко Алимпић (1820—1882), генерал српске војске, професор и управитељ Војне академије, окружни начелник, члан Државног савета; 1875. године формирао добровољачке чете на територији од Рашке до Дрине и био им командант. У ратовима од 1876—78. године командовао Дринским корпусом; као министар грађевина закључио железничку конвенцију.

62. Мисли се на генерала Заха.

63. Калипоље је било ватрено крштење српске војске у ратовима 1876—78.

64. Дучаловићи су село у Драгачеву, на падинама планине Овчара, од Пухова удаљено око шест километара.

65. Милутин Гарашанин (1843—1898), син Илије Гарашанина, политичар, академик, један од вођа Српске напредне странке; био посланик у Бечу, министар, председник владе и председник скупштине.

66. Галице и Бело Поље — места и шанчеви у Старом Влаху.

67. Дежева и Соколовица — шанчеви названи по истоименим местима у Старом Влаху.

68. Димитрије Матић (1821—1884), државник, правник и књижевник; био професор Београдског лицеја, министар просвете и правде и председник На-

родне скупштине Србије. Као министар установио учитељску школу; радио на модернизовању школских програма и наставе.

69. Потписивање конвенције за изграду прве железничке пруге у Србији (Београд—Ниш) изазвало је праву малу буру у Србији. О томе како је корумпирано српско владајуће друштво постоје бројни историјски списи.

70. Милан Пироћанац (1837—1897), државник, правник, писац; оснивач Напредњачке странке у Србији; министар и председник владе; за време његове владе Србија проглашена за краљевину и установљена стајаћа војска.

71. Радикална странка је основана 1881. године. У свом развоју имала две фазе: прву, до тимочке буне 1883. године, када је била ситнобуржоаска револуционарна партија са извесним елементима социјалистичког учења Светозара Марковића, а после тимочке буне све више се приближавала конзервативним реакционарним слојевима друштва.

72. „Самоуправа” је орган Радикалне странке; излазила од 1881. до 1883. године када је забрањена. Први уредник био је Пера Тодоровић.

73. Никола Пашић (1845—1926), државник и политичар у Србији и касније — Југославији. Један од оснивача Радикалне странке; министар и председник владе, играо видну улогу у оснивању државе СХС (Југославије).

74. Раша Милошевић (1851—1939), политичар, један од првака Радикалне странке у Србији; после тимочке буне осуђен на смрт, али је помилован; министар привреде, директор Српског бродарског друштва и управник државних монопола. Издао своје успомене под називом „Тимочка буна”.

75. „Видело” — орган Напредњачке странке у Србији од 1880—96.

76. Алекса Поповић, председник скупштине 1882. године у време проглашења Србије за краљевину.

77. Ради се о проглашењу Србије за краљевину 22. фебруара 1882. године.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Милан Ђ. Милићевић: „КНЕЖЕВИНА СРБИЈА”, Београд, 1876.
2. Пера Тодоровић: „ХАЈДУЧИЈА”, Мале новине, Београд, 1896—97.
3. Раша Милошевић: „ТИМОЧКА БУНА 1883.”, Београд, 1923.
4. Слободан Јовановић: „ВЛАДА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА”, I—III, Београд, 1934.
5. Станоје Станојевић: „ЕНЦИКЛОПЕДИЈА”, I—IV, Загреб, 1938.
6. Милисав Протић—Гучанин: „ДРАГАЧЕВО И ЊЕГОВИ СЛАВНИ СИНОВИ”, Ниш, 1940.
7. Драгоје Тодоровић: „ГОРАЧИЊКА БУНА 1893”, Чачак, 1965.
8. МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДИЈА ПРОСВЕТА, Београд, 1968.
9. ДНЕВНИК РАНКА ТАЈСИЋА (приредио: Драгоје Тодоровић), Чачак, 1970.
10. III. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић: СРПСКИ МИТОЛОШКИ РЕЧНИК, Београд, 1970.
11. Казивања потомака Ранка Тајсића (Богосава Тајсића, пензионера из Пухова, и Милоша Тајсића, службеника из Пухова). ПОСЕВНУ ЗАХВАЛНОСТ ПРИРЕЂИВАЧ ДУГУЈЕ МИЛОШУ ТАЈСИЋУ ИЗ ПУХОВА КОЈИ МУ ЈЕ СТАВИО НА РАСПОЛАГАЊЕ ОРИГИНАЛАН РУКОПИС ЖИВОТОПИСА.

ВЕРСКИ ПРАЗНИЦИ

Уместо за датуме, Тајсић у Животопису догађаје везује за верске празнике. Ако употребљава бројке, узима датуме по старом календару.

Да би се лакше одредили поједини догађаји, дајемо датуме за неке верске празнике по реду како их Ранко употребљава, али и по новом календару:

ВРАЧЕВИ (јесењи) — 14. новембар
 ГОСПОЋИНЕ ПОКЛАДЕ — 12. август
 ВАВЕДЕЊЕ — 4. децембар
 БОГОЈАВЉЕЊЕ — 19. јануар
 ИВАЊДАН — 7. јул
 ПЕТРОВДАН — 12. јул
 ЈОВАЊДАН (Усекованије) — 11. септембар
 СВЕТИ АРХАНЂЕЛ — 21. новембар
 МИРОНОСНИЦЕ — друга недеља после Ускрса
 КРСТОВДАН — 27. септембар
 ПРЕСВЕТА — 29. август
 ЗАДУШНИЦЕ (зимске) — по правилу, крајем фебруара
 МЕСНЕ ПОКЛАДЕ — друга половина фебруара, сутрадан по Задушницама
 ВЕЛИКИ ЧЕТВРТАК — четвртак пред Ускрс
 ВЕЛИКИ ПЕТАК — петак пред Ускрс
 ЂУРЂИЦ — 16. новембар
 МИТРОВДАН — 26. октобар
 МЕСОЈЕЂЕ — дани од Божића до Месних поклада
 ВЕЛИКИ ПОСТ — ускршњи пост (седам седмица пре Ускрса)
 ЧИСТИ ПОНЕДЕЉАК — први дан ускршњег поста

Р Е Ч Н И К

МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ И ИЗРАЗА

Поред турцизама, у свом рукопису Ранко Тајсић употребљава не мали број локализама. Исто тако, он, веома често, неправилно употребљава неке домаће и стране речи.

Да би читаоцима рукопис био разумљивији, објављујемо мали речник тих речи са најнеопходнијим тумачењима:

САНЊИМ — као, у значењу: к'о бајаги

ПОЉСКИ РАД — не само рад на ливади и у пољу, већ све врсте обраде земље

ПАМУКЛИЈА — овде: кошуља, дуга кошуља

НАЗИМЕ — одрасло прасе, свиња млађа од годину дана

ЧАНТРА — ташна, кожна торба, овде вероватно: „јанџик”

ПАРА — стоти део динара; код Тајсића: новац уопште

С' ПАРИТИ — погрдан израз: „спанђати”, везати се за неку жену

МАЂА — маћеха, друга очева супруга

ГРАДИТИ ТУЖБУ — писати тужбу

ПОТРЕВИТИ — срести, чешће: изненадити се приликом сусрета

ЛИЦЕМ НА... — баш тога дана

МУРУЗ — кукуруз

ОКРИЉЕ — трећи део крсне славе

- МИР БОГ — не може бити боље, како је најбоље
ПРОСТРАНО ЖИВЕТИ — живети расипнички, распусно
ПОТЉЕ — после, иза тога
ПРОШТАЦ — колац, део дрвене ограде око дворишта или окућнице
ЗЕКЦИР — егзецир, војна вежба, војно вежбање, увежбавање
ЖИТО — кукуруз (као и пшеница и оvas)
ОБИЈАТИ О ГЛАВУ — старати се о свему, водити бригу о нечему
РАДНА ЗАДРУГА — кућна заједница, задруга
МУСТРА — облик, форма нечега
ПОЗАЈМИЦА — узајамно помагање у раду; ради се прво код једног човека, па после он враћа „позајмицу“
БУШКАРАТИ — радити тајно против неког да му се нанесе штета
БАШКА — посебно, усамљено, једино
ИСТУРИТИ ИМАЊЕ — приликом деобе (поделе земље) одвојити део имања са одређеном наменом
НЕОКОШТИЊА — са мало укућана, посебно без одраслих, способних за рад
С КОНЦЕМ — на крају, при крају
АСНА — корист, добит, ћар
ЈАПИЈА — дрвена грађа за кућу или неку другу зграду, дрвена грађа за поједине објекте
ПУШНИЦА — сушара за шљиве
УЗЕТИ НА ОДГОВОР — оптужити, одговарати (по кривици) за нешто
ОКА — стара мера за тежину, 1.250 грама
МЕШИНА — козја кожа у којој се држала ракија и вино, затим кајмак и маслац
ПОПЕК — поп, свештеник (погрдно, исмевачки)
ПРИДИЋИ СЕ — мало се опоравити после болести
ПИВО — слава, крсна слава, шире: састајање ради гозбе
АБЕР — глас, чути нешто од некога
ПИСКАДАР — писар, ћата (погрдно)
ЕМСТВО — јемство, гаранција
СОЈА — дирек, дрвени стуб (обрађен тесањем или проста облица)
ШПАРАТИ — чувати, штедети, не трошити много
РЕВЕНА — заједница, заједнички нешто радити, трошити или сносити одговорност
НУРИЈА — парохија, подручје на коме једна црква (или манастир) обавља верске обреде
ДРЕМЊА — древна, стара, овде: ноторна (пијаница)
ПРАКТИК — пракса, вишегодишње искуство, способност да се нешто уради
ОТЛЕН — одатле, са тога места

LA VIE DE RANKO TAJSIĆ

Ranko Tajsic (1843—1903), né au village de Puhovo dans la région de Dragačevu, est un des personnages parmi les plus intéressants dans la vie politique de la Serbie durant la seconde moitié du XIXe siècle. Cet enfant paysan, qui n'a fait que trois classes de l'école primaire, est devenu un des députés à l'Assemblée Nationale (où il a siégé pendant 20 ans) dont l'opinion a été estimée et respectée.

Presqu'autodidacte, doué d'une intelligence supérieure et venant d'une région où la liberté a toujours été jalousement sauvegardée, ce paysan de Dragačevu a exercé une influence considérable sur ses contemporains en les incitant à la lutte sans merci contre la tyrannie des derniers Obrenović. Ses opinions d'homme politique et de combattant pour les droits du peuple ont été inspirées par l'enseignement de Svetozar Marković et par les attitudes de son camarade Adam Bogosavljević.

Il a été élu député en 1874 pour la première fois.

En 1881 le parti radical a été formé en Serbie et Ranko Tajsic est parmi ses fondateurs. Son pays natal, Dragačevu, devient, précisément grâce à son activité, une région des radicaux. Au sein du parti l'influence de Tajsic a été décisive, d'ailleurs en 1882 il est élu vice-président par l'assemblée du partiradical.

A l'Assemblée Nationale il a été un des orateurs parmi les plus violents.

Arrêté, condamné et expulsé plusieurs fois par les Obrenović, les rois Milan et Alexandre, il a vécu en émigré au Monténégro depuis 1898, pour rentrer en Serbie en 1901 l'esprit dérangé. Il est mort en 1903 dans son village natal et il y est enterré.

L'article consacré à l'autobiographie de Tajsic révèle également la situation politique à Dragačevu et en Serbie depuis 1856 jusqu'en 1882.

Le manuscrit, retrouvé chez ses descendants, est riche en données et détails de l'époque, peu connus, et il est précieux pour l'étude des faits économiques, politiques et sociologiques en Serbie après 1850. Dans un style de narrateur né, avec un langage populaire riche mais sélectif, Tajsic, parlant de sa vie, donne une idée juste de la Serbie des Obrenović, où la lutte politique a été sans merci et où le knout policier avait sa place particulière. Cette Serbie-là avait sa galerie de personnages qui ont une place de choix dans l'Autobiographie, car — en prenant part à la vie politique — ils ont fait l'histoire.

Ranko Tajsic est un de ces personnages. De petit paysan gardant les moutons et trayant les vaches à sept ans il est devenu le grand tribun du peuple. Cette ascension est très bien illustrée par le manuscrit que nous publions. Et le manuscrit nous parle non seulement de l'auteur mais aussi de la Serbie de l'époque.

Radovan M. MARINKOVIĆ

МИРОСЛАВ — МИЛЕ МОЈСИЛОВИЋ

ДР ЈАРОСЛАВ КУЖЕЉ

Живот, рад и здравствене прилике његовог доба

*ОВУ МОНОГРАФИЈУ ПОСВЕЋУЈЕМ ЈУБИЛЕЈУ СТОГОДИШЊИЦЕ
СРПСКОГ ЛЕКАРСКОГ ДРУШТВА*

Од 1836, када је у Чачак дошао први лекар¹, па до седамдесетих година 19. века, кроз већ познато административно-политичко седиште, најпре пожешке нахије, затим округа чачанског, прошло је десетак школованих лекара². Према томе, Чачак је имао срећну околност, уз њега и читав чачански крај, да се кроз веома бурне деценије друштвено-економског, просветног и културног развоја савим солидно формира као јак и запажен здравствени центар.

Такав третман, у склопу општих, не малих настојања тадашње унутрашње управе у Србији, Чачак је морао имати с обзиром на његов економско-географски и комуникациони положај. Тежња за развијеношћу здравствене службе била је, такође, диктирана и важношћу Чачка у војно-стратешком смислу, јер се он налази непосредно иза пограничне зоне према територији под турском окупацијом.

Према томе, пажња која је у санитетском погледу придавана Чачку, потврђује се и чињеницом да је ова варош, после Београда, Крагујевца и Пожаревца, међу првима добила болницу³. Из тих

разлога, кроз њега су се веома пластично преламале све санитарске реформе и законска устројства која се односе на народно здравље и социјалну политику током 19. века. Међутим, седам деценија овог века, по много чему, представља својеврстан раскид са многим елементима практичне примене медицинских достигнућа старе школе и настанак, у тој примени и организацији санитета, нечег квалитетно новог.

То квалитетно ново, на тадашњим лествицама савремености, у чачанском округу, односно у самом Чачку, унео је један човек. Његово име је: др ЈАРОСЛАВ КУЖЕЉ. На основу сачуване и доступне архивске грађе, као и усмених, аутентичних сећања старих Чачана, који су добро познавали др Кужеља, безрезервно се може тврдити да његово дело као хуманисте, народног лекара и просветитеља, као способног и вредног организатора санитарске службе, превазилази чачанске оквире. Другим речима, сви ови квалитети, који се по многоструком утицају на прогрес околине, ретко обједињују у једној личности, без бојазни да ће се погрешити, сврставају др Јарослава Кужеља у ред заслужних великана на пољу извлачења српског народа из времена заосталости на чистији простор прихватања и примене научне праксе у области народног здравља и социјалне политике. Због тога, није случајно да га др Владимир Станојевић, један од најеминентнијих наших историчара у области медицине, назива „Мачајем западне Србије“⁴. Самим тим, и ову монографију, која делимично доприноси осветљавању лика др Јарослава Кужеља и времена у коме је живео и радио, треба разумети као израз поштовања према њему и његовој доследности хуманом позиву.

ДЕТИЊСТВО И ШКОЛОВАЊЕ

У селу Најсоргену, код Броумова, на самој старој граници између Чешке и Шлеске, у време бујања либералног покрета и отпора против хабзбуршке окупације, управник царинарнице био је, у првој половини 19. века, Карол Кужељ. Оронулог здравља, очекивао је да му супруга Ана роди дете. Та жеља му се испунила. На дан 23. децембра 1846. године, Карол и Ана добили су сина ЈАРОСЛАВА⁵. После три дана, међутим, радост у дому Кужељевих замењена је тугом — отац Карол је умро.

Смрт старешине породице доноси невоље, које се, у таквим приликама, саме множе. После краћег времена, 1847. године, удова Ана, са синчићем Јарославом, напушта Најсорген и сели се у ва-

рошину Тржиблице, у северозападној Чешкој. Ту је Јарослав Кужељ завршио два, а, затим, у Прагу преостала два разреда основне школе. Потом, мајка се поново сели. Овог пута у Литомјерице, где Јарослав похађа и завршава гимназију.

То су биле године завођења чувеног „Баховог апсолутизма“ после угушења чешког устанка, односно време јачања новог таласа националне и ослободилачке свести међу поробљеним словенским народима. Тада се свршени гимназијалац, Јарослав Кужељ, уписао на медицинске науке Бечког универзитета. Солидан као студент, млади Кужељ је, исто тако, био у најприснијим контактима са родољубивим младим студентима из своје земље и других јужнословенских народа. Најзад, 11. јуна 1875. године, упорност и воља су крунисани успехом: у свечаној дворани Бечког универзитета, са групом својих колега, Јарослав Кужељ је промовисан за „доктора целокупног лекарства“.

Увиђајући његове способности, вредноћу и савесност, као и изванредан смисао и љубав према медицини, др Кужељу су, одмах по дипломирању, понудили место помоћног лекара (асистента) у Дечјем одељењу Бечке градске болнице у Леподштату. Знајући да ће тиме још више проширити хоризонте свога знања, др Кужељ се није вратио кући у Чешку и понуду је прихватио. Међутим, на раду у Дечјој болници није остао дуго. Догађаји, који су убрзо уследили, из основа су изменили животну стазу др Кужеља.

ДОЛАЗАК У СРБИЈУ И УЧЕШЋЕ У СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ

Године 1876. Србија је објавила рат Турској. Не улазећи у економски и војни потенцијал за његово вођење, ипак се мора истаћи једна чињеница која карактерише могућности санитета тог времена. Наиме, „уочи самог рата, војни санитар (Србије-прим. М. М.) имао је од особља: 19 лекара, 5 лекарских помоћника, 1 апотекара и једног апотекарског помоћника. У грађанској служби било је укупно: 69 лекара, већином странаца...“⁶

С обзиром на војни потенцијал тадашње Србије у људству, очигледно је да су такав ниво и спремност санитета били веома неповољни за успешно вођење рата против Турске. Из тих разлога, српска влада је била принуђена да се апелом обрати пријатељским земљама и од њих затражи санитарску помоћ у стручним кадровима и материјалу. Овај апел је наишао на подршку и одзив. Он је стигао и

међу чешке патриоте на Бечком универзитету, који су, задојени слободарским идејама, изражавали велику љубав према јужнословенским поробљеним народима, према томе и спремност да притекну у помоћ на страни праведног ослободилачког рата који је тада повела мала Србија. Тако је и др Јарослав Кужељ, са групом чешких медицинских стручњака дошао у Србију, непуних пет месеци после добијања докторске дипломе и запослења у Дечјој болници. Управо, он је већ 5. новембра 1875. године, четири дана по доласку, указом Министарства војног, наименован за „санитетског контрактуалног капетана II класе“ и обукао униформу српског официра.

Као војни лекар, др Кужељ је, потом, упућен у јединицу у Ивањици, која је током 1876. године водила борбе на чувеном „Јаворском фронту“. Неуморан и крајње савестан у вршењу своје лекарске дужности, он је даноноћно пружао несебичну помоћ, не само рањеницима, већ и женама, деци и осталим грађанима. То видимо из „Сведочбе лекарске“, потписане од др Кужеља и издате у Ивањици 11. марта 1876. године неком Петру Јовановићу, из села Лука.⁷

У ово време, тачније још од 1873, у Чачку је била формирана „Резервна војна болница“ и, као таква, постојала све до краја 1878. године. У њој је прихваћен и лечен велики број рањених и оболелих војника у бојевима на Јавору, Новом Пазару, Сјеници, Кладници и другим местима, од којих је 50 у Чачку умрло⁸. Приликом прекида српско-турског рата 1876. до 1877. године, једно време у овој војној болници лекарску дужност обављао је и др Јарослав Кужељ.

Поновним уласком Србије у рат против Турске 1877. године, др Кужељ одлази на „источни“ фронт Србије, у Крушевцу. Тамо је био постављен за командира пољске болнице „Моравског кора“, а указом Министарства војног од 16. априла 1878. године, дакле при крају српско-турског рата, утврђен му је чин „дејствителног санитетског капетана II класе“⁹. Као руководиоца војне болнице у Крушевцу, он је, такође, испољио изванредно прегалаштво, љубав и хуман однос према људима, организаторске способности и одлучност која га је карактерисала.

Такве његове особине, можда се најбоље могу упознати кроз једну изјаву дату 1878. године Министарству војном. Касније, после свршеног рата, он је копију те изјаве често показивао својим пријатељима и ратним друговима. У ствари, пољска болница у Крушевцу располагала је и резервном опремом — санитетским материјалом, ђебадима и другим. Више здравих официра, који су тада

били у Крушевцу, тражило је да им се издаду ћебад „на реверс“. То др Кужељ није дозволио. Одбио их је, иако је међу њима било официра са вишим чином од онога који је он имао. Због тога су против њега поднели пријаву Министарству војном, коме је др Кужељ упутно изјашњење, достојанственим, али категоричним тоном. Изјаву је завршио речима: „Са реверсима, господо, је не могу да покривам моје болеснике и рањенике!“¹⁰

ЧАЧАК — НОВИ ЗАВИЧАЈ

У годинама српско-турског рата, др Јарослав Кужељ је међу Чачанима стекао најбоље пријатеље и другове. Међу њима, он је, ипак, издвајао двојицу: Сретена Поповића, свештеника, иначе пароха чачанског¹¹ и Марка Милекића, угледног и честитог трговца из Чачка. Са њима је на јаворском фронту био нераздвојан. Сретен га је учио да говори и пише српски, а Марко му увек био при руци. То пријатељство, без сумње, као и љубав према српском народу, имали су пресудну улогу на даља животна опредељења др Јарослава Кужеља.

За време прекидај рата 1876. године и привременог рада у „Резервној војној болници“ у Чачку, он је поново међу својим друговима са фронта. У униформи српског официра, др Кужељ велики део времена проводи у кући свештеника Сретена Поповића (данас дворште и зграде између чачанске цркве, зграде Окружног суда и куће Мишовића у Улици Бате Јанковића, познатије као „црквена кућа“). Овде, у дому пријатеља, он упознаје његову кћер Милеву, чију је руку убрзо и запросио. Али, да би дошло до склапања брака, др Кужељ је морао да испуни још једну обавезу: прелазак из римокатоличке у православну вероисповест. То је био његов други велики тренутак одлучности, у коме је, још једаред, своја верска опредељења подредио љубави према новом завичају, провереним пријатељима и својој заручници. На покрштавању, односно приликом преласка у православну вероисповест, као и на венчању са Милевом, 1. маја 1877. године, др Кужељ је за кума узео Марка Милекића. На тај начин, он се дефинитивно определио за Чачак, место у коме ће, такорећи, пет деценија провести као лекар и грађанин, уважаван и поштован од народа читавог дела Србије, од Јавора до Голије, па преко Студенице и Рашке, до Чачка и Рудника. Тако крупне и судбоносне одлуке, на које се одлучују само одважни карактери, нису

могле бити поколебане ни претњама које су, на адресу др Кужеља, долазиле из далеке Чешке. Наиме, у то време му је умрла и мајка Ана, а од родбине, по очевој лози, имао је стрица који је тада у Чешкој био бискуп, дакле човек из највишег верског врха. Када је бискуп сазнао да му је братовљев син напустио католичанство, па чак примио и српско поданство, написао је др Кужељу писмо чију садржину није тешко одгонетнути. Поред прекора, бискуп је ставио до знања свом синовцу да ће, због поступка који је учинио, бити заборавањен од њега и родбине, а потом искључен и из наследства. Писмо је завршио речима да са тим што је урадио „католичка вера није ништа изгубила, али ни православна неће ништа добити...“ Међутим, један бискуп није могао представљати целу родбину и Чешку, нити у свести и срцу др Кужеља угасити љубав према новом и старом завичају. Напротив, он то ни тада, као ни касније, није раздвајао.¹²

Најзад, после свега, др Кужељ је послушао своје ратне другове и пријатеље — таста Сретена Поповића и кума са венчања, Марка Милекића: поднео је оставку на службу у српској војсци 11. новембра 1878. године. Молба му је уважена и, месец дана касније, 15. децембра, др Јарослав Кужељ буде изабран и постављен за општинског лекара у Чачку.

Овим се, практично, завршава једно веће богато животно поглавље тридесетогодишњег др Јарослава Кужеља, да би настало друго, ништа мање бурно, али неизбрисиво по светлом трагу који је иза њега остао. Долазак др Кужеља за општинског лекара у Чачку, од првог дана почео је означавати нов квалитет, како у практичној примени новије медицинске науке, тако и у борби за здравствену и општу просвећеност становништва у вароши и у селима читавог округа.

ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ И СТАЊЕ САНИТЕТА

То што је др Јарослав Кужељ својим радом учинио, и по чему је у народу чачанског краја, и шире, постао и остао својеврсна легенда, неће се схватити, нити моћи оценити, ако се нема бар де-

лимитно слика здравствених прилика и стања санитета, непосредно пре и по његовом доласку у Чачак.

Санитет у тадашњем чачанском округу, може се рећи, био је, организационо и кадровски, на нивоу првих резултата остварених у овој области тадашње Србије. Иако скромни, за ондашње стање земље и њену друштвено-економску моћ, ти резултати нису били за потцењивање. Напори који су улагани да здравствена служба, и кадровски и организационо, добије снажнији размах и утицај у народу, оцењивани су позитивно у тадашњој развијеној и културној Европи. Но, све је то, ипак, било у стадијуму првих корака једне изванредно напорне мисионарске улоге, коју је веома мали број тадашњих лекара вршио у заосталој и сиромашној средини.

Санитетом у чачанском округу, у то време, руководио је Стеван Теренчин, лекар, окружни физикус¹³. У Чачку је, пре доласка др Кужеља, више година уназад, постојала и радила Окружна болница. На основу једне „квите“ за исплаћене принадлежности од 16. септембра 1869. године, у болници се налазило следеће особље: др Фердо Рајин, „управитељ болнице“, Љубомир Мацаревић, „старатељ болнице“, Захарије Д. Кундовић, „сконом болнице“, Антоније Јевремовић и Тодор Гигић, болничари, Стана Трифуновић и Јелена Борђевић, куварице, и Димка Трифуновић и Цмиљка Савић, „служитељке болнице“, дакле, укупно девет лица¹⁴.

Сама Окружна болница била је смештена у скучене и неподесне просторије, узете под закуп од Фердинанда Крена, власника чачанске пиваре. У овим просторијама, које су се налазиле у Палилулама (зване „Кренове виле“ на простору између улица Ратка Митровића и Бориса Кидрича), болница је остала све док није пресељена у нове зграде 1910. године, где је и данас.

Фреквенција болесника у болници била је веома ниска. У њој је лечена махом сиротиња: придошли надничари, служавке, скитнице, „слуге механске“, радници и калфе. „Болница је тада била установа од које су сви бежали. Многи су је окарактерисали као „срамотно место“. Ако би се нека девојка видела у болници, њена будућност би била запечаћена; такве девојке се нису могле надати просцима... дакле, лечење се чешће сматрало срамотом него потребом.“¹⁵ Фреквенција у болници, мада не са потпуном тачношћу, може се посматрати и на основу броја умрлих у њој (табела број 1):

БРОЈ УМРАИХ У ОКРУЖНОЈ БОЛНИЦИ
У ЧАЧКУ ОД 1868—1890.

(варош Чачак, Атеница, Кулиновци и Лозница)

Год.	Број умрлих	Год.	Број умрлих	Год.	Број умрлих	Год.	Број умрлих
1868	6	1874	3	1880	34	1886	33
1869	4	1875	14	1881	18	1887	31
1870	11	1876	20	1882	32	1888	36
1871	14	1877	23	1883	31	1889	54
1872	23	1878	32	1884	39	1890	67
1873	14	1879	38	1885	27	—	—

Као што се види, у књигама умрлих чачанске цркве, у рубрици „место где је умро“, први пут су 1868. године убележена имена шест лица умрлих „у шпитаљу чачанском“, односно болници.¹⁶ Уочљиво је, међутим, да број умрлих у чачанској болници осетније расте после доласка др Кужеља у Чачак, односно када је он постао управник Окружне болнице. Тиме се, наиме, потврђује само чињеница пораста фреквенције лечених у болници, при чему је, према природи обољења, морала бити више изражена и смртност лица која су у њој тражила спас. Тај пораст броја лечених у болници је, у ствари, позитивна оцена изузетних напора др Кужеља да у народу разбије предрасуде о болници од које се бежало, а да улије поверење у науку и лекаре.

Што се тиче лекарског кадра, поред окружног физикуса, чије је седиште било у Чачку, у вароши се од 1850. године смењивало неколико „варошких доктора“. Било је интервала када је Чачак остајао без „варошког лекара“. Да поменемо неколико имена: др Мита Ракићевић¹⁷, Прокопије Каралић, др Алојз Кофман, др Милосав Павловић¹⁸. Чачак је 1864. године остао без „варошког лекара“, али га ни наредне две-три године није добио, иако је за њега предвиђала општина 250 талира годишње плате. То су само неколико примера који показују колики је био недостатак у високостручном медицинском кадру, упркос томе што је Чачак био окружно место и варош са динамичним развојем, управо у другој половини 19. века.

До 1873. у Чачку није постојала ни апотека. До тада лекове су и за болницу и за себе набављали лекари, носили их са собом и давали болесницима, најчешће на лицу места. Међутим, у времену кад је још жестоко цветало надрилекарство, лекове су набављали и продавали трговци. Тек је 19. априла 1872. године Министарство унутрашњих дела Србије дало дозволу за отварање „апотекарске радње“ (мисли се на апотекарску делатност — прим. М. М.) Ивану Стојшићу. Просторије за апотеку он је уређивао и опрему добављао све до 11. априла 1873. године када је у Чачку, први пут, апотека, коначно, отворена¹⁹.

Општој просветној, културној и здравственој заосталости, као и економском сиромаштву, становништво је плаћало вишеструки данак. Висок проценат морбидитета и морталитета, који су карактерисали опште здравствене прилике у тако заосталој Србији све до последњих деценија 19. па и почетка 20. века, могу се веома добро илустровати чачанским примерима. Оставимо на страну обрађене податке за сваку деценију од 1800. године. Узмимо само, на пример, 1875. годину, непосредно пред долазак др Кужеља. Те године у Чачку је рођено 79 деце, а умрла су укупно 82 лица од којих је 64 деце до 10 година старости. Или: исте године, на подручју Чачка и околних села Атенице, Кулиноваца и Лознице, рођено је укупно 134 деце, а умрло 160 лица, међу којима је било 86 деце до 10 година²⁰.

БРОЈ РОБЕНИХ И УМРЛЕ ДЕЦЕ ДО 10 ГОДИНА
у времену од 1881—1890. године (варош Чачак и села:
Атеница, Кулиновци и Лозница)

Година	С е л а		Ч а ч а к	
	рођено	умрло	рођено	умрло
1881	58	13	79	27
1882	60	26	105	30
1883	67	17	118	29
1884	56	18	111	31
1885	67	25	118	46
1886	52	18	110	33
1887	72	31	125	56
1888	63	28	119	40
1889	80	29	115	72
1890	64	33	99	41
Укупно	639	287	1099	407

У ово време Чачак је имао између 2.500 и 2.600 становника²¹. Из овога произилази да је морталитет у Чачку 1875. године износио 3,48, а наталитет 3,17 одсто, што представља веома неповољан међусобан и појединачан однос према броју становника. Оваквом стању доприносиле су врло често епидемичне заразе: дифтерије, шарлаха, великих и малих богиња са компликацијама, тифуса, дизентерије итд., као и лоши услови становања, једнолична и оскудна исхрана

и низак ниво просвећености и хигијенских навика највећег дела становништва, које се свему овоме супротстављало враџбинама, гатањима, бајањем и празноверицама.

Кад се ради о морталитету, запажа се једна веома интересантна појава. Наиме, посматрањем статистичких података, до којих је дошао писац ових редова проучавањем социолошких кретања Чачка и околине, лако се уочава да је морталитет био већи од наталитета по некаквим цикличним редоследима. На пример, морталитет је био већи од 1840—1843, онда, исти број година наталитет је у предности, потом, опет, морталитет расте од 1848—1850. године, итд. Последње циклично раздобље у коме је морталитет био већи од наталитета је од 1875. до 1879. године. Отада, дакле после доласка др Кужеља, па надаље, наталитет, са минималним изузецима, добија примат. Уствари, оваква циклична кретања морталитета и наталитета поклапају се са морбидитетом проузрокованим одговарајућим епидемичним налетима нарочито дечјих заразних болести: шарлаха, компликације после малих богиња, великог кашља, дифтерије итд.

Заразне болести су немилосрдно косиле децу. Наилазимо на беспримерно трагичне дане који су, последњих деценија 19. века, задесили многе чачанске, па и сеоске породице. На пример: Б. Лазаревићу, из Чачка, 1. и 2. маја 1875. године умрло је двоје деце од „гушобоље“ (крупозна дифтерија). Исти је случај, само нешто касније, са двоје деце Петронија Шипетића, земљорадника из Чачка, која су у размаку од три дана умрла од шарлаха. Још тежа несрећа задесила је 1900. године породицу Тиосава и Стојке Лазовића, абације из Чачка. Њима је, од 23. августа до 5. септембра умрло троје деце од дифтерије, старе од једне до четири године. У кући Владислава Рацића, чачанског трговца, за један дан умрло је двоје деце од шарлаха. И низ сличних, трагичних примера.²²

Висок проценат смртности деце родитељи су надокнађивали новим рађањима. Они су се на тај начин супротстављали епидемичним харањима заразних болести, дајући нов данак и свом сопственом незнању и непросвећености. Оваква констатација најбоље се може потврдити посматрањем и анализом података о броју породица према редоследу рађања деце у њој, на пример, у периоду од 1881. до 1890. године.

БРОЈ ПОРОДИЦА ПО РЕДОСЛЕДУ
РАБАЊА ДЕЦЕ У ЊИМА

Год.	Број породица по редоследу деце											
	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV
1881	14	12	19	9	8	3	—	4	2	1	—	—
1882	25	20	21	11	5	6	4	—	3	—	—	—
1883	40	21	10	19	15	1	—	2	2	2	—	—
1884	30	22	16	11	3	5	2	3	3	—	—	—
1885	28	26	18	12	13	8	2	2	2	2	—	—
1886	31	31	15	7	6	6	7	—	3	—	1	—
1887	46	25	26	14	14	5	2	2	—	3	1	1
1888	33	26	23	6	5	8	3	2	—	—	1	—
1889	29	35	17	17	14	4	7	6	—	1	—	—
1890	24	22	15	16	7	9	7	—	—	1	—	—
Укупно	291	240	180	122	90	55	34	21	15	10	3	1

Као што се види из табеле, број породица које су имале од шесторо до десеторо деце, скоро да је исти са бројем породица које су рабале троје и четворо деце. Карактеристично је, притом, да је ова бројност по редоследу рабања пропорционално подједнако заступљена у Чачку и посматраним селима. Чак би се могло рећи да је у вароши било више породица са петоро и шесторо деце него у околним селима.²³

Висока смртност новорођенчади, нарочито до осамдесетих година 19. века у Чачку и околини, резултат је примитивне неге одојчади и нестручног обављања порођаја код жена. С обзиром да није

било школованих бабица, труднице су се обраћале „вичним“ старијим женама, које су се бабичлуком бавиле у виду заната. Међутим, све те „бабице“, неуче и нешколоване, примећивале су, поред врацбина и бајања, и „алат“ чија је загађеност представљала сталну и непосредну опасност за здравље породице и детета. До шездесетих година 19. века у Чачку наилазимо на „бабицу Саву поч. Г. Петра Швабе“, затим Анђу и Пелагију. Једно време, бабичлуком се бавило и по двадесетак жена, нарочито у периоду од 1870. до 1880. године. То је, уосталом, и време интензивнијег прилива варошког становништва. Ипак, међу овим женама издваја се неколико, које су, без сумње, уживале поверење и лекара, с обзиром на њихову умешност и какве-такве медицинске принципе. Такав је случај са Аном Манцић, Стаменом Ерић, Настом Николић, Савом Сретеновић, Јелисавком Томић и Јованком-Јоком Дмитривић, које су се бабичлуком бавиле и по 10 до 20 година. Чак је др Венцеславу Стејскалу, исто тако познатом и заслужном лекару у Чачку, његову супругу породила 1897. године Јока Дмитривић. Тек крајем 1890. године, у Чачак долази прва дипломирана бабица, Ана Падовић. Она је диплому бабице стекла у Бечу и са својим супругом, Францом Падовићем, фотографом, из Аустроугарске дошла у Чачак.²⁴

Уз све ово што је делимично представљено као стање у области санитета и здравствених прилика, треба рећи да су, макар и кратак српско-турски рат, а затим и српско-бугарски 1885. године, захтевали материјалне и људске жртве, што је, несумњиво, имало снажног одраза на социолошка превирања кроз економско исцрпљивање становништва и чачанског ширег регионалног подручја. То је, у ствари, било време новог таласа миграционих кретања из неослобођених и слободних крајева у Чачак и околину, при чему је за породичну стабилизацију требало много напора и исцрпљујућег рада у сиромаштву, како би се обезбедила најнужнија животна егзистенција.

Имајући у виду да осамдесете године 19. века означавају коначан улазак Србије у рану капиталистичку формацију, Чачак, као већ уобличена варош, започиње битку да се, поред административног, формира и као привредни и културни центар шире територије. Економске трансформације рађају и овде социолошка прегруписавања, што не пролази без одговарајућих потреса.

Укратко, без дубљег улажења у ове и друге сфере друштвеног живота, то би, свеукупно, била минијатурна слика стања Чачка и његове непосредне околине у којој се др Јарослав Кужељ нашао као

млад лекар, пун љубави према новој домовини и завичају, пун хуманих амбиција да здравствену службу и просвећеност народа приближи нивоу тадашње културне Европе.

ОРГАНИЗАТОР И ПРАКТИЧАР

Млад и амбициозан, усто веома приступачан, увек спреман за шаљу, и изразито комуникативан, др Јарослав Кужељ је као општински лекар у Чачку убрзо постао необично популаран и цењен. Ван сваке сумње, он је свој ауторитет у паланачкој средини градио, не само на тим личним особинама, већ, посебно, на примени медицинског знања стеченог преко нових достигнућа и погледа, на тада већ чувеном Бечком универзитету, као и на лекарској етици коју је изнад свега поштовао.

У то време, окружни физикус, Стеван Теренчин, био је већ зашао у године, па је присуство младог др Кужеља, самим тим, постало још запаженије у Чачку, другим окружним местима, па и у Београду. Уосталом, др Владан Борђевић,²⁵ још за време српско-турског рата 1876, 1877. и 1878. године, имао је прилике да лично упозна, поред стручно-лекарских, друге квалитете др Кужеља — способност за административно-организационе послове у санитету. Самим тим, било је нормално да се у једној новој, млађој екипи, која је почела да преузима руководећу функцију у српском грађанском санитету при крају седамдесетих година 19. века, нађе и човек таквих способности и амбиција као што је био др Јарослав Кужељ.

После доласка за начелника Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела, 1879. године, др Владан Борђевић је одмах следеће године повукао др Кужеља за Београд. Тако је др Кужељ, 1. маја 1880. године, био постављен за секретара Санитетског одељења у коме је начелник био др Владан Борђевић.²⁶ У ствари, био је већ започет посао реорганизације српског грађанског санитета и израда нацрта „Закона о народном санитетском фонду“ и „Закона о чувању здравља у народу и на домаћој стоци“.²⁷ У изради тих законских нацрта, као члан комисије, активно је учествовао и др Јарослав Кужељ, чија су најсвежија факултетска и практична познавања организације санитета у културној Европи била од несумњиве користи. Истовремено, учешће у изради ових закона било је од посебне користи самом др Кужељу, јер се он, одмах, као и касније, упорно залагао у њиховом спровођењу. То се, нарочито, односи на

„Закон о чувању здравља у народу и на домаћој стоци”, који је, између осталог, регулисао дужности и права окружних физикуса, среских и општинских лекара, бабица, приватну лекарску праксу, на основу кога су произишла правила о гробљима и сахрањивању, о ограничавању блуда и заштити јавног морала, затим Закон о болницама, апотекама итд.

С обзиром да му се тек родила ћерка Косара, а месец дана касније га задесила и смрт таста Сретена Поповића, свештеника, др Кужељ се нашао у посебно тешкој породичној ситуацији, због које је морао да мисли на повратак из Београда у Чачак. Тако је он, по својој молби, 31. јула 1881. године ту жељу и остварио, када је постављен за физикуса, односно лекара округа чачанског.

Имајући у виду оно зашта се и он, приликом израде законских прописа, као члан комисије и секретар Санитетског одељења, залагао, др Кужељ је одмах по повратку у Чачак и преузимању дужности окружног лекара прегао на посао. Тада је стари Теренчин, који је три деценије обављао дужност окружног физикуса, отишао у пензију. Требало је боље опремити постојећу Окружну болницу и довести нов, млађи лекарски кадар који ће углед медицине подићи на виши ниво, а кроз превентиву помоћи сузбијање примитивизма, надрилекарства, враџбина и лечење бајањем.

Преузевши, као управник, руковођење и Окружном болницом у Чачку, стручни и организаторски квалитети др Кужеља, људска ширина и ауторитет, били су значајан фактор за формирање Чачка као јаког и утицајног здравственог центра за читав део југозападне Србије. Томе је допринело и окупљање десетину нових дипломираних лекара, који су до почетка 20. века проишли кроз Чачак.²⁸ Сви су они, на одређен начин, дали свој допринос подизању народног здравља.

Изузетан напор и ангажовање, др Кужељ је испољио на стварању болничког центра у Чачку и то на принципима његове личне и сталне обавештености о достигнућима медицине у области лечења и превентивних акција, што му је била особина до задњих дана живота и рада. Он, међутим, није запостављао идеју о успостављању мреже и подизању болничких пунктова и у среским местима: Краљеву, Рашкој, Ивањици, Гучи.

„Као управник болнице у Чачку уложио је силан труд и успео је, да становништво округа чачанског приближи стручном лечењу у болници. . . Чачанска болница је била потпуно запуштена и занемарена, кад је Доктор Кужељ ушао у њу као управник после

рагова: имала је 375 болесника годишње; његовим неуморним радом уз помоћ д-ра Завабила, д-ра Павла Поповића, д-ра Мите Николића и млађих лекара, успело се, да кроз чачанску болницу пролази преко 5000 болесника годишње. . ."²⁹

Ослањајући се на „Народни санитетски фонд“, др Кужељ је много више испољио умешност на покретању иницијативе међу утицајним људима у округу да се још деведесетих година 19. века приступи припремама за изградњу нове болнице у Чачку. Коначно је, после више комисијских извештаја и интерпелација министарствима грађевина и унутрашњих дела, године 1905. одређено место за изградњу болнице, на површини од седам хектара и на месту где се она и данас налази.³⁰ У свим документима, који се односе на овај значајан подухват, налазе се потписи и др Јарослава Кужеља, окржног физикуса.

За то време, као и раније, болница смештена у неподесним зградама Фердинанда Крена у Палилулама, кубурила је и са буџетским средствима. Тако, приликом склапања уговора о коришћењу тих зграда, тражено је од власника, Стевана Крена, да сноси трошкове таксе за оверу уговора, „пошто управа болнице нема буџетских могућности“. Завршавајући ово писмо Крену др Јарослав Кужељ каже: „А ако на ово никако не пристајете, онда ће половину таксе лично сносити управник.“³¹ Дакле, у таквој ситуацији текли су и послови око подизања нових болничких објеката.

Најзад, године 1910. после више од три деценије, болесници су, колима и фијакерима, преко ноћи, пребачени из старих просторија у нове. Тада др Кужељ није више био у служби, јер је још 21. априла 1906. године, по својој молби, пензионисан из здравствених разлога.

Упркос бурним тренуцима који су пратили његов живот, и изванредној ангажованости на руководећем месту окржног физикуса и управника болнице, др Кужељ је био неуморан на практичним лекарским пословима. Он је брижљиво и савесно пратио сваку појаву заразних болести, знајући да у прави час интервенише, било на лицу места, или популарно писаним „поукама“, са којима су општинске управе морале да упознају народ.³²

Посебну упорност је показао на сузбијању венеричних болести, нарочито сифилиса у забаченим и заосталим крајевима студеничког и жичког среза. Болеснике је доводио у Чачак и у болници им давао лекове. Због тога је имао и неприлика које су му, путем некоректних интерпелација једног посланика у Скупштини, прире-

Биване. Сиромашним лицима, ради лечења сифилиса, било је дозвољено бесплатно издавање лекова, али само за седам дана. Међутим, многима из удаљених села студеничког среза, др Кужељ је издавао лекове за месец дана, правдајући то тиме да би било нехумано сваке седмице натеривати болеснике да долазе у Чачак, кад им је само за један одлазак и повратак требало скоро читаву недељу дана. Министар унутрашњих дела је, после добијене информације на интерпелацију, упознао Скупштину о оправданости поступка др Кужеља, што је наишло на признање и похвалу од стране већине посланика.³³

Први међу лекарима у унутрашњости, др Кужељ је набавио микроскоп и „њиме се служио у својој уређеној кућној лабораторији“.³⁴ На њему је он вршио и претраге препарата на гонореју, које је узимао од блудница. Већ 1881. године, он је водио списак чачанских блудница које су радиле код појединих механција, или у јавним кућама, и евидентирао резултате прегледа. Механције су морале улагати одређен износ у такозвану „блудничку касу“, а блудницама су издаване „књиге“.³⁵ Иначе, др Кужељ се, као лекар и грађанин, упорно борио против проституције, указујући на узроке и последице тог зла.

У својој кућној лабораторији, служећи се микроскопом и другим тада доступним средствима, др Кужељ је обављао и преглед пијаће воде у округу, указујући на штетност по здравље појединих загађених извора.

Као окружни физикус он је обављао послове из судске медицине. И у таквим случајевима др Кужељ се одазивао одмах, одлазио на лице места по сваком времену, дању, или ноћу. Забележен је и овакав пример који веома илустративно даје слику његовог савесног вршења дужности: „На сам дан Божића 1898 год. начел. среза студеничког јавља, да је нађена нека баба која се смрзла у путу и тражи да се упути лекар ради секције. Зима је била зла, снег велики и ми (особље болничко) саветовалисмо га да не иде баш на први дан божића, већ да исти проведе у кругу своје породице што је он одбио. Наредио је одмах да му се оседла коњ и стави један жандарм дага прати. Други дан божића са жандармом запао је у неке снежне намете близу Полумира те се с тешком муком искобељао благодарећи само снажним коњима.“³⁶

Сујеверје је називао највећим непријатељем лекара и медицине. Деци су непросвећене мајке везивале око врата амајлију на кончићу, зашивену у загађену крпцу, сматрајући је чуварем жи-

вота и здравља. Пресецајући конач и бацајући амајлију кад је нађе приликом прегледа, др Кужељ је увек говорио: „Амајлије не лече и не чувају живот, већ лекари и болница!“³⁷

Поборник хигијене, личне, у кући, или на јавном месту, др Кужељ је ригорозно осуђивао неуредност становништва. Када је обављао пелцовање против великих богиња по селима, домаћице су знале да им др Кужељ може „завирити у кућу“. Због тога, пре него што би он дошао на свом коњу са бисагама и са пратиоцем, по кућама је обављана права акција чишћења. Кад би нашао неуредне мајке, или децу, он је увек говорио: „Ако немате новаца за сапун, у кући имате пепела, па се можете како треба очистити и опрати!“

У својој лекарској пракси, др Кужељ је нарочито у селима уживао неподељене симпатије и поштовање. Тај моменат има велики значај, с обзиром на социјално-економске тешкоће које су притискале сеоско становништво, као и на низак ниво просвећености. Такав углед он је стекао спремношћу да човеку са села увек притекне у помоћ хуманим односом, добром лекарском речју и саветом, не осврћући се на личну материјалну корист. Он је познавао на хиљаде људи и жена из целог округа. Његова меморија, у том смислу, била је чудесна. Довољно је било да неко само једном дође код др Кужеља на преглед и он ће га по имену ословити када се други пут појави у ординацији, макар и после пола године. Таквим својим односом он је створио поверење сеоског становништва у лекара и медицинску науку, што је представљало драгоцену корист и олакшицу на пољу здравствене просвећености.

ДОПРИНОС СТРУЧНОЈ ПУБЛИЦИСТИЦИ

Мало је познато да је др Јарослав Кужељ, упркос веома обимном ангажовању на свакодневним практичним пословима лекара, окружног санитетског руководиоца, управника болнице и народног дидактичара и просветитеља, налазио времена да своја богата искуства и запажања стави на папир и публикује. То нису нека велика стручна дела, већ радови међу којима има и таквих који се и данас, после седам деценија, сврставају у примере методичности обраде и аргументованих доказа. Такав је случај са његовом „Расправом о тифусу који је владао у околини Чачка и лечен у чачанској Окружној болници у првој половини 1901. године.“³⁸

Обилазећи села по округу и залазећи у тада не тако честе основне школе, др Кужељ је у њима запазио низ лоших услова за рад, наставу и живот ученика. Тим поводом, њему је „Српски архив за целокупно лекарство” штампао први његов рад „О школским клупама”. Књижница је изашла 1880. године и у њој се др Кужељ залагао за практичне клупе у којима би седела по два ђака. До тада, осим у варошима, у већини сеоских школа није било школских клупа, него су деца седела на обичним столицама, па и трonoшкатама. Потребу да се уведу школске клупе он је поткрепљивао стручним налазима о деформитетима кичменог стуба и других делова тела код деце која су се грбила на трonoшкатама и примитивним столицама. У другом делу ове публикације, др Кужељ се залагао за увођење „Ђачких кухиња” у основним школама. Поред чисто здравствених разлога у одбрану потребе ових кухиња, он је наводио и друге који се односе на стварање бољих услова за извођење наставе. У ствари, ђаци су од кућа, у торбама и нехигијенским посудама (чанковима и другом) доносили храну. За време часа из тих торби кришом су вадили хлеб и друго, јели и, на тај начин, скретали своју пажњу од предавања учитеља. Установљењем „Ђачких кухиња”, према основним закључцима др Кужеља, знатно би се побољшало здравствено стање ученика, а затим и њихов успех у школи.

У „Српском архиву за целокупно лекарство” др Јарославу Кужељу су објављени следећи радови:

„Круп и његово лечење”; „Поука о наступној грозници, о узроцима и сузбијању њеном”; „Један случај тетануса лечен убризгавањем карболног зејтина”; „Расправа о тифусу који је владао у околини Чачка и лечен у чачанској Окружној болници у првој половини 1901 године”; „Лечење кондиломата акумината са алумнолом”; „Извештај окружног физикуса рудничког о лечењу дифтерије Беринговим серумом од 1 октобра 1894 до 7 марта 1897 године у Окружној болници чачанској”; „Neuritis multiplex”; „Лечење илеуса помоћу поткожног убризгавања великих доза атропина”; „Carpus cutaneus” на десној страни чела”; „Случај пројектила ношеног више од 19 година у десном крилу плућа”; „О страном предмету у усмини једне девојчице од 13 година”; „Реферат о повреди лобање с инфекцијом и оздрављењем”; „Како се лече ране”.

Поред овога, др Кужељ је, путем расписа као окружни физикус, увек деловао у правом моменту наговештаја или зачињања епидемичних заразних болести. То је чинио расписима, али у облику поука, писаних што је више могуће обичним језиком, разум-

љивим и за најпростијег човека. Те поуке су читане у општинама, на зборовима. Ево како изгледа једна „Поука о срдобољи“ коју је др Кужељ, као окружни лекар, упутио свим подручним „општинским судовима“ 14. јула 1905. године:

„Срдобоља почела се појављивати у Јанковићима у Ласцу. Да не би се ова опака болест даље ширила препоручује се:

1. Да се забрани посета зараженим домовима ради посете болесних, или спровода мртвих, или приликом даћа које треба забранити и ограничити на свештеничке молитве у цркви за покој душе.

2. Да се препоручи пијење прокуване воде, или воде у којој је кувано мало истуцаног овса.

3. Особито треба избегавати воду плитких бунара или извора где сваки прљавим судовима или шакама воду захвата и тиме воду загади, око извора и бунара нека буде највећа чистоћа.

4. Да се избегава свака тешко сварљива храна, свака храна која производи пролив.

5. Воће треба јести само пошто се скува или умочи у кључалу воду.

6. Да се одржава највећа чистоћа у домовима; у двориштима и око куће, особито око бунара и у прокодима, да се брижљиво перу руке пре јела, особито они који са болеснима посла имају.

7. Да се сељани чувају од загађења утробе и да само добро опасани и покривани на доброј простирци по пољу леже ако у пољу морају преноћити.

8. Ако се болесник разболи са проливом који је скопчан са крвавим и балавим изметима и јаким натезањима и честим избацивањем слузи и крви, онда се такав болесник од здравих **ИЗДВОЈИ У ЗАСЕБНУ СОБУ—ОДАЈУ**. Болесник мора се одржавати у највећој чистоћи, како његово тело, тако и хаљине у којима болује и соба у којој лежи, нужду нека врши у суд у коме има **МАЛО РАЗМУБЕНОГ КРЕЧА У ВОДИ** и са таквом кречном водом да се посипљу и она места која би се изметима опоганила.

Опогањене хаљине **НЕКА СЕ ОДМАХ ИСКУВАЈУ И НЕ МЕШАЈУ СА ДРУГИМ РУБИНАМА**.

Болеснику нека се одма да три пута на дан кашика рицинуса зејтина или ако га нема при руци у селу нека се болесник **НАПИЈЕ СЛАТКЕ СУРУТКЕ** и нека пије **СЛАТКО МЛЕКО**. Трбух нека обложи **ТОПЛИМ ЦРЕПОМ**. За пиће нека служи **ВОДА У КОЈОЈ ЈЕ КУВАНО МАЛО ИСТУЦАНА ОВСА**. Овака овсена вода може бити помешана са **БЕЛАНЦЕТОМ ОД ЈАЈЕТА**, које се онако искувано про-

мућка у овсењој води, једно беланце на 200 грама воде и попије. За храну може узети: млеко помешано са овсеном водом; чорбу од млека која се прави овако: у 200 грама млека сипа се кашика пшеничног брашна и једно жуманце од јајета и све се ово умеша и потом се укува у 200 грама благо осољене воде. Може се пити и слаб руски чај са млеком или без млека, или скувати КАКАО ПРАШАК, уместо каве, од какаоа прашка умеша се једна кашика мала у шољи млаке воде и потом се укува у мало воде са мало шећера и помеша са истом количином млека. Какао прашак он је јевтин и има га у апотеци и бакалницама.

Лекове за сузбијање срдобоље добиће они који буду упућени од стране општина као сиромашни и као такви који тренутно немају новаца за куповину лекова бесплатно.

Ово саопштити у препису свим општин. судовима.³⁹

Још раније је датирана, на пример „Поука о гушобољи”, коју је др Кужељ 27. новембра 1888. године упутио начелнику среза трнавског да се „саопшти свим подручним вам општинама у препису”. У њој др Кужељ даје следеће саопштење и упутства:

„Поводом тим што се је у општини Дучаловачкој појавила болест Гушобоља као што се подписати окружни лекар лично уверио па усљед тога даје се ова поука у следећем.

1. Болестно дете треба од здраве деце одвоити и у кућу где има такав болесник не треба ићи ради посете или саране.

2. Ради предохране нека се здрава деца гркљају са живим сирћетом а малој деци треба дневно један пут са сирћетом гушу истрљати помоћу крлице која се веже уз парче дрвета и окваси у сирће.

Добро је узети из апотеке за 100 пара КАЛИЈУМ ХИПЕР-МАНГАНАТА и за 100 пара ГВОЗДЕНЕ ВОДЕ, па од првог сипати у оку чисте воде толико да постане вода алева као ружа па са таквом водом нека сви укућани а особито деца три пута на дан гркљају.

Акосе пак на неком опази права ГУШОБОЉА онда нека му се истрља гуша пет пута за дан са оном Гвозденим водом и нека гркља што чешће може гушу са оном црвеном водом само нека буде мало затворенија, малој деци која немогу да гркљају може се гуша испирати или гвозденим водом или са парчетом лимуна а може му се лимун дати да сиса.

Болесника треба хранити са млеком поити са вином и добром

кафом, око врата и по грудима, особито ако има ватре, требаму мењати пешкире наквашене и исцеђене у ладној води.

Све што се од хаљина и крпа и пешкира употреби код болестника треба у кључалој води изкувати како би се свака клица те болести и на даље ништила.

Кад болесник оздрави или умре онда треба собу сумпором окадити дуваре окречити и сав намештај кључалом водом опрати а ако је патос од земље онда треба горњи слој земље мотиком огребати и новом земљом променити јер се пљувачка и бале болестника увучу у ову земљу и патос и тамо се после оне опасне клице коте које сваке године толико жртава траже по селима.

Све би се ово предупредити могао кад би се ова поука хтела разумети и свршити.

Наредите општинским судовима да ову поуку у што већем броју разда људима, а нарочито у она места гди би се болест гушобоља појавила. . . ”⁴⁰

У Чачку су имућнији, по упутствима др Кужеља, набављали код лимара специјалну направу ради инхалирања топле паре у уста и гушцу у случају обољења „гушобоље”.⁴¹

Из наведених „поука” није тешко уочити да је др Кужељ веома будно пратио епидемиолошку ситуацију и у њу се, претходно, „лично уверио”. Међутим, далеко је важније да је он увиђао изванредан значај превентивне здравствене заштите. Његове „поуке” су, према томе, најпре биле концентрисане на превенцију, а потом на куративу коју, такође, није никако запостављао.

У спровођењу његових мера и „поука”, др Кужељ је био врло строг, нарочито према мајкама кад су у питању деца. Уз његову познату узречицу „ћоће божји”, он је био у стању да излије читаву бујицу грањи ако, приликом посете болеснику, није нашао да је све примењено према упутству.

Своја богата искуства и запажања до којих је као лекар долазио, др Кужељ је умео да саопшти на најједноставнији начин обичним људима, али да то, исто тако, стручно напише и публикује ради коришћења од стране осталих медицинских стручњака. Тиме се открива његова ширина и способност комуницирања са нивоом сваке средине у добу у коме је живео и радио. Истовремено, уочљива је и његова способност комплексног деловања у више правца истовремено и са једним одређеним циљем.

НАРОДНИ ПРОСВЕТИТЕЉ

Време у коме је др Јарослав Кужељ дошао у Чачак, где је започео, такође, свој лекарски рад, представља етапу веома значајних социолошких и економских промена у Србији. Чачак је осамдесетих година 19. века већ био извојевао своје место у оквиру тих промена, разуме се, на територији овог дела Србије. Структура варошког и сеоског живља се изменила, Чачак је имао реконструисану пивару, долази до оснивања Чачанске штедионице, издвајају се куће са јачим трговачким капиталом и утицајом, школство и културни преображај означавају квалитетан полет у сфери народног просвећивања итд. Све је то, ипак, тешко данас дочарати, јер посматрања прошлости на основу савремених социолошко-економских мерила не могу дати веродостојну слику једног давног доба, макар то било и пре осам, или девет деценија. У сваком случају, и упркос тако израженим кретањима, тек натурализовани варошани, као и патријархални и заостали становници у селима, тешко су стицали поверење у нова достигнућа и људе који су својим ентузијазмом крчили пут прогресу.

Нема сумње да је све те околности имао у виду др Јарослав Кужељ, јер је, обилазећи и најзабаченија села у тадашњем чачанском округу, а живећи у вароши која је имала тек пет-шест покардрмисаних сокака и још много каљуга и баруштина између центра и „Моравишта”,⁴² осетио сву тежину народне заосталости и непросвећености. То што је видео и осетио, каналисало је другу страну његове делатности без које, у то је био уверен, није било могуће постићи ни виши ниво здравља становништва. Та друга страна делатности др Кужеља, по којој је он и назван „Мачајем западне Србије”, јесте општенародно просвећивање.

У самом Чачку он је испољио свестрану друштвену активност. Није волео кафану, ни кафански живот, већ иницијативу кроз контакт са људима. Није заборављао да се упорно бори и доказује корисност купања током лета у Западној Морави, а подизањем каменог зида ради заштите свог имања од поплава, личним примером је показао да се варош организовано може заштитити од водене стихије која је наносила огромне штете.⁴³

Због свог положаја и, местимично, нижег нивоа од корита Мораве, затим потока који су се непосредно у њему сливали у ту реку, а после кишних периода остављали велике баруштине, Чачак је важио као „нездрavo место”, прљава и блатњава варош. Такве

карактеристике понео је још из времена аустријске окупације ових крајева 1718. године, па и касније.⁴⁴ Према томе, требало је уложити изванредне напоре, материјалне и са становишта људске предузимљивости, да сам Чачак као место „оздрави” регулацијом потока, блатњавих сокака и заштитом од поплава. Међу бројним Чачанима који су подржавали ове акције, др Кужељ је имао видно место иницијатора за стварање лепше варошке средине. Он је то, чак, и својим примером показивао. Његово двориште било је најуређеније и најлепше у Чачку. Било је испресецано стазама, препуно шимпира, високих туја, јоргована и стотинама камењених ружа. У средини дворишта био је бунар, покривен и са кофицама по угледу на средњоевропске земље, а поред њега два хладњака обрасла бршљаном под којима је, у поподневним часовима, седео са пријатељима и разговарао о свакодневним проблемима и пословима. Ту је било и украсно шибље које је др Кужељ, на разне начине, добављао из иностранства. Из те баште за многе чачанске свадбе невесте су понеле најлепше букете цвећа, јер их је такве било тешко наћи на другим местима. Тада је др Кужељ био посебно задовољан и срећан што и такву услугу може да учини.

У дну дворишта, према башти у којој су биле засађене разне воћке, био је пчелињак са петнаестак кошница. По нацртима из иностраних часописа, др Кужељ је још око 1890. године први у чачанском крају увео вештачко саће и познату кошницу „берзонку”. Као члан Српског пчеларског друштва, бринући се сам о пчелама, он је у свом пчелињаку окупљао многе пољопривреднике, преводио и читао савете о пчеларству из страних часописа и на тај начин их поучавао, да они поуче друге. То је био разлог да су и многи Чачани крајем 19. века почели да гаје пчеле у својим двориштима, да би, у каснијим деценијама, гушћим насељавањем, изградњом и урбанизацијом вароши, скоро нестала ова корисна иницијатива. У селима чачанског краја, једно време, захваљујући ангажовању др Кужеља, пчеларство је имало снажан размах и представљало знатан извор прихода појединих сеоских домаћинстава.

Путујући и обилазећи села по округу, др Кужељ је очигледно увиђао како тешко продире цивилизација, почев од обраде њиве, па до исхране становништва и стицања основних појмова о хигијени и чувању здравља. У селима се, поред ралице, није знало за други плуг. Својим пријатељима и другим познаницима др Кужељ је наручио гвоздене плугове из иностранства и показивао како треба орати њима.

Старији људи из чачанског и студеничког краја са којима сам раније разговарао, сећају се добро др Кужеља. У народу се брзо рашчује да он долази, па су га чекали на раскрсницама да их прегледа и да упутства за лечење. Али, на свом коњићу кога је јахао, као и на коњићу његовог пратиоца, увек је тада, с јесени, или с пролећа, било по нешто намењено његовим пријатељима пољопривредницима. У платненим кесама носио је разно семење које је набављао чак из Ерфурта, а у својој башти умножавао, док је поред бисага имао саднице нових сорти крушака, јабука, или брескви. Касније је од Пољопривредног друштва набављао и давао домаћинама у селима пакетиће свилених буба и поучавао их како да их гаје и добу до свиленог конца.

Карактеристично је, међутим, како је др Кужељ деловао на прихватање појединих новина у селима. Он је, наиме, свуда имао пријатеље напредне пољопривреднике који су га посећивали, или их је посећивао. Њима је он давао семење, саднице и друго и поучавао их како да унапреде воћарство и ратарство. Тако су ти његови пријатељи, којих је имао свуда доста, били „продужена рука“ његових идеја за подизање опште просвећености. Ти земљорадници и њихова домаћинства постајали су пример другима.

У Чачку, у данашњој Љубићској улици број 10, др Кужељ је имао парцелу на којој је изградио ледницу. „Била је засута дебело земљом и засађена шибљем, где се зими слагао лед, да би цело лето имао леда за своје потребе. По врху тог брдашца дао је начинити велики салон стаклом ограђен и ту су се приређивале забаве. Све је то ишло бесплатно само да је народу угодно и пријатно и да имају леп пример“.⁴⁵ Касније, када је Кужељево имање купио Илија Новаковић, бивши чачански трговац, престала је и ова функција леднице. Међутим, Чачани су дуго још ово место називали „Кужељева ледница“. Исто тако, подзидану обалу Мораве, поред његовог имања, ради заштите од поплава, Чачани су звали „Кужељево камење“. Када је корито Мораве било непосредно уз ову подзиду, још до тридесетих година 20. века, на том месту била је једна од познатих, старих, чачанских плажа.

Према својим суседима био је веома пажљив и предусретљив и кад се радило о болести, или каквом другом савету ако се од њега затражи. Преписујући лекове, имао је обичај да каже: „Чувајте ове рецепте које вам преписујем. Доћиће време, ћеће божји, па ће се преписивати само готови препарати, а неће се лекови кувати

као сада. Доћиће време кад ће жене бити запослене, па у кући неће имати ко да држи варјачу у руци!"

Био је присталица сталног кретања и вечерњих шетњи. На то је стално упућивао Чачане. Он сам, са својом супругом Милевом, свако вече одлазио је према Морави, али никад није свраћао у кафану у тадашњем „манастирском парку” који се налазио на простору између данашњих улица Бате Јанковића и Моравске. Веома одлучно, др Кужељ је био против варошких и сеоских гозби, као и теревенки на којима се пио алкохол до изнемоглости. Изузетну одбојност показивао је против обичаја љубљења приликом свадби, слава, других светковина, или обичних сусрета и посета. Увек је користио прилику да популарно објасни штетност оваквих обичаја у смислу преношења инфекција и веома контагиозних болести које су тада добијале редовно епидемичне размере.

Свој лични манир образованог и културног човека заступао је и у сопственој кући. Био је изузетно педантан и тачан, и никад, кад му неко дође у посету, није хтео да га дочека без кравате, уредне кошуље и увек у кућном огртачу. Имао је троје деце. Према њима је био нежан родитељ, али строг. Својим пријатељима, као и другима, стално је говорио да „према деци не треба бити предобар, нити сентименталан”.

Веома крепак, средњег раста, кад је прилика — увек спреман за духовите опаске и шале, са бистрим плавим очима које су зрачиле топлином и интелектуалном снагом испод наочара, смеђ и проћелав, др Кужељ се могао увек исти наћи у свакој средини: и у болници, приликом лекарских посета и пелцовања деце против великих богиња у голијским селима и у Рашкој, и у свакодневним контактима са Чачанима, његовим познаницима, пријатељима и суседима, са пољопривредницима које је учио како да чувају здравље, и како да унапреде своје домаћинство. Такав др Кужељ, идући ситним ходом, могао се наћи и у својој башти, у воћњаку, пчелињаку, или у стаји код његових крава које је, такође, дуго држао, какав је, иначе, био обичај у већини чачанских кућа. У ствари, изванредно је добро схватио да је, у средини која се економски, просветно, културно и здравствено, дакле свестрано, почела да буди и формира у сфери општих социолошких и политичких кретања тадашње Србије, лични пример имао превасходно велики утицај. То је карактерисало др Јарослава Кужеља кад се радило о његовом основном позиву лекара, па и о другим иницијативама за које је сматрао да ће бити корисне за народ. Он је говорио да треба давати новац на штедњу у

новчане заводе, како би се корисно употребио за трговину и пољопривреду, а не да се чува у кесама, завежљајима и санауцима, и стрепи да ће нестати одатле. И он сам је био један од најјачих акционара Чачанске штедионице. На 21. годишњој скупштини Штедионице 1906. године, др Кужељ је учествовао са највећим бројем депонованих акција — 100. Он је акције био уложио на своје име, и своје супруге Милеве, као и на троје деце.⁴⁶ Чак је стигао да буде и помажући члан Српског археолошког друштва у Београду.⁴⁷

РАТНИК И ПОЧАСНИ ГРАБАНИН ЧАЧКА

Као што је већ речено, 21. априла 1906. године, по својој молби, др Јарослав Кужељ је пензионисан. Пензију је добио после тридесет година активне службе као лекар, окружни физикус и управник Окружне болнице у Чачку, којој су већ били започети темељи нових зграда, управо упорним и дугогодишњим залагањем др Јарослава Кужеља.

Током свог службовања, др Кужељ је, без сваке сумње, годишње проводио по два до три месеца на коњу, залазећи у беспутне крајеве и села, ноћу и дању, по снегу, киши, или жеги. Све је то, ипак, имало одраза на његово здравствено стање. У ствари, ноге су почеле да га издају и на болове у њима се жалио до дубоке старости. Међутим, када је затребало, он се на то није освртао, и даље је као лекар одлазио на позиве, а за време балканског и првог светског рата, др Кужеља, такође, као резервног пуковника, налазимо у војној болници. Са скоро 70 година, др Кужељ учествује у овим ратовима, руководи војном болницом у Крагујевцу, али, са бременом година не повлачи се испред окупатора, већ долази у свој Чачак.

Још раније био је продао своју кућу по жељи Чачана, да би се на том простору озидао „двор за владикву“, који је тада привремено боравио у Краљеву. Новац од куће уложио је у Чачанску штедионицу, а он је, са својом породицом, почео узимати станове под закуп.⁴⁸

И за време окупације указивао је помоћ болеснима, најчешће бесплатно, схватајући тешка времена и немаштину највећег броја породица чије су старешине биле у рату. Ослобођење 1918. године дочекао је пун среће: „У соби је бацао своју домаћу капицу у вис узвикујући: „Па, шта бих још имао да пожелим! Имао сам зашта оволико дуго да живим... Слава Србији и Чешкој!“⁴⁹ Тим речима,

пуним усхићења, али и носталгичног узбуђења, овом приликом желео је да ода признање својој старој домовини и свом новом завичају коме је предано служио и за који се искрено борио.

Један живот, пун хуманости, неуморног прегалаштва и ангажовања на широком спектру друштвених делатности, није остао заборављен. Стари др Кужељ није хтео да напусти Чачак док у њему не наврши пет пуних деценија живљења и лекарског позива. То је 1925. године забележено, не само у тадашњим страначким листовима у Чачку, већ и на ступцима београдске штампе. Тим поводом, др Кужељ је одликован Орденом светог Саве II реда. Истина, орден му је уручен, али тек пошто су чачански лекари и болничко особље прикупили довољно новца да плате орденску таксу, јер толико др Кужељ није могао да одвоји од своје скромне пензије.⁵⁰ Са скоро осамдесет година и тада је, као лекар, имао снаге да напише школско оправдање: „Надежда Димитрија Томића оvd. зидара ћак радничке школе изостала је од посећивања школе због тежке болести њене мајке коју је неговала и то 5, 6, 7 и 8. фебруара 1925. године — др Кужељ”.⁵¹

Поводом 50. годишњице рада, др Кужељу су Чачани у хотелу „Крен” приредили банкет, коме су присуствовале бројне званице. У знак захвалности и признања за сав његов труд, тада му је уручен златан часовник са утравираним успоменом на тај дан и Чачак. Том приликом му је саопштена и одлука Суда општине чачанске да је проглашен почасним грађанином Чачка и да ће једна улица носити његово име. Стари др Кужељ, кога су поштапајући се, довели на банкет, био је ганут, али је са сузама у очима, ипак, успео да нешто и духовито каже. „Слажем се, господо и госпође, да улица носи моје име. Али, остављам вам у аманет да у тој улици никад не буде кафана!”⁵² Као лекар и просветитељ, желео је и овом приликом да остане доследан принципима за које се деценијама залагао, против зала које су наносиле штете народу.

Убрзо после тога, задесила га је породична трагедија: умрла су му два сина, а остала само жива кћи Косара, удата Тасовац. Претходно је продао и имање које му је остало од његовог таста Сретена Поповића, свештеника, и новац је дао на чување у Чачанску штедионицу. У Чачку је остао сам са својом супругом Милевом, ретко излазећи на улицу. Стари пријатељи су га посећивали. И, тада, кад је требало, пружао је своју помоћ као лекар. Последњи његов рецепт носи датум 28. фебруар 1927. године.⁵³ Наиме, те године, др Јарослав Кужељ, са својом супругом Милевом, напустио је Чачак

и отишао за Загреб. Тамо је, покрај кревета, на ноћном сточићу, држао златан часовник. Није дао да га одатле склањају, говорећи: „Нека ме подсећа на мој драги Чачак!”

Испраћај др Кужеља на железничкој станици био је догађај за Чачак и околину. На перону се искупило мноштво света, и старих и младих, сви они којима је др Кужељ, ма на који начин, помогао, или им указао на прави пут. Тада је он, пре поласка воза, док су му махали, још једаред, на свој духовит начин довикнуо: „Не брините се, вратићу се ја — али у плеханом сандуку!”⁶⁴ Остала је, ипак, тајна: да ли је то била последња исказана шала др Кужеља, или је то била духовита жеља да у Чачку буде сахрањен када умре.

Но, после свега, у Чачак је 8. јула 1928. године, у 10 часова и 18 минута стигао телеграм. Његова садржина гласи: „Ваш почасни грађанин доктор Јарослав Кужељ преминуо”. Телеграм је стигао из Загреба, Улица Гајева број 55/II. Са сахраном у „православној парцели” на Мирогоју завршен је богат и динамичан, хуман и помало несрећан живот др Јарослава Кужеља. Можда је једино срећна околност што није дочекао крах Чачанске штедионице са којом је у неповрат отишао и последњи његов динар од куће и имања.

НАПОМЕНЕ

1. Први школовани лекар у Чачку био је др КАРЛО БЕЛОНИ. Рођен је 1807. године у Леви (Горња Мађарска) и један је од најстаријих лекара странаца у српској санитетској служби. Поседовао је три дипломе „доктора медицине, магистера бабичлука и магистера око лекарије” (справљање лекова, фармација, прим М. М.). У Чачак је дошао 1836. године као лекар „подринско-моравске команде”. Премештен је за Јагодину (данас Светозарево, прим М. М.), а 1841. године, на тражење Чачана, поново долази у Чачак, али за окружног физикуса и варошког лекара. Убрзо, поново напушта Чачак, одлази за Београд, где је до пензионисања био на разним високим дужностима војног санитета. Један је од веома заслужних и цењених лекара у српском санитету 19. века. Умро је у Београду 1878. године.

(Др Владимир Станојевић: „Др Карло Белони”, Српски архив за целокупну медицину 1957. год., св. 9; др Војислав Михаиловић: „Из историје санитета у обновљеној Србији од 1800—1860. године”, САН, посебна издања, књ. 180., Одељење медицинских наука, књ. 4; др Бранко Перуничкић: „Чачак и Горњи Милановац”, док. 246, стр. 446, књ. I).

2. После др Карла Белонија, од 7. фебруара 1843. године, као окружни физикус се наводи ЈОСИФ ЈАНКОВИЋ, родом из Беча. Имао је две дипломе — „хирургије и бабичлука” (др В. Михаиловић, цитирано дело, стр. 442.). Као

лекари у Чачку наводе се још: „доктор АЛОЈЗ КОФМАН“ (др В. Перуничкић, цит. дело, стр. 687, док. бр. 352), између 1857. и 1859. године; др СТЕВАН ТЕРЕНЧИН, окружни физикус, био до постављања др Јарослава Кужеља. Рођен је у месту Таља (Горња Мађарска) 1812. године, умро у Чачку 1890. као пензионер. У Чачку провео као лекар око три деценије (др В. Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац“, књ. II, стр. 14; књига умрлих цркве чачанске за 1890. год.); као „лекар варошки“ 1862. године наводи се и ПРОКОПИЈЕ КАРАЛИЋ, рођен 1822. године (др В. Перуничкић, цитир. дело, стр. 33); др МИЛОСАВ ПАВЛОВИЋ, „изванредни окружни физикус за сузбијање френге (сифилиса)“ 1860. године (др В. Перуничкић, цит. дело, док. бр. 357, стр. 694); др МИТАР-МИТА РАКИЋЕВИЋ, рођен у Губеревацама (Драгачево), медицину завршио у Кијеву (Русија), у Чачку се помиње као лекар од 1856. („Чачански глас“ бр. 29/1954.); др ФЕРДО РАЈИЋ, управитељ Окружне болнице у Чачку 1869. године (ИАЧ — Историјски архив Чачак, нерегистрована грађа); У свом животопису (рукопис), Ранко Тајсић, познати драгачевски трибун, помиње 1875. године у Чачку лекаре ЈОВАНА ПОРУБОВИЋА и СТЕВАНА КОВАЧА.

3. Владимир Стојанчевић: „Милош Обреновић и његово доба“, Београд 1966. стр. 314—315. Наводећи да су болнице почеле да се у Србији јављају тек од 1836. године, „када су основане војне болнице у Крагујевцу, Пожаревцу и Београду“, Стојанчевић, затим, каже: „Сем болница у Београду, Крагујевцу, и Пожаревцу, болнице су биле подигнуте и у Чачку, Карановцу (Краљево) и Ђуприји...“

4. Др СТЕВАН МАЧАЈ, рођен у Будиму 1823. године, медицину завршио на Универзитету у Ерлангону (Немачка). После Шапца, премештен је 1859. године у Књажевац, а потом као окружни физикус у Зајечар. Познат као народни лекар и просветитељ, због чега га називају „незваничним јунаком у историји наше медицине и тимочког краја“. Умро је у Београду 1889. године. (Др Владимир Станојевић: „Др Стеван Мачај“, Српски архив за целокупну медицину 1956., св. 10).

5. Биографске забелешке Косаре Кужељ-Тасовац о свом оцу др Јарославу Кужељу (ИАЧ, нерегистрована грађа): „Прослава 50-годишњице др Јарослава Кужеља“ („Драгачево“, лист радикалне странке од 7. јуна 1925. године).

6. Др Владимир Станојевић: „Историја медицине“, издање 1953. године, страна 1044—1045.

7. ИАЧ — нерегистрована грађа.

8. Ауторови подаци црпени из матичних књига умрлих чачанске цркве за 1876. годину (Скупштина општине Чачак — Матично одељење).

9. „Драгачево“, цитирани лист из 1925. године.

10. Косара Кужељ-Тасовац, цитиране забелешке, ИАЧ.

11. Сретен Поповић, свештеник, у Чачак дошао шездесетих година 19. века, са супругом Анђелијом, синовима Светозаром и Јаковом, ћерком Милевом и мајком Ружицом. Имао доста имања у Прислоници и Доњој и Горњој Трепчи. Умро је у Чачку 23. октобра 1879. године у 48. години старости. (Ауторови записи: „Сећања старих Чачана“ и матична књига умрлих цркве чачанске из 1879. године — Матично одељење Скупштине општине у Чачку).

12. Косара Кужељ-Тасовац, цитиране забелешке (ИАЧ).

13. Стеван Теренчин, био је окружни лекар у Чачку до 1881. године када је на ту дужност постављен др Јарослав Кужељ. Иначе, Теренчин је функцију окружног физикуса обављао више од тридесет година. Када је Окружно начелство 1855. године било премештено из Чачка у Карановац (Краљево), Теренчин је био тамо са службом и до повратка окружних надлежстава поново у Чачак 1859. године, у Карановцу је био саградио и једну мању кућу. У Чачку је имао лепу кућу, која је очувана и до данас, 1972. године. Она се налази у Улици Бате Јанковића, преко пута Музеја револуционарне омладине, иза монтажне зграде предузећа „Седми јул“. Имала је напред доклат застакљен који је порушен. Лекар Теренчин је имао и имање у Љубићу, између школе „Танаско Рајић“ и „Сувог брега“. Тај потес је по њему, док је био ненасељен, називан „Теренчиновина“. (Погледај фус-ноту број 2).

14. ИАЧ — нерегистрована грађа — квита о припадностима болничког особља од 16. септембра 1869. године.

15. „Чачански глас” број 342/1953. годину. „Народни лекар округа чачанског” — сећање Савка Филиповића, учитеља на др Јарослава Кужеља у чијој кући је провео детињство.

16. Табелу умрлих у Окружној болници у Чачку урадио је аутор на основу података црпених из матичних књига умрлих чачанске цркве у периоду од 1868. до 1890. године. (Матично одељење Скупштине општине у Чачку).

17. О др Митру-Мити Ракићевићу види фусноту број 2.

18. О др Милосаву Павловићу види фусноту број 2.

19. Др мр. Војислав Марјановић: „Оснивање прве апотеке у Чачку у 19. веку године 1873.” (у рукопису). Иван Стојшић је, најпре, отворио своју апотеку у згради према данашњем Тргу устанка, у којој је касније била „Општинска кафана”, затим срушена и на том простору подигнута бивша дирекција предузећа „Ратко Митровић”. Стојшић је преселио апотеку у један локал у близини некадашње основне школе, која је порушена (позната чардаклија „владичин конак”) и где је, најзад, подигнута зграда данашње Гимназије „Филип Филиповић”. Апотеку, која је носила назив „Св. Тројица”, купио је пре првог светског рата Радивоје Пантовић, апотекар. Иван Стојшић је умро 1909. године у Врњачкој бањи.

20. Табела рађена на основу ауторових забележака о социолошко-економским приликама Чачка и околине од 1800—1920. године. Извор података за морталитет и наталитет: матичне књиге рођених и умрлих чачанске цркве (Матично одељење Скупштине општине у Чачку).

21. Процена на основу прираштаја становништва између два званична пописа у Србији 1866. и 1884. године. Године 1866. Чачак је имао 1.922 (др Б. Перунички, цит. дело I), а 1884. године 3.137 становника (В. Караџић — Србија, опис земље, народа и државе). Према овоме, просечан годишњи прираштај износио је 67 становника.

22. Ауторови статистички подаци на основу извода из матичних књига умрлих чачанске цркве (Скупштина општина у Чачку — Матично одељење). На основу изведене евиденције умрлих на подручју Чачка и села Атенице, Кулиноваца и Лознице, године 1887. умрла су укупно 172 лица. Од тог броја у Чачку је умрло 99, од којих је 56 деце до 10 година старости. На подручју Чачка и ових села, од укупног броја умрлих, деце до десет година старости је 87, а међу њима је 54 деце до једне године. У примедби: „од чега је умро” забележено је: три случаја дифтерије, 13 великог кашља, 10 запаљења мозга, 11 катара црева, пет фраса, четири великих богиња, петоро убрзо по рођењу, по једно од тетануса, запаљења ува и врунице, 22 од запаљења плућа, четворо од туберкулозе и 17 од „непознатих болести”. Подаци о болестима односе се само на 87 умрле деце.

Године 1901. на посматраном подручју Чачка, Атенице, Кулиноваца и Лознице умрло је укупно 162 лица. Од овог броја у вароши 42, а у селима 120. Из рубрике „због чега је умро” види се да је 26 умрло од шарлаха, 4 од великог кашља, 7 од дифтерије, 32 од туберкулозе и 6 од запаљења мозга.

Године 1902. на истом подручју умрло је укупно 204 лица, од којих у вароши Чачку 87, а у селима 117. Заразне болести су забележене у следећим случајевима: шарлах 23, запаљење мозга 13, туберкулоза 19, дифтерија 10 и тифус 4.

Заразне болести, углавном, косиле су децу, тако да се и ови подаци о умрлим од таквих болести највише односе на децу до 10 година.

23. Наведене матичне књиге рођених.

24. Ауторове забелешке о социолошко-економским приликама Чачка и околине од 1800. до 1920. године. Извори: матичне књиге рођених цркве чачанске из тог раздобља и аутентична сећања старих Чачана.

25. Др Владан Ђорђевић (1844—1936), позната личност српског војног и грађанског санитета Србије у 19. веку. Иницијатор је израде првог санитарског закона у Србији, познатог као „Владанов закон”. Иначе, оснивач је Српског друштва Црвеног крста и Српског лекарског друштва. Био је министар

и председник српске владе. Познат по режиму „чврсте руке“ („владановштина“) — (Мала енциклопедија „Просвете“).

26. Напис поводом 50. годишњице рада др Кужеља у „Правди“ 1925. године.

27. В. Станојевић: „Историја медицине“, стр. 1046

28. На основу докумената Историјског архива у Чачку, као и аутентичних сећања старих Чачана које је аутор забележио, ево једног броја лекара, поред др Кужеља, који су били у Чачку од 1883. до 1900. године: др Павле Поповић (1883), др Завађилх (1887), др Јован Станковић (1891), рођен на Убу 1859, др Ми-та Николић (1892), др Венцеслав Стејскал дошао у Чачак 1896. и ту био лекар преко три деценије, др Ђорђе Хадија (1897), др Александар Богдановић (пре 1900. године). После 1900. године, па до 1920. у Чачку су били лекари: др Крета Драгомировић, др Михаило Радовић, др Милан Стајић, хирург, др Густав Сајферт (умро од тифуса за време првог светског рата, сахрањен на чачанском гробљу).

За време српско-турског рата 1876. године у Чачку је била „Резервна војна болница“ која је основана ту још пре. На основу једног списка за плате у њој су се налазили: Адолф Улрих, Мостић, лекарски помоћник, г-ђа Златковић, л. пом., Фр. Кригел, Шоро, Аугустин Лазарет, Станоје Нешић, лек. пом., Мирослав Вајс, лек. пом., Светозар Арновљевић, лек. пом. и Стеван Матић, лек. помоћник. По суми која је исплаћена, могло би се закључити да је од њих једино Улрих био лекар, јер је он, на две квите, добио на име плате по 1.344 гроша, а сви други од 320 до 600 гроша (ИАЧ, нерегистрована грађа).

29. „Драгачево“, цитирани лист, из 1925. године.

30. Др Б. Перуничкић, цитирано дело II, док. 136, стр. 644—653.

31. ИАЧ, Фонд Фердинанда Крена, 31. октобра 1904. године.

32. ИАЧ — нерегистрована грађа, „поуке“ др Јарослава Кужеља, писане као распис општинама поводом неких епидемичних зараза.

33. ИАЧ — нерегистрована грађа — Жика Гавриловић, бивши економ Окружне чачанске болнице: белешке и сећања на др Кужеља.

34. Др В. Станојевић: „Др Јарослав Кужељ“, Српски архив за целокупну медицину 1957. св. број 1.

35. ИАЧ — „Списак блудница и чињених над њима прегледа“, нерегистрована грађа из 1881. године. Списак лично водио др Кужељ.

36. ИАЧ — Жика Гавриловић, цитиране белешке о др Кужељу.

37. ИАЧ, Ж. Гавриловић, цитиране белешке о др Кужељу, нерегистрована грађа.

38. Др В. Станојевић: „Др Јарослав Кужељ“, цитирано дело.

39. ИАЧ — „Поука о срдобољи“ — 1905. — нерегистрована грађа.

40. ИАЧ — „Поука о гушобољи“ — 1888. — нерегистрована грађа.

41. Ауторови записи: „Сећања старих Чачана“, Направа, инхалатор у кући Љуба Марковића, бившег обућара чачанског.

42. После поплаве 1896. године Западна Морава је код Чачка променила ток остављајући рукавац са мочварама. То се звало „Моравиште“ и налазило се на простору од данашњег Трга Буре Салаја, па према југу, ка „Циганмали“, односно испод кафане „Цар Лазар“. Место код „Цара Лазара“ звало се „Обала“, а код млина и аутобуске станице, односно почетка Ломине улице, „Врбак“. (Ауторове забелешке: „Сећање старих Чачана“).

43. Иза куће, др Кужељ је имао имање. Оно се простирало на неколико хектара и заузимало је простор између данашње црквене стамбене куће и Окружног суда, па идући ка Градском бедему и преко њега ка „Ловачком дому“. Код „Ловачког дома“ била је обала Мораве коју је др Кужељ подзидао у дужини од око 200 метара да би имање заштитио од поплаве. (Ауторови записи: „Сећање старих Чачана“).

44. Извештај пуковника Најперга из 1718. године. — Споменик САН 96. — Београд 1948. На једном месту, у том извештају, каже се: „eine kleine und zehr schlechte Palanka“.

45. Косара Кужељ — Тасовац, цитиране биографске забелешке о др Кужељу — ИАЧ — нерегистрована грађа.

46. Др В. Перуничкић, цитирано дело II, док. бр. 140.

ДР ЈАРОСЛАВ КУЖЕЉ

47. Старинар Српског археолошког друштва, бр. 2, Београд 1884. године. У њему се каже: „Од г. Јарослава Кужеља, окружног физикуса у Чачку, добило је друштво два сребрна новца цара Уроша, три сребрна Вукашинова, два сребрна кнеза Лазара и један сребрни Сигисмунда од год. 1597.“

48. После продаје куће, пре првог светског рата, др Кужељ је једно време становао код Танасија Илића, у Улици кнеза Милоша, потом до одласка из Чачка, у кући Станише Коларевића, бившег пекара, у Улици кнеза Милоша број 4. (Ауторове забелешке „Сећања старих Чачана“).

49. Косара Кужељ — Тасовац, цитиране забелешке — ИАЧ — нерегистрована грађа.

50. Ж. Гавриловић, цитиране забелешке — ИАЧ, нерегистрована грађа.

51. ИАЧ — нерегистрована грађа 1925.

52. ИАЧ — нерегистрована грађа — Ауторове забелешке „Сећања старих Чачана“.

53. ИАЧ — нерегистрована грађа

54. Ауторове забелешке „Сећања старих Чачана“. Сећања на испраћај др Кужеља из Чачка: Косаре Радичевић (89 година). Лепосаве Пајовић (84 године), Милисави Терзића, бив. трговац (93 године) и других.

LE DOCTEUR JAROSLAV KUZENY

(Sa vie, son travail et Serbie à son époque)

Né au village de Neissorge près de Broumow (ancienne frontière entre la Silésie et la Bohême) en 1846 de père Carol, chef de la douane, et de la mère Anna, Jaroslav Kuzeny a fait, après des études secondaires à Prague, sa médecine à Vienne. Il a été promu docteur de médecine générale le 11 juin 1875.

Répondant à l'appel du gouvernement serbe de l'époque, lancé à tous les pays amis, demandant l'aide en cadres et matériel médical, le docteur Kuzeny vient en Serbie l'année de sa promotion. Il entre en volontaire dans l'armée serbe et avec le grade du capitaine IIe classe il est en 1876 envoyé au front. La Serbie était alors en guerre avec la Turquie.

A la fin de la guerre, en 1878, il est déjà nommé, sur sa demande, le médecin de la ville de Cacak. Il s'y marie. Médecin très consciencieux et jeune homme capable il est élu à la commission pour l'élaboration de la première loi sur la santé en Serbie. Ensuite il est nommé secrétaire de la Section sanitaire du Ministère de l'Intérieur; Il reste à ce poste jusqu'en 1881 où, pour des raisons familiales, il quitte Belgrade pour revenir à Cacak, ou poste du médecin du département de Cacak et directeur de l'hôpital départemental. C'est là qu'il atteint l'âge de la retraite, en 1906 il se retire. Il a vécu à Cacak jusqu'en 1927, année où il déménage à Zagreb, pour y mourir en 1928.

Le docteur Kuzeny a pris part aux trois guerres, de 1912, 1913 et 1914, dont il est sorti avec de nombreuses décorations et avec l'auréole d'un personnage légendaire. Par ses connaissances professionnelles, son activité de publiciste, ses conceptions humanistes et son travail à l'éducation du peuple, le docteur Kuzeny est une des figures marquantes du monde médical serbe de la fin du XIXe et des débuts du XXe siècle. Il a sillonné les centaines de kilomètres du département à cheval, laissant dans chacun des villages les traces de son travail sur le plan aussi bien culturel que de santé. Il aidait aussi les paysans en leur enseignant de nouvelles méthodes agricoles et leur conseillant les cultures à semer. Son oeuvre en fait un des héros de la lutte contre l'état arriéré du peuple serbe.

Miroslav-Mile MOJSILOVIĆ

Сл. 1 Др Јарослав Кужељ (први с десна, седи) после промоције за лекара 1875. године

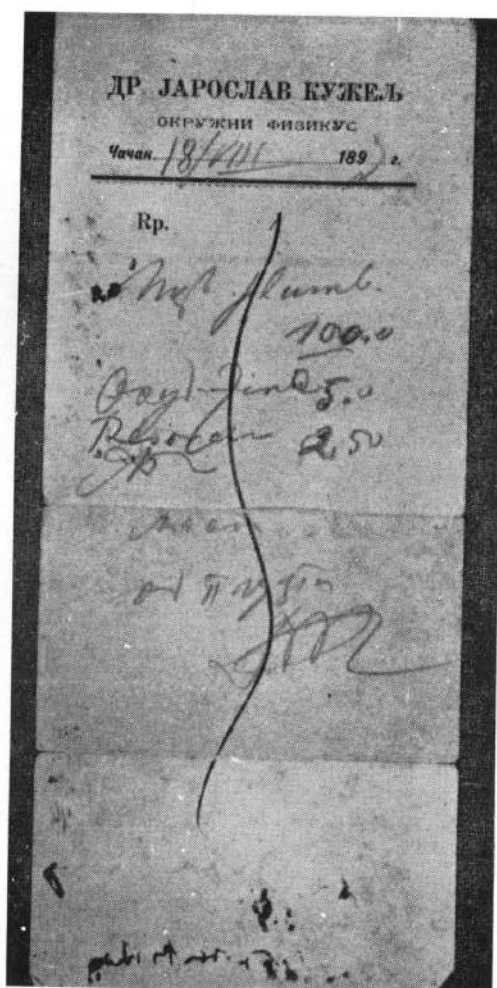
Сл. 2 Др Кужељ са супругом Милевом 1891. године

Сл. 3 Породична кућа Др Кужеља

Сл. 4 Др Јарослав Кужељ 1915. године

Сл. 5 Рецепт Др Јарослава
Кужеља

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ

ОБИЧАЈИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

*ОВАЈ РАД, ПЛОД ВИШЕГОДИШЊЕГ САКУПЉАЊА
НА ТЕРЕНУ, ПОСВЕЋУЈЕМ ДРАГОЈ, ПОШТОВАНОЈ
МАЈЦИ ПЕРКИ ЈОВАШЕВИЋ, РОЂЕНОЈ МИЛОСАВ-
ЉЕВИЋ.*

АУТОР

НАРОДНЕ ГАТКЕ О БОЖИЋУ

Неколико година сам прикупљао у чачанском крају народне гатке које се везују за Божић. Тако сам добио приличан број тих гатки с подручја које се простире од Чачка па, преко Драгачева, до планине Голије и, још даље, до Сјенице. Овде износим гатке онако како сам их у народу чуо и прибележио. Трудио сам се да не дође до понављања мотива. Ако се то није могло избећи, уносио сам само варијанте једне те исте гатке.

Уочљиво је да се у чачанском крају, због наглог расељавања села, те продора науке и научних достигнућа међу сеоски живаљ, губе божићни обичаји. Због тога је мој труд био веома отежан. Све се сводило на добру вољу и памћење старијих људи и жена. Свима им од срца захваљујем. У овом сакупљачком раду, на терену, много су ми помогли и моји ученици, ћаци основне школе „Ратко Митровић“ у Чачку. Зато их се и овом приликом сећам радо и са захваљношћу.

Народне гатке су само нераздвојни део сујеверја. Ове о Божићу односе се на разне животне појаве. Оне изражавају жељу за родном годином (берићетом) или за сузбијањем страха од нежељених природних појава (од удара грома). Понегде се гатком жели одбрана од неоснованих сеоских оговарања па све до брзог читања у школи.

Можда ће савременим и будућим читаоцима ове гатке изгледа-ти смешне. И тако схваћене, оне су, ипак, ризница лепих српских речи, живог говорног ритма и лаког стихотворства. Уз то, ове гатке су саставни део нашег народног живота и у њему вечите борбе добра са злом.

У трагању за овим божићним гаткама прешао сам стотине километара. Посетио сам многа села и насеља. Ступао сам у разговоре са великим бројем становника овога краја. Морао сам бележити једну исту гатку по десетину и више пута, надајући се новој варијанти. Пало ми је у очи (а то ће и читаоци запазити) да ниједна божићна гатка у чачанском крају не садржи мржњу према суседу, било коме човеку или породици, нити жељу за осветом или применом силе било које врсте. То ме је учврстило у уверењу да је човек овога краја добар, племенит, простосрдачан, наиван и широкогруд и да Божић слави као дан мира, узајамног уважавања и опште љубави. Сагледан у тој намени, надам се да ни овај мој мукотрпан сакупљачки рад није био узалудан.

К А З И В А Њ А

МИЛИЈАНА ЛАЗАРЕВИЋ, 46 година, село Јездина:

1. Чим се уочи Божића донесу бадњаци, из куће се износе столице (да овце не би биле хроне) и метла (да се око куће не мотају чинилице).

2. Уочи Божића, на Бадње вече, уноси се у кућу слама па се разастире по кући, а у сламу се стављају бомбоне, шећер, смокве и ратлук. Деца то после траже у слами. Ово зато да у кући буде све слатко. Конопац, којима је била увезана слама, не развезује се. Износи га домаћица тек на Божић, пред кућу, намести га у круг па ту баца жито и храни живину. Гата се да би живина носила јаја у једном гнезду.

3. Рано на Божић, пре сунца, долази у кућу полазник. После поздрава он седа крај огњишта, а жене из куће изувају му опанке.

Затим га огрну губерром — да би домаћинство имало више оваца. Он с ватре узима два угарка од бадњака и удара један о други говорећи:

— Колико жара толико добара! Толико мушких глава! Толико новаца! Толико оваца! Толико волова! Толико овнова!

4. На Божић се стављају растављени гребени на врата тора и две запаљене свеће па се истерују овце а гребени се затим склопе. Ово с тога, да не би вуци јели овце.

МИЛОМИРКА МИТРОВИЋ, село Дивљака код Ариља:

5. За Бадње вече кува се посан бели пасуљ и служи се уз вечеру. Домаћица остави мало тог истог белог посног пасуља да га окусе на Божић, пре умивања, сви укућани. Ово је гатка да би се укућанима кошуље боље убелиле (опрале) током године.

6. На Божић треба добро нахранити пса, јер је баксуз кад на тај дан лаје гладан пред кућом. Онда ће те сељани невина олајавати читаве године.

7. Слама, унесена на Бадње вече, износи се трећег дана Божића и ставља се у ракле калемљеног воћа. То се проводи да би воће боље родило.

ДЕСАНКА ПЕЈИЦА, из Јездине:

8. На Божић се од укућана омрси најпре домаћица. Ово због тога да се плоди женска стока. Домаћица се најпре омрси кајмаком да би јој женска деца била бела као кајмак. Потом поједе јабуку да би јој сва чељад била румена као јабуке.

РАДЕ ПУНИШИЋ, Средња Река на Голији:

9. На први дан Божића, пре подне, баци из куће одлазе у дво-риште, поседају на корито из кога једе пас, отворе књигу и вичу:

— Како пас брзо локао — тако ја брзо читао!

10. Трећег дана Божића, пре него ли се изнесе слама из куће, поређају се укућани око огњишта па, кад домаћин баци шаку сламе у ватру, сви повичу:

— У ватру бисмо — не изгоресмо!

У болес' бисмо — не боловасмо!

Ово се гата да не би било паљевине ни болештине.

ВОЈИНКА БОРБИЛОВИЋ, рођена 1908, село Јездина:

11. Кад се на Бадњи дан у шуми одсеца бадњак, онда први ивер треба узети и кући понети. Тај ивер планинка носи у млекар и ставља га на под, испод карлица с кајмаком. Гата се да би кајмак био бољи.

МИЛЕНИЈА ПРАВДИЋ, 35 година, Бељина код Чачка:

12. На Божић људи скидају шину с точкова колских. Те шине терају око тора у коме су овце. Ово гатамо да би се на паши овце тако свијале око јагањаца као шина око точка.

НАДА ЦВЕТИЋ, 32 године, Бељина:

13. Уочи Божића, на Бадње јутро, везују се кашике фулом или вуницом па се износе из куће и повешају испод кућне стреје или на трем. На Божић, пре сунца, кашике се раздрешују и уносе у кућу. Гата се да преко године грабљивице не купе пилиће.

СТОЈАН БАСАРИЋ, 65 година, Губеревци у Драгачеву:

14. На Божић сви укућани једу сир виљушкама, а планинка прстима. Ово зато да би испод њених прстију излазио што бољи мрс преко целе године.

15. Жене износе на Божић брлог и бацају га што даље од куће. Преко целе године ће кућа бити чиста.

СОФИЈА ЈАНКОВИЋ, 70 година, Рибаге код Чачка:

16. На Божић, кад се огласи прва пушка, одлази домаћица на бунар. Преко њега пребаци шаку жита и вели:

— Ово нек је тицама рана за годину дана!

Нек не долазе у моје њивице, нек не једу жито и не носе пилиће!

ИЛИНКА ЈОВАНОВИЋ, 63 године, Рибаге:

17. На Божић изводи домаћин стоку из стаје и онда пуца из пушке преко стоке. Ово се гата да не би гром ударио у стају са стоком.

СВЕТИСЛАВ КУВЕЉИЋ, из Придворице код Чачка:

18. На Божић пре подне одлази домаћин у воћњак па волујским рогом удара о стабло воћке нероткиње, говорећи:

— Ја тебе рогом, ти мене родом!

19. Неки, опет, узима секиру да посече воћку нероткињу. Таман што секиром замахне, а које од чељади викне:

— Не сеци, родиће!

То треба учинити три пута. Те године ће воћка родити.

СТАНИМИРКА БУМИЋ, 85 година, Паковраће код Чачка:

20. На Божић планинка улази у млекар, а дете оставља напољу. Зовне га по имену и упита:

— Како је напољу?

Дете одговара:

— Облацина!

Онда она из млекара повиче:

— Напољу облацина, мени кајмак ко поњавчина!

Ово гата да би јој се наредне године млеко боље кајмачило.

ПАЈКА КАРИЋ, 84 године, Паковраће:

21. Жене уочи Божића износе прегриг-две кукуруза и затрпавају га у мравињак да преноћи. На Божић узимају кукуруз из мравињака и бацају га свињама, говорећи:

— Колико је било у мравињаку мравића — толико ми крмача опрасила прасића!

МИЛОСТИВА ПЕТРОВИЋ, 72 године, Придворица:

22. Уочи Божића узима планинка кадионицу па у њу стави жара, а поврх њега тамјан и окади стоку. Са оближњег мравињака доноси земље и растура је по штали, по свињцу, тору за овце и кокошарнику. Ово због плодности стоке и живине.

23. На Бадње вече домаћица поставља посну вечеру на врећу, која се спусти на под, а укућани поседају около по слами. Кад се заврши вечера, двоје укућана помичу врећу у други крај одаје. Неко од чељади им се обрати:

— Шта то радите?

Ови одговарају:

— Ваљамо род и берићет за ову годину!

Где они ову врећу спусте, ту она и преноћи. На Божић, изјутра, подижу жене судове са вреће на сто, а мрве бацају у тућу њиву врапцима и осталим тицама. Ово да тице не зобају с наших њива.

24. Домаћице још увече, уочи Божића, доносе грану дреновине и стављају у сваку зграду по гранчицу. Изјутра, на Божић, оберу сваки пупољак и дају стоци, да буде здравија.

25. Домаћица на Божић узима парче сира и одлази у тор. Тамо седне на трonoшку и омрси се. Онда гледа која ће се овца ускоро ојагњити. Узима шину од точка са кола и протура те овце кроз обруч. Гата се да се овце не би од јагњади одвајале.

МИЛУН КОПУНОВИЋ, 35 година, Јездина:

26. Да би се човек сачувао од бацања чини чинилица, треба на Божић, одмах по устајању са сламе да изговори:

— Ја ноћас чудан сан усних: ће поватах луње и вјештице на меденом гувну. Уже им поштапач, вратило им опасач. Оне ме моле да их пустиш за пару шљепачку, за узду њемачку, а ја нећу док не преброје по дну мора песак, по дну поља листопад, на пјевцу перје, на огњишту пеп'о. Кад то све избројиле — онда мене учиниле!

27. После доручка, на Божић, покупе се са софре оглодане кости прасећег печења и изнесу се на кућни праг. Свака се кост намени некој од женских неудатих глава. Потом се доваби пас па коју кост прву узме — та ће се девојка прва удати.

28. Првог дана Божића упреже домаћин коње у санке па се мушкарци возе, уз песму, полазећи шуму, њиву, ливаду. Онда ће мушкарине бити радно у шуми, на њиви и код косидбе.

НЕДЕЉКА БИРИМАН, 40 година, Медовине код Ерчега:

29. На Бадњи дан одлазе људи у шуму. На руке стављају рукавице, а у њих жито. Кад одсеку хрестову младницу — бадњак, весељак, посипају то место житом. Потом бадњаке носе кућама и прислањају их уз куће, са источне стране. Кад буде сутон, бадњаке пресецају на три дела и уносе их у кућу. Домаћин уноси бадњак, а домаћица га дочекује на кућном прагу. Домаћин поздравља:

— Добро вече и сретно ви Бадње вече!

Домаћица и укућани отпоздрављају:

— Добро вече! Честит Божић и добро нам дош'о!

На највећи део бадњака, онај који је био при земљи, стави се мало соли, меда и шећера. Укућани љубе бадњак говорећи:

— Како ја љубио бадњак, тако краве љубиле телад, овце јагњад, козе јарад, крмаче прасад, домаћин домаћицу, а обоје чељад!

Потом се бадњак ставља у ватру на огњишту, а најбољи део бадњака, приземљак, оставља се за полазника.

После уношења бадњака, доноси се везица сламе. Деца иду за домаћицом, чупкају сламу и разастиру је по кући и при томе блеје, мучу, ричу.

Пошто се вечера на слами, судови се скупе на једну гомилу и не прибирају се. Потом укућани полежу по слами и окрену се једно за другим, да би се и жито на њивама окретало тако.

Изјутра сви устају рано, умију се или окупају, а домаћин узима посуду и одлази на извор по воду. Бацајући жито и ситан новац на извор, он говори:

— Ово птици богомољци, која птица бога моли да нам жито добро роди!

Пошто је напунио посуду водом, носи је кући. Онда домаћин узима конопац, којим је био увезан сноп сламе и неразвијеног ставља га пред шталу па у том круту нахрани живину. Ово се гата да живина не оставља јаја по корову него у гнезду. Затим, домаћин улази у шталу, хвата вола за рогове и води га у зграду. Домаћица их чека на вратима и посипа их житом. Ту полаже волу сено па пошто во то поједе, стављају му на рогове по колач. На коју страну во збаци тај колач, на тој страни ће бити родне њиве.

Пре сунца, из суседства долази полажајник. Домаћица га дочекује на вратима и посипају се житом. Он каже:

— Помоз бог и честит ви Божић!

Онда пита домаћицу:

— Домаћице, где ти носе кокошке?

Она одговара:

— У кући, под креветом!

Полажајник уђе у собу и седе за ватру. Узима жарач и жарачем подстиче варнице па говори:

— Колико варница — толико парица. Колико варница — толико оваца, среће и берићета! Толико мушке дечице и амбара беле пшенице!

После богатог доручка домаћица ставља полажајнику око врата тежиново платно, рукавице, назувице и једну печеницу.

МИРА ТОМОВИЋ, село Ртари код Марковице:

30. Кад дође Бадњи дан, онда сви укућани поране, кућу рас-
преме и метлом обришу, па метлу и столице износе из куће, да стока
не би ломила ноге. Смеће из куће баца се преко текуће воде. Ово
се гата да би кућа била чиста као вода.

ЈОВО СПАСОВИЋ, село Бељина, 71 година:

31. На Бадње вече домаћица простире по кући сламу и квоче.
Деца за њом пијучу. Што више деце пијуче — то ће се више палића
извести у току године.

СВЕТИСЛАВ МИЛЕКИЋ, рођен 1898. у Доњој Краварици:

32. На два дана пред Божић, што кажемо на Тучиндан, узме
се ступа и тучак па се истуца соли и кафе за наредних седам дана,
јер између Божића се више не узима ступа ни тучак. То гатамо да
не би било туче чељади у кући ни туче града по љевима.

33. Уочи Божића стави се пругмен соли у мравињак и ту прено-
ћи. Изјутра, на Божић, узме се та со, њом се осоле мекиње па се
нахрани стока. Ово да би се стока множила к'о мрави.

34. На Божић се окаде све стаје и сва стока па полагајник
пуца из пушке преко стаје и то кад домаћин полаже стоци. Ово се
гата да звери не прилазе стоци ближе од места докле се чује пуцањ
у даљини.

35. Изјутра на Божић одлази домаћин и полази три извора. Са
свакога узима воду и доноси кући. Од ове се воде замеси чесница.
У чесницу се стављају разни знамени. О ручку се ломи чесница и
сваки укућанин добија свој део. Тад настаје тражење знамена. Онај
који нађе у чесници пару најсрећнији је и њему треба поверити но-
вац на чување. Ко нађе парче од бадњака — њему поверити волове.
Ко нађе бели пасуљ — стараће се о овцама. Ако нађе кукуруз — ње-
му на бригу свиње. Нађе ли овас — треба да води послове око коња.
Коме дође пшеница — њему препустити негу пчела и кошница.

ДРИНКА БОЈОВИЋ, Доња Тречча:

36. Кад се први бадњак баци на ватру, треба га полити вином.
Ово се гата да би грозђе боље родило.

ДРАГОЉУВ Д. ЈОВАСЕВИЋ

НАДЕЖДА ЦВЕТИЋ, рођена у Љубићу 1902.:

37. На Бадњи дан везују се кашике и износе из куће. Ово се гата да се птицама вежу ноге и очи, да не виде доћи и кокошке наћи. На Божић се кашике развезују и уносе у кућу, али се онда закоље кокошка и пече. Кокошку чељад поједу, а печене ноге и очи од ње бацају се на мравињак. Ово гатамо да се смету грабљивице те да има пилића к'о мрави.

МИЛОРАД РАДОВИЋ, 70 година, Чачак, Пролетерских бригада 183:

38. Рано на Божић, пре сунца, направи се од кучине коло па се онда кучина запали и избаци напоље. То се гата да болест иде из куће у гору и воду.

СТОЈАНКА БАБИЋ, 68 година, Сјеница:

39. Уочи Божића у сваки ћошак собе стави се по четири ораха. После вечере укућани узимају по један па гатају да ли ће их пратити батлина или баксузлук. Кома орах буде пун — имаће свега. Кома ли дође празан — биће га празноћа целе године.

ЈАГОДА ЕРИЋ, 70 година, село Бељина:

40. Кад се трећег дана Божића изнесе слама из собе (одаје са дрвеним подом), онда се у кућу (одаја са земљаним подом) стави повећи круг од тежине. Сви укућани стану у круг па га домаћин запали. Док тежина гори, укућани вичу:

— Гори да не горимо!

Болуј да не болујемо!

Ово се гата да би укућани били здрави.

СМИЉКА СТЕПАНОВИЋ, 84 године, Буковица код Ивањице:

41. На Бадњи дан износе се из куће чешаљ и игле и не уносе се сво време Божића. Гатамо да чобани не би наилазили на змије кад чувају стоку.

42. Чесница се замешује од пресног теста и домаћица води бригу да колач при печењу не нарасте. Ако честица надође — ето неродне године!

43. На Божић, по устајању, треба укућани да пију по мало воде преко секире. Ово зато да не буду страшљиви.

ТОМА РАДИЋ, 54 године, Паковраће:

44. На Божић узима домаћин шуму од бадњака па њоме трља говеда по грбини. Ово се гата да стока ќе оболи од шупшавца, честе и опаке сточне болести.

РАДЕ МАРКОВИЋ, 59 година, Паковраће:

45. У корито или буре, одакле стока пије воду, стави се мало вина. Ово се гата да се стока не удара.

МИЉО МАРИЋ, 66 година, Паковраће:

46. Од бадњака се узме иверка и чува се, па кад се крава отели, онда се телету даје парченце од иверке. Од ове гатке теле ће бити крупније.

ЖИВОТА КОВАЧЕВИЋ, 60 година, Ртари у Драгачеву:

47. На Бадње вече, кад сви укућани полежу по слами, не гаси се огњиште ни светиљка у кући. Ово зато да би целе године у кући било све светло и напредно.

ЈУГОСЛАВ МАРИЧИЋ, Чачак, Кошутњак 140:

48. На Бадње вече сва чељад убу у собу, а једно остане у кући, где горе бадњаци, и ломата веригама. Један га из собе пита:

— Шта то радиш?

Он му одговори:

— Завезујем.

— Шта завезујеш?

— Завезујем вуку уста.

Други из собе повиче:

— Завежи нек су му завезана намртво!

То се мора поновити још два пута. Гатамо да вукови не упадају у тор и да не кољу овце.

ДЕСИМИР ТОДОРОВИЋ, 81 година, Трешњевица код Ариља:

49. Уочи Божића, на Бадње вече, људи стављају јабуку у пепео испод бадњака. Изјутра, на Божић, сви устају, а домаћин први узме у руку јабуку из пепела, прекрсти се, загризе је и каже:

— Кад се ова јабука вратила на грану где је била, тада и мене заболело у гуши!

Тако онда и сви остали укућани чине. То гатају да их преко године не спопадне гушобоља.

РУСИЈА ТОДОРОВИЋ, 76 година, Трешњевица:

50. На Божић ваља ватати волове у санке, а чељад се потрпају и возе се уз песму. Ово зато да би волови боље вукли преко целе године, а пева се да би у кући стално било песме и весеља.

ВЛАДИСЛАВА МИТРОВИЋ, 62 године, Трешњевица:

51. На Божић изјутра, док још сунце није изгријало, жена закоље кокошку, одсече јој обе ноге и пече је на ватри. Притом, с поља, мушки глас зове жену по имену и пита:

— Шта то печеш?

Она одговара:

— Печем орлу ноге, нокте и кљун!

А човек ће опет:

— Пеци, пеци, нигде га не било!

Ово гатамо да грабљивице не купе живицу.

РАНКА РАКОВИЋ, 59 година, Трешњевица:

52. Уочи Божића жене стављају вуну на преслице па то односе у стају и стављају у јасле, пред говеда.

Гата се да би стока преко године била мирна као вуна на преслицы.

РАДИВОЈЕ РАКОВИЋ, 64 године, Трешњевица:

53. На сва три дана Божића укућани скупљају мрве од ручка. По Божићу носе их на пањ где је отсечен бадњак па кажу:

— Ово нек је храна за годину дана: птицама, мравима, црвима!

То људи гатају да им штеточине не долазе на усеве и воћке.

СЛАВКА АЛЕКСИЋ, 43 године, Трешњевица:

54. Треба на Божић сваки сат повабити и нахранити живину. Колико се пута нахране, толико ће недеља живина имати наноса.

СТАНКА ИЛИЋ, 40 година, Трешњевица:

55. Људи на Божић наточе балонче ракије па иду у воћњак и на сваку шљиву саспу по чашицу ракије, говорећи:

— Ја тебе преливам ракијом, а ти кацу шљивама! Ово да би шљиве што боље родиле.

ПЕРСА ЛУКОВИЋ, 65 година, Трешњевица:

56. На Божић жена узима орах у руку па обилази око штале, тора, свиња, бурати с ракијом и вином и говори:

— Како овај орах био пун тако ми био пун тор, пун обор, пун амбар, пуна бурат ракије и вина, пуна кућа берићета. Онда скрца орах и поједе га.

ДРАГОЈЛА МИЛОСАВЉЕВИЋ, 62 године, Трешњевица:

57. На Бадње вече домаћица обилази око стаје са стоком, про-сипа пепео и казује:

— Кад чинилице овај пепео избројиле — онда мојој стоци учиниле!

Треба обићи три пута око стаје.

Ово се гата да не би чинилице набациле чини на стоку па да се млеко не кајмачи.

СПАСЕНИЈА МИТРОВИЋ, 62 године, Трешњевица:

58. На Божић узимају домаћин и домаћица по свећу, запале их па стану на вратнице тора, с једне и друге стране. Чобанин истерује између њих овце из тора и говори на глас:

— Ја терам овце из тора, а Божић болес' из села!

Ово се гата да овце не оболе у току године.

ДУШАН ЈОВАНОВИЋ, 65 година, Рибаге код Чачка:

59. Кад се уочи Божића иде у шуму ради сече бадњака, онда треба водити рачуна па прву иверку донети кући и ставити је у наћвар. Потом се наћвар напуни брашном.

Гата се да би наћвар био пун брашна целе године.

60. На Божић треба поставити олово на сваки стуб капије па између стубова провести краве. После ове гатке биће кравље виме тешко од млека као од олова.

МИКАН ДИДАНОВИЋ, Јездина код Чачка:

61. На Божић се обавља гагање у плећку. А ево како:

Најстарија глава у кући узима добро оглодану прасећу плећку и гледа како ће бити те године у кући.

Ако на чашици плећке мрштаница стоји усправно — онда у кући нико не краде. Али, ако је мрштаница обешена лево — знак је да краде женско чељаде. Буде ли обешена с десне стране — сигуран је знак да краде мушко чељаде. Ако испод чашице стоји рупица — онда ће се родити дете. Кад је рупица сува — родиће се мушко, а ако је рупица мокра — родиће се женско.

Кад се на задњој страни плећке, с десне стране, налази црта — онда ће бити доста свиња у обору. Ако на левој страни, до дела који се зове небо, стоји црта — знак је да ће неко у селу умрети. Наће ли се црта удесно од неба — смрт у кући.

Када се на делу који се зове небо налази удубљење — онда ће се продавати волови из куће. Ако се на чашици плећке мрштаница мало одваја — знак је да ће бити куповина добрих волова.

ЦМИЉКА СТЕПАНОВИЋ, 84 године, Буковица:

62. На Бадњи дан укућанима је забрањено да једу изван куће. Било да се ради о вољу или нечему другом, не сме се јести напољу. Ово све да би кукуруз добро понео.

КОВИНА МИХАЈЛОВИЋ, 81 година, Придворица код Чачка:

63. Ако си с неким у завади, било због чега, треба му на Божић

пружити руку помирицу, изљубити се и праштати му. Мир са суседима значи мир у кући, у држави, у свету.

МИЛЕВА МАНДИЋ, 67 година, Чачак, Пролетерских бригада 20:

64. Кад укућани седну да вечерају на Бадње вече, онда девојка за удају или момак за женидбу треба први залогај потаче да извади из уста па да стави у десну чарapu. Пред спавање тај залогај треба да стави под јастук. Кога момка сања — за тога ће се удати. А ако је момак, онда коју девојку усни — биће му невеста.

МИЛУНКА СТЕВАНИЋ, 32 године, Чачак:

65. Док се не унесу сви бадњаци, врата на кући се не затварају. Ово се гата да роди летина.

БУДИНКА ГРУЈОВИЋ, село Јездина код Чачка:

66. Кад се донесу бадњаци, жене узимају уплетњаке и почну њима мерити бадњаке, говорећи:

— Колико бадњак био дуг — толико ми ћерки биле дуге плетенице. Колико бадњак био дебео — толико ми ћерки биле дебеле кике.

РАДОВАН РАБРЕНОВИЋ, 71 година, Лозница код Чачка:

67. На Божић се никоме не треба одазивати. Ово да се не пренесе болести: главобоља, зубобоља, грчеви у стомаку и несаница.

68. На Божић, изјутра, домаћин уводи овцу у кућу и ту јој даје мекније да једе. Ово зато да би стока била питома и да не бежи далеко од куће.

69. На Божић, пре сунца, коље се кокошка или певац. Ноге се одсеку, везују се црвеним плетивом па се вешају о живинарнике. Гата се да не налећу копци и не носе пилиће.

70. На Божић се хвата запрежна стока у кола да би целе године волови били радни. Треба пазити да волови, или коњи, не иду један напред, а други мало уназад, већ барабар. Ово да се волови или коњи добро слажу. Човек који води запрегу огрће се поњавом. Ово се гата ради здравља рабације, осталих укућана и запреге.

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ

МИЛУНКА СТЕВАНИЋ, Бељина код Чачка:

71. Кад домаћин донесе на Божић воду са извора, онда приноси секиру па сви укућани мало причепе секиру и три пута сркну воду. Ово се гата да се укућани не би од нечег престашили преко године.

ДРАГОЉУБ САВКОВИЋ, 77 година, Жежевица код Чачка:

72. На Божић жене износе конопац којим су носили сламу у кућу па направе од њега круг. У тај круг бацају кокошкама жито да једу. Девојке из те куће стоје око круга и говоре:

— Како кокошке брзо јеле — тако и ми везле, ткале и плеле!

СТОЈКА ВОЈИНОВИЋ, 70 година, Жежевица:

73. Ако на Божић греје сунце — биће сушна година. А ако на Божић пада снег или киша — година ће бити берићетна.

БУРЂЕВДАНСКИ ОБИЧАЈИ

Чини нам се да ниједан други празник није пропраћен толиким обредима, обредним песмама и играма као Бурђевдан. Бурђевдан је гласник правог пролећа, и зато омиљени празник разних народа. Ипак, у томе предњаче словенски народи. Код Лужичких Срба, на пример, налазимо на изванредно лепу народну обредну песму „ЗАДИ СЕРПСКЕЈ ХОРЕ ЛЕЖИ ЈАЗОРИШБО”.¹ Песму је за хор обрадио Бјарнат Кравц, лужичко-српски композитор.² Песма је посвећена славу светог Борћа. С том песмом овај мали словенски народ оглашава долазак пролећа. Код Хрвата се слави Јурјево уз мноштво занимљивих обреда.³ Сваки такав обред обухвата лепе јурјевске песме (ДОШЕА ЈЕ, ДОШЕА ЗЕЛЕНИ ЈУРО).⁴ Код Срба је нарочито велики број породица које славе крсно име на Бурђевдан. Ове, а и све остале српске породице, упражњавају разне народ-

не обичаје на тај дан. Зна се да једну биљку веома лепог цвета и мириса Срби називају БУРБЕВАК, а Хрвати БУРБИЦА (*Convallaria majalis* Linn).⁵ Међутим, и Румуни, иако романске народности али православни, имају интересантне обреде уз празник светог Борба. Власи у околини Неготина и Зајечара, такође романског порекла, у спомен на овога свеца, упражњавају обреде уз много мистичног.⁶ Сви Роми у Србији (Цигани) уносе у ово славље много песама и весеља. И тако, шести дан најлепшег месеца у најлепшем годишњем добу припада овом светом ратнику.

Бурбевдан је ушао у многе српске народне епске песме. По њима, хајдуци на Бурбевдан напуштају своје јатаке и добро скривене зимовнике па одлазе у шуму на уговорени бурбевдански сасанак. Бурбевдан је почетак нове етапе њихове хајдучије. Појам БУРБЕВСКО ЈАГЊЕ јавља се у низу народних лирских песама, особито кад се некеме жели да искаже нежност. Тако мајка своје мезимчету каже: БУРБЕВСКО ЈАГЊЕ МАЈКИНО!... Код Словена наилазимо на мушка и женска имена: Бурђе, Борђе, Бурашин, Бураћ, Бура, Бурица, Борбило, Јурај, Јуре, Јурица, Јорјо, Јуриј, Георгије, Георги, Борче, Борбија, Бурбина, Бурба, Бурбија, Бурбица, Бурбијана, Георгина, Бурбинка итд. Сва ова имена подсећају на омиљени пролећни празник. Бурбевдан је симбол новог живота, листања, цветања, бујања. Он је ознака обнављања живота, ослобођења од зимске грозоморе, победе добра над злом, правде над неправдом, здравља над болешћу, љубави над злобом. Некада је давање таквог имена новорођенчету имало и такве намене.

У западној Србији прославља се Бурбевдан 6. маја уз обиље народних обичаја. То су бурбевдански или бурбевски обичаји који код Срба у селима, насељима и местима око Чачка садрже низ празноверица. Пре свега, то су обичаји намењени здрављу људи и чувању стоке од урока и набацивања злих чини. Ту су још и сујеверне радње да би се девојка свидела момку или момак девојци, па су ту и жеље за дугом девојачком косом, па истеривање болести из старих људи, па веровање да ће се усеви сачувати од могуће стихије итд. У свим тим обичајима нема религиозне мистике, али има доста радости, цвећа, песме, игре, љупке наивности и жеља за лепотом, здрављем и срећом. Међутим, постоји укорењено веровање како чинилица има нарочито велику моћ баш уочи овог празника. Зато, уз све лепе обичаје, народ овог сточарског краја води посебну бригу да се уочи Бурбевдана одржавају страже око сточних стаја, ради спречавања да се набацие зле чини на стоку.

Сви приложени Ђурђевдански обичаји прикупљени су на терену од Чачка до Сјенице. То је онај део западне Србије који прилеже уз горњи ток Западне Мораве. Ту су још Драгачево и моравички крај са најистуренијим селима према Санџаку. Код овог сакупљачког посла помагали су ми моји ученици из Основне школе „Ратко Митровић” у Чачку па им узвраћам топлом захвалношћу. Ђурђевданске обичаје износим кроз казивања људи овога краја.

На крају, да кажем реч-две и о томе шта ме је навело да прикупљам Ђурђевданске обичаје у околини Чачка. Најпре, намера ми је да се они, макар овако, нађу на једном месту и сачувају од заборава. Вук Карацић је приметио: „ОНО ШТО НИЈЕ ЗАПИСАНО — НИЈЕ СЕ НИ ДОГОДИЛО”. Кроз ове обичаје можда ће се још боље упознати народни живот у овом делу Србије. Затим, фолклористика је код нас, уопште узевши, млада научна грана. Овако прикупљени Ђурђевдански обичаји у околини Чачка могу бити од користи као грађа новим проучавањима ове фолклорне области. И на крају, можда ће све ово послужити као сведочанство о непрекидности таквих свечаности још од времена наших паганских прапредака. Они су овакве свечаности посвећивали пролећу. Стари Словени приносили су у мају обилне жртве Весни, богињи пролећа, да би им подарила вечиту младост и плодну годину.

КАЗИВАЊА:

МИЛИЦА ПЕКОВИЋ, Трешњевица код Ариља:

1. На Ђурђевдан, пре сунца, одлази домаћин куће у шуму и насече лескових пругића. Од њих справља крстиће па их разбацује на њиве, у виноград, по забрану, у воћњак, на амбар, на млекар, у тор, на кућни кров. Све ово зато да не буде штете од града.

2. Уочи Ђурђевдана, у сумрак, одлазе девојке код воденице па на воденички точак, који покреће камен, бацају стручак милодуха и говоре:

— Како се воденичко коло окретало тако се и моме момку памет за мном окретала!

3. Уочи Ђурђевдана одлазе укућани код воденице и хватају

воду у посуде. Посуда се спушта на кућни праг, а у воду се стављају: здравац, селен, милотлед и јоргован. То је омаја. Она преноћи на кућном прагу па се изјутра на Бурђевдан, пре сунца, сви укућани њоме умивају. Ово упражњавамо да би сви били здрави, да би се међусобно миловали те да целе године будемо чисти и мирисни.

4. Ко има слабу косу треба на Бурђевдан, пре сунчева изрона, да оде на реку и под врбом да опере косу. Онда ће му коса расти к'о врба из воде.

5. Ваља на Бурђевдан после муже кравама виме ожарити копривом. Онда ће крава давати више млека.

МИЛЕВА МАНДИЋ, 50 година, Чачак:

6. Ако се пилићи излегу пре Бурђевдана онда их на Бурђевдан које од чељади потрпа у неку врећу или корту па са тиме обилази око своје земље, њива, поља и остале имовине. Ово да би усеви били што бољи и да градобитни облаци заобиђу наше имање.

7. Пре сунчева изгрева поведе мајка женску чељад, стасалу за удају, на Мораву да се окупају. После их попење на врбу па их закити копривом. Онда их мајка упита:

— Шта видите с висине?

Ове одговарају:

— Видим своје просиоце, прстена доносиоце!

Онда захватају воду у крављачу. То носе кући па умивају краве, овце и другу стоку.

8. На Бурђевдан, али не баш много рано, иде се у мочваре те се бере коприва, млечика и здравац. То се носи кући па помешано с јармом даје се кравама ради боље млечности.

МИЉА БУРИЋ, 76 година, село Парменац:

9. Пре Бурђевдана не ваља уносити цвеће у кућу. На Бурђевдан се треба закитити копривом да би девојкама расле кике. На Бурђевдан одлазе девојке на брдо и тамо потраже грабово дрво. Треба се попети на зелен граб и гласно изговорити:

— Девојка се на зелен граб пење,
грабите се, момци, око мене!

10. Треба уочи Бурђевдана набрати коприва, ситно их исећи

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАНОВИЋ

па их измешати с мекињама и сољу па тиме на Бурљевдан стоку најпре нахранити.

РАДИСАВА ГЛИШОВИЋ, 75 година, Парменац:

11. Уочи Бурљевдана узимају жене грабуље па њима грабе сено по стаји. Ово зато да би се на пазару купци грабили о њихов кајмак и сир.

12. Планинка узима кадионицу и уочи Бурљевдана окади стоку. При томе говори:

— Како ја стоку брзо кадила, тако ми се брзо хватао кајмак на карлици!

13. Уочи Бурљевдана наберу жене траве око потока. То је најбујнија трава. Изјутра, на Бурљевдан дају то стоци и док стока једе оне говоре:

— Колико им пријала травица
толико ми давале млекашца!

Потом заките краве здравцем и копривом да би краве биле здраве и на болести отпорне.

ДРАГОЈЛА ЖИВКОВИЋ, рођена 1904, село Рогача, Драгачево:

14. Да би заштитила стоку од набацивања чини, одлази планинка уочи Бурљевдана у шталу па за собом затвара врата. Онда веже синџир за своју леву ногу а гвоздени кукач ставља под десну мишицу па обилази око стоке и говори:

— Кад се чинилица могла синџиром поштапати и кукачом опасати онда и мојој стоци могла учинити!

МИРА ТОМАШЕВИЋ, 32 године, Бељина код Чачка:

15. Треба на Бурљевдан пре сунца мајка да одведе ћерку у конопље. Под највишћу конопљу ставља трношћу па кад јој ћерка седне, онда је мајка чешља, сплиће кике и говори:

— Кољко ова конопља висока била толика ми, ћери, теби коса била! Кољко конопљи танке влаћи биле тољко и теби танке влаћи биле!

То каже па ћерку пљусне водом, а онда се враћају кући.

ОЛГА ТУРОВИЋ, 65 година, Бељина код Чачка:

16. Треба пре сунца на Бурљевдан походити олистали дрен па се ухватити за стабло и рећи:

— Нађох зелен дрен,
предадох му дрем!

Ово зато да се не би преко године дремало. Потом се ваља закитити дреновином да би се било здраво као дрен.

17. Момци и девојке треба на Бурљевдан да поране још у праскозорје и да оау до шуме. Тамо ће пронаћи граб па одсецати грабове прутеће и њима се опасивати. Онда ће се момци грабити о девојку или девојке о момка.

КРСТИНА БОГИЋЕВИЋ, 37 година, Јездина код Чачка:

18. На Бурљевдан одлазе девојке пре сунца на реку. Уз пут наберу грабовине и зововине. Код дођу на реку, најпре осмотре околину па кад се увере да нема посматрача, поскидају сву одећу и купају се у реци. Најпре узимају зововину па њоме размахују по води и једна другу прскају, говорећи:

— Зовите ме момци!

Потом узимају грабове гранчице па њима размахују, прскају се и веле:

— Грабите ме, момци!

РАДИША МИЛИЋЕВИЋ, 68 година, Трнава код Чачка:

19. Целе ноћи уочи Бурљевдана треба око стаје са стоком чувати стражу да не би дошла чинилица и набацила чини на стоку. Ако би она то урадила, онда крава неће давати млеко преко године. Зато домаћин куће посипа око стаје пепео и говори:

— Кад чинилица покупила пеп'о
тад мојој крави учинила зло!

НАДА ЦВЕТИЋ, 69 година, Јездина:

20. Уочи Бурљевдана не треба изгонити стоку из стаја. Обично се тада уортаче две чинилице па стоје негде крај пута или у прикрајку пашњака па држе грабуље и пита једна другу:

— Шта то радиш?

А ова ће:

— Грабим женама кајмак с карлица!

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ

Ако би нечија крава крај њих прошла — од њеног млека неће бити кајмака ни доброг сира за годину дана.

ЗОРКА ВУЈОВИЋ, 75 година, село Граб у Драгачеву:

21. Треба укућани уочи Бурђевдана да четворе очи отворе, јер чинилице се мотају око туђих стаја те просипају сплачине и кварна јаја. Ако то учине — од белог мрса ништа бити неће!

ЉУБОМИР БОГДАНОВИЋ, Чачак:

22. На Бурђевдан, пре но што се сунце роди, један члан породице оде те набере коприва. При томе пази да има дупло више струкова коприва но чељади у кући. Пошто себе закити копривом на колијер, онда улази у кућу, подиже покривач на постељама те нажари сву чељад. Они се буде, сви поскачу из постеља, ударе у смех и вриску па трче да се умивају омајом.

Жари се због тога да гром гађа у коприве, а не у чељад.

РАДОШ БУРЧИЋ, 61 година, Глебица више Ивањице:

23. Пчелари ране на Бурђевдан да још пре сунца захвате воде са воденичке уставе. Ту воду доносе код пчелињака па њоме кропе кошнице са пчелама. То се ради да се пчеле роје и да се рој уставља у кошнице, а не да одбегне у шуму.

24. Ваља на Бурђевдан копривом ожарити виме кравама, овцама и козама да их преко лета не пецају обади.

25. Свако чељаде треба на Бурђевдан копривом ожарити. Онда их читаве године неће пецати комарци.

МИЈАЛКО ФИЛИПОВИЋ, 63 године, Ариље:

26. Жена којој је ћерка стасала за удају треба на Бурђевдан да порани и заједно с ћерком, још пре сунца, да оде до грабовог дрвета. Кад се ћерка попење на граб, а мајка се огласи:

— Листај, листај, зелен грабе,
грабили се момци око моје Раде!

(Или нека каже друго име). Потом одлазе у поље где је засађено просо. Док се ћерка кити просом, мајка виче:

— Расти, просо, до колени,

испроси ми Раду до јесени!

ГРОЗДА ГОРДИЋ, Чачак, Ул. пролетерских бригада:

27. Уочи Бурђевдана треба направити онолико венаца од коприва колико има крава у стаји. Свакој крави окачи се по венац око врата. Ово ваља урадити да би се смеле чинилице од чијих се врачу крава не може отелити.

ЈЕЗДИМИР МИЛОВАНОВИЋ, 61 година, из Вучака:

28. Треба уочи Бурђевдана напунити бучук водом и ставити коприве, здравца и млечике. То тако преноћи па се на Бурђевдан, наштину, стока напоји том водицом. Онда ће кравље виме имати преко године млека к'о воде.

29. Девојке одлазе на Бурђевдан за зоре у поток и тамо се купају. Ово зато да би биле хитре к'о планински поток.

МИЉКА СПАСОВИЋ, 67 година, Ковиље код Ивањице:

30. Уочи Бурђевдана беру жене лековито биље и држе га да пренесу, а на Бурђевдан га дају кравама да би биле здраве и да би давале више млека.

31. На Бурђевско јутро беру људи клеку па њоме оките врата куће, млекара и стаје. Ваља границу клеке побости у њиву да би боље родила и да би усев одолео тучним облацима.

32. Ваља уочи Бурђевдана донети коприву са бусеном земље и посадити пред кућом. На Бурђевдан треба погледати на коју се страну коприва окренула — на ту ће се страну удати девојка из куће.

МИЛОСТИВА ПЕТРОВИЋ, 70 година, Придворица код Чачка:

33. Домаћица породице прва се диже на Бурђевдан. То она чини још за ноћи. У освит одлази у башту па у једну посуду нахвата росе. Тако прикупљену бурђевску росу замешује у храну за живину па нахрани младе пилиће. Ово се варује да би пилад била напредна као роса.

МИЛИНКА НИКОЛИЋ, 83 године, Паковраће код Чачка:

34. Имунци људи, којима треба радна снага, узимали су слу-

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ

ге у ајлук од Бурђевдана. О Дмитровдану су их отпуштали. Био је то некада ропски рад сеоске сиротиње.

МИЛИЦА ГЛИШОВИЋ, 75 година, Драгачево:

35. Чим се девојка на Бурђевдан умије омајом треба да узме шаку конопљаног семена. То семе ставља на жар у кадионицу и окади своју косу. То, знаш, да би јој коса била здрава, дуга и лепа. Пошто косу окади, тек онда се чешља.

КОСАНА ШЉИВИЋ, 77 година, Парменац код Чачка:

36. Уочи Бурђевдана одлазе момци у шуму и секу љескове гране. Тиме оките капије, кућна врата и прозоре, млекар, амбар и остале зграде. Домаћин куће одабере најбоље јагње и закоље, а на Бурђевдан испече га на лози од чокота.

АНГЕЛИНА БУКИЋ, 81 година, Рибаге код Чачка:

37. Свако веће домаћинство одређује уочи Бурђевдана која ће од жена за следећу годину бити планинка. Тај посао обавља она од једног до другог Бурђевдана. Изабрана планинка устаје на Бурђевдан пре сунца, узима кадионицу жара, на жар стави тамјана. У другу посуду стави помешано конопљано семе и пепео. Онда три пута обилази око стаје са стоком, кади и баца конопљано семе и пепео, говорећи:

— Кад чинилице ово семе и пепео покупиле, онда оне мојој стоци учиниле.

МИЛИЦА НИКОЛИЋ, 64 године, Тијање у Драгачеву:

38. Момци и девојке поране на Бурђевдан пре сунца па одлазе на најближи поток, али одвојено девојке, а посебно момци. Најпре се окупају, јер се не ваља у реци купати пре Бурђевдана. Потом се опасују танким врбовим прутићима а у косу задену коприве. Ово зато да би били витки као врбово пруже и вечито млади као коприва.

ЈАНА РАДОЊИЋ, рођена 1903. у Парменцу:

39. У освит Бурљевдана сви су укућани на ногама и поздрављају се:

— Бурљевдан нам освиће на радост и срећу!

Онда младеж одлази да се у оближњој реци окупа, а старији припремају храну и пиће па кад се омладина врати, онда сви одлазе на уранак. Девојке се ките копривом због младости, а купином да би се око њих скупљали момци. Потом узимају грабуље и грабуљају око граба да би се о њих момци грабили.

СЕЛЕНА ИЛИЋ, 33 године, Парменац:

40. На Бурљевдан се рано устаје, јер кога сунце затекне у кревету, тај ће цело божје лето дремати.

41. Ваља ситну децу на Бурљевдан ожарити копривом по задњици два пута па их заштити копривом. Ово зато да деца брзо расту као коприва.

МАТИЈЕ ПЕТРОВИЋ, Парменац:

42. Зору Бурљевдана дочекује домаћин на ногама, умивен и закићен па овако поздравља празник:

— Добро нам дош'о, Бурљевдан, здрав и весео, па да и ми будемо здрави и весели!

43. Ако те на Бурљевдан затекне сунце у спавању, остаћеш целе године поспан. Да би се тога спасао треба на Марковдан да одспаваш на истоме месту и у исто време као и на Бурљевдан.

БОЖИДАРКА ГАВРИЛОВИЋ, Чачак, Ул. пролетерских бригада 127:

44. Планинка до Бурљевдана не музе овце већ пушта да их сисају јагањци. На Бурљевдан први пут помузе овце. Онда ће јагањад бити крупнија, а бели мрс маснији.

45. На Бурљевдан се изводе разне шале. Тако, на пример, комшиница позове свога комшију:

— О, Милуне!

Ако се овај превари и одазове јој се, онда му она каже:

— Видех зелен дрен,
предајем ти мој дрем!

ДРАГОЉУВ Д. ЈОВАШЕВИЋ

Док се он љути што је преварен, сви се смеју и задиркују га читавог дана. Верује се да ће га пратити дремеж целе године.

ГЕОРГИНА ПАЈОВИЋ, 64 године, Јездина код Чачка:

46. До Бурбевдана се не уноси цвеће у кућу нити се њиме ваља китити. Ово због главобоље. Тек на Бурбевдан се ваља заки-тити и од тога дана цвеће у кућу можеш уносити.

Планинка улази на Бурбевдан у млекар и грабовином окити све карлице с кајмаком и све чаброве са сиром. Онда ће бели мрс бити такав да ће се о њега сви укућани грабити. А то је понос сва-ке планинке!

МИЛИЦА КОПУНОВИЋ, 65 година, са Јавора:

47. Уочи Бурбевдана одлазе жене на три извора и са свакога захватају воду у исту посуду. Онда наберу лишћа од јаблана, вра-тича и селена. Све то ставе у штругљу па на Бурбевдан дају по мало стоци. Јабланово лишће ставља се да стока буде крупна к'о јаблан. Селен се даје да би бели мрс лепо мирисао, а вратич се ставља зато да се стока уме с паше сама враћати у торове.

48. На Бурбевдан се младеж облачи у свечано рухо па одлази на уранак. Тамо се проводе све до поднева у песми и игри па се враћају на ручак, свако својој кући. Песми ни тада краја нема.

ДРИНКА БОРИЧИЋ, 65 година, Придворица код Чачка:

49. Изјутра на Бурбевдан ваља се окупати испод воденице. Онда ће вода одвести болест са собом, а срце ће лепо и равномерно клопарати к'о воденично витло.

КОСА ЈЕКИЋ, 56 година, Јездина:

50. Уочи Бурбевдана сакупе се девојке па уз песму ките ог-раду липовом кором и лесковином. Рано на Бурбевдан одводе мај-ке своје кћери-удаваче па их облаче у цветној ливади. Ово зато да нико не би могао да скуди девојку већ да сељани просиоцима о девојци говоре све лепим речима, к'о што је лепо цвеће у ливади.

51. Људи одлазе на Бурбевдан у виноград. У балончету по-несу најбољег вина па наздрављају један другоме и пљусну чашу-

-две по винограду. Ово ради родне године и доброг узрева грозња.

52. Пре Бурбевдана не ваља мирисати цвеће. Ко се превари па мирише цвеће пре Бурбевдана патиће од излива крви на нос.

53. Ваља на Бурбевдан окачити о воћку љуљашку па да се деца љуљају. Тако ће се љуљати у јесен гране под родом.

КОВИЉКА КОВАЧЕВИЋ, 63 године, Чачак:

54. Уочи Бурбевдана убере се онолико цветова петровца колико има чељади у домаћинству. На свакога се намени по један и остави на ћошковима куће. Ујутру, на Бурбевдан, обићу се петровци па који је свенуо, верује се да је тај члан породице од слабе вајде. Негде се верује да ће то чељаде умрети.

ДЕСАНКА ПОЛУГА, 64 године, Парменац код Чачка:

55. Старе жене из куће, бабе, односе уочи Бурбевдана у платненој кеси мурузног брашна и оставе да преноћи у мравињаку. На Бурбевдан, за зоре, доноси то брашно. Кад квочка изведе пилиће, баба замеси од тога брашна колач па њиме на'рани пилиће, говорећи:

— Колико мравића — толико пилића!

КОСАНА МИЛОСАВЉЕВИЋ, 80 година, Чачак:

56. Уочи Бурбевдана узме се вратило и у њега се ставе узбране коприве. То се спушта на праг стаје те преноћи. Ово да би се стока сама враћала стаји, јер у селу има инокосних људи па остављају стоку да се сама враћа с ливаде.

ПРОДАН ПАВЛОВИЋ, 75 година, Чачак:

57. Уочи Бурбевдана оде домаћица код воденице да под воденичким каменом опере крављачу. Кад се врати, она у ту посуду стави измужено млеко. Ту дода трунцицу лишћа од одољена и лишћа здравца па даје укућанима те сваки попије мало тако зачињеног млека. На послетку, остатак домаћица испије. Ово се справља зато што ће од одољена укућани и стока одолети свакој болести а од здравца да пуцају од здравља!

МИЛИЦА ШУТИЋ, 57 година, Парменац:

58. Уочи Бурђевдана прикупља се вода са дванаест извора па се остави да преноћи пред кућом. Изјутра, на Бурђевдан, прикупљени се роса са дванаест разних стабљика и саспе се у ону воду. То се онда даје старим и болесним особама. Тако ће се из њих истерати свака болештина.

МИКА БУКИЋ, из села Парменца:

59. Уочи Бурђевдана иду жене на Мораву па обалом беру најлепшу траву и коприве. На Бурђевдан се то иситни, помеша са мекињама и сољу па се даје кравама да би имале млека као Морава воде.

ДУШАНКА ЦВЕТИЋ, 67 година, Придворица код Чачка:

60. Уочи Бурђевдана принесу младићи доста кукурузне шаше па запале ватру. Онда се залећу и прескачу преко ње. Онога који ватру прескочи, прескочиће врућица и свака друга болест.

ДРАГОЈЛА СРЕТЕНОВИЋ из Сјенице:

61. У предвечерје Бурђевдана одлази планинка код воденице па од воденичара узме прегршт-две брашна. Онда силази под воденично витло и захвата воду. Ту, под воденицом, замеси брашно и воду па носи у тор да преноћи међу овцама. На Бурђевдан се томе додаје ситно изрезаног здравца па се даје овцама да би имале здравља и млека к'о воденица воде.

КАТА ОСТОЈИЋ. Милићевци код Чачка:

62. У рано јутро Бурђевдана ишле су девојке и брале Ђурђевак. Од овога цвећа правиле су венце и китиле брвна на кући. Успут би стресале росу са грана и говориле:

— Колико росаца,
толико просаца!

Затим су одлазиле на Чемерницу и купале се први пут у години.

63. Момци који немају среће с девојкама кришом се спуш-

тају воденици уочи Бурђевдана. Сваки на воденички камен ставља нешто што је као дар наменио девојци. Док се то окреће, они шапућу:

— Окрећи се, камене!
Осврни се, цуро, на мене!

СТАНА ТОДОРОВИЋ, 80 година, Чачак:

64. На Бурђевдан, пре сунчева изрона, изађе домаћица куће у двориште и окрене се планини. У том изабу из куће и сви укућани. Стану једно крај другог, држе се за десни скут и извикују:

— Видех зелен дрен,
предадох му мој дрем!
Видех зелену букву,
предадох јој моју муку!

ЈОВАНКА КАЛИЧАНИН, 37 година, са Јавора:

65. У Бурђевско праскозорје облаче девојке и младићи тежано извезено одело, јер се до тога дана носило сукнено. Онда, девојке расплетене косе перу платно на потоку, а младићи беру гранчице врбе и прскају девојке по коси. Тек после тога стављају девојке цветове у косу, а гранчицу липе понесу у руци. Кад дођу кући, поваде цветове из косе па их са гранчицама липовим стављају под јастук. Кога момка прве ноћи усни — тај ће је испросити.

БОГОСАВ БОЈБАШИЋ, 63 године, Ерчеге на Голији:

66. На Бурђевдан се излази у планину и изгоне овце на испашу. Млађи људи ужурбано дотерују тор за овце. Тога дана полази у планину жена из куће чији је задатак да музе овце и справља мрс. Та се жена зове планинка. Она не силази у село све док се не сведу овце у зимовник.

67. Треба на Бурђевдан, пре сунца, ићи бос по роси. Тако се истерује костобоља.

НЕРАНЦА ТОПАЛОВИЋ, 75 година, Ул. пролетерских бригада 118, Чачак:

68. Млађе жене, а нарочито оне које су бремените, треба да

се проваљају на Бурђевдан по ливадској трави. Онда ће имати лак порођај, а и пород ће им бити ваљан.

АНБА КАЛИЧАНИН, Голија, близу Сјенице:

69. Пре Бурђевданске зоре одлази домаћин куће и под воденичким точком опере посуду за млеко па кроз воду провуче липове гранчице. Кад је све обавио, одлази у стају где леже говеда. Код сваке краве причучне па испод ње саспе мало воде коју је у крављачи донео. Ово да би кравама текло млеко у виме к'о вода. Онда свакоме волу ставља липове гранчице између рогова, да би се о рогове одбило свако зло и да волови буду јаки. Чељад праве венце од петровца па их бацају на кућу, млекар и стају.

КАТА ЧЕКЕРЕВАЦ, из Котраже у Драгачеву:

70. Ваља се на Бурђевдан упутити до пшенице па тамо побости љесков крст. Ово зато да пшеница не би полегла. После то треба учинити и у башти с поврћем. Ово зато да не би тоња и град уништили поврће.

Девојке стављају коприву у косу да би им корен косе јачи био. Момци се ките копривом да их преко лета комарци не би пецали.

ВЕЛИКА БУКИЋ, 74 године, Парменац:

71. Треба девојке на Бурђевдан да оду на уранак па да се попну на љеску и скоче с ње. Колико љескових листова тад отпадне, толико ће јој просилаца доћи.

ЛЕПОСАВА НИКОЛИЋ, 15 година, Пријевор код Чачка:

72. На Бурђевдан поране жене на воду. У повратку наберу селена да би се доселило млеко у кравље виме.

73. Не ваља се на Бурђевдан псовати. Онда ће целе године бити псовке у кући.

МИЛАНКА ЦВЕТИЋ, 57 година, Јездина:

74. Бурђевдан је варовни дан. Тога дана се не ради. Уочи

Бурфевдана младеж иде с буцама или с тестијама да захвати најбоље изворске воде. То је најбистрија вода. Онда се у ту воду ставља миришљаво цвеће: селен, здравац, јоргован и коприва. Све то скупа зове се омаја. Изјутра, на Бурфево, како које од чељади устаје, тако хита да се омајом умије. Ово да би имали добар вид и да им лице буде глатко.

75. На Бурфевдан треба рано устати и још пре сунца посадити у башти семе боснока. Остало цвеће можеш да садиш и други дан, али боснок мораш на Бурфевдан.

ЈАНА НИКОЛИЋ, 67 година, Зеоке, у Драгачеву:

76. Пре него ли се роди сунце на Бурфевдан, одлазе људи и жене на узвратине у њивама. Са тога места наберу житарице: пшеницу, јечам и зоб. Затим наберу млечику, орловњак и коприву. Све то носе кући, ситно изрежу па помешају с јармом и дају кравама, а ко има овце, онда и овцама. Млечика се даје да би краве и овце давале више млека. Орловњак се даје да се смету чинилице, а коприва, да музаре буду отпорне.

МИЛУТИН МИЉОВИЋ, 68 година, Рибаге код Чачка:

77. Уочи Бурфевдана пошаљу жене децу с боцама и торбицама. У боцу да захвате воду са девет извора, а у торбицу да начупају са вратине, из три њиве, пшенице, јечма и зоби. На Бурфевдан, пре сунчева зрака, узимају ову воду па закувају мекиње кравама. Житарице, које су дан пре донете, ситно се исецкају и мешају са мекињама. То се даје кравама да побољшају млечност.

78. Омладина одлази рано на Бурфевски уранак. Обично се одреди неко место на узвишици. Тамо момци пале ватре. Милина је погледати још за ноћи у Бурфевданске ватре. Рекао би: горе брада по нашем крају. Песма, игра и весеље не престају.

МИРА ВЕЉОВИЋ, 58 година, Бељина код Чачка:

79. На Бурфевдан се устаје још за ноћи. Девојке се сјате у баште па се умивају цветном росом да би вечито биле младе к'о роса и лепе к'о цвеће. Онда беру јоргован, селен и здравац па одлазе на бељинску чесму и оките је са свих страна. У то долазе

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ

остаали наши сељани и многи Чачани. Нема лепшег уранка него што је у Бељини.

РАДОВАН ЖИВКОВИЋ, 65 година, из Драгачева, а сад живи у Чачку:

80. Из куће где је много женске деце, одлази мајка уочи Бурфевдана да набере Бурфевка и то онолико струкова колико је женских неударних глава. Свакој ћерки намени по стручак. Изјутра мајка устаје прва и жури да погледа како стоје Бурфевци. Чији се Бурфевак свенуо, знак је да ће се удати. Ту ћерку мајка води у млекар и даје јој да једе из карлице најбољег кајмака док се предовољи. Ово зато да би јој се удомила у имућну кућу.

БОРКА ЧУКАНОВИЋ, Сјеница:

81. На Бурфевдан порани домаћица да под воденичким каменом опере музлицу. Кад се врати кући, окити музлицу врбовим и липовим гранчицама па их привезује црвеним предивом. Из оближњег мравињака донесе мрави па их разбаца по штали. Верује се да ће бити више стоке и млека. Црвено предиво се ставља против урока стоке.

РАДОВАН ЖИВКОВИЋ, 65 година, из Драгачева:

82. Кад девојка уочи Бурфевдана заспи дубоким сном, онда њена мајка одлази у башту и убере лист коприве. Тихо иде до ћеркине постеље па јој кришом стави под колено један лист коприве. Изјутра, на Бурфевдан, кад се ћерка пробуди, мајка јој гледа под колено. Ако нема плика — удаће се исте године. Буде ли пликова — онда није добро: колико пликова буде, толико се година неће удати.

**ПЕРКА ЈОВАШЕВИЋ, рођ. Милосављевић. Рођена у Чачку
5. фебруара 1889. године:**

83. У Чачку је био обичај да се на Бурфевски уранак иде у Лазовића парк. Тамо су Чачани дочекивали Бурфевску зору са песмом:

„Бурбевдане дане,
мој зелен бевдане.
Девојка јарана
на уранак звала:

Развиле се гране,
пожитај, јаране.
Сунце тек што није,
ко ће од нас прије?”

(Мелодију ове песме записао је аутор овога рада. Следи мелографски запис на крају).

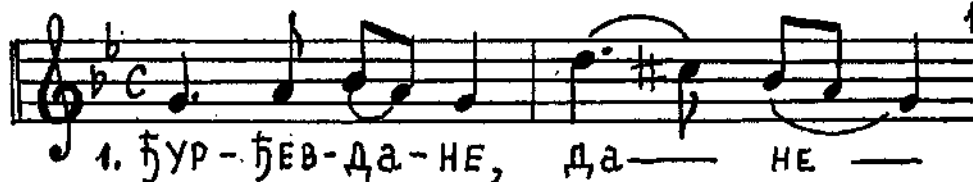
ЂУРЂЕВДАНЕ

-народна песма-

Andantino

по певању Перке Јовашевић
записао: Драгољуб Јовашевић

1971.

НАПОМЕНЕ

1. Партитура за меновити хор — интерно опалографско издање Првог београдског певачког друштва. Редактор: К. П. Манојловић — Београд, 1934. године.
2. Младен Позајић: МОЈЕ ПОЗНАНСТВО СА Б. КРАВЦОМ — ЗВУК, југословенска музичка ревија, бр. 24—25 од 1957. године — Београд.
3. Документарни филм „ЗЕЛЕНИ ЈУРАЈ“ (о обичајима Билогоре). — Сценарио: ЗОРИЦА РАЈКОВИЋ, стручни сарадник Института за народну умјетност у Загребу.
4. Вишња Хузјак: „ЗЕЛЕНИ ЈУРАЈ“, издање Етнолошког семинара Филозофског факултета у Загребу, свеска бр. 2, 1957. године.
5. Др Јован Туцаков: ЛЕЧЕЊЕ ЛЕКОВИТИМ БИЉЕМ, издање Култура, 1971. године — Београд.
6. Вук Ст. Караџић: СРПСКИ РЈЕЧНИК, издање Нолит 1969. године — Београд.

ТУМАЧ МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ:

- ајлук — (турц.) надница; награда за обављени рад
бадњак — (веселјак) церова или букова младица која се одсеца само на Бадњи дан
баксуз — несрећа
барабар — упоредо
батлина — срећа
берићет — добробит
брвно — тесана грађа за дрвене зграде (брвнаре)
бучук — дрвена посуда за сточну храну
вајда — (турц.) корист
варовни дан — верски празник или празничак када се не ваља радити
вериге — масиван ланац од кованог гвожђа који се поставља изнад огњишта
витло — воденички точак
вратило — део разбоја за ткање
вратина — (види: узвратина)
вратич, повратич — лек. биљ. *Tanacetum vulgare*
врућица — повишена телесна температура
гатка — један чин гатања
гребени — направа од дрвета и жичаних зубаца за чешљање вуне
губер — покривач од вуне ручне израде
гушобоља — болест грла
Дмитровдан — св. Димитрије (верски празник позне јесени)
дрем — дремљивост, дремеж
дрен — лек. биљ. *Cornus mas L.*
здравац — лек. биљ. *Geranium macrorhizum L.*
зововина, зова — лек. биљ. *Sambucus nigra L.*
инокосан — са мало порода
јарма — крупније дробљено семе житарице
карлица — дрвена посуда за млеко
колијер — оковратник кошуље
крављача — (види: музлица)
кукач — гвоздена шипка за привлачење жара
кучина, тежина — прерађена конопљана влакна
луње — месечари (људи који се у сну дижу и ходају само за време јаке месечине)

Марковдан — верски празник св. ап. Марка, слави се 8. маја
 милוגлед — лек. биљ. *Sanicula europae* L.
 милодум — (види: селен)
 мрс (бели) — сир и кајмак
 музара — крава која даје млеко
 музилица — дрвена посуда у коју се прихвата измужено млеко
 мурузно брашно — кукурузно брашно
 назувице — вунене чарапе ручне израде
 нанос — количина јаја коју живина даје у једном интервалу ношења
 наћвар — дрвена посуда за већу количину брашна
 одољен — лек. биљ. *Valeriana officinalis* L.
 олајавати — оговарати
 омаја — захваћена текућа вода уочи Ђурђевдана, у коју се потапа свеже ле-
 ковито биље
 орловњак — лек. биљ. *Lonicera caerifolium* L.
 пецивица — прасе печено на жару
 планинка — жена или девојка задужена за мужу стоке и справљање млечних
 производа
 повабити, довабити — дозивати живину или стоку
 полагајник, полазник — човек који, обично по договору, први долази на
 Божић у туђе домаћинство
 предовољити се — задовољити се у изобиљу
 селен (милодум) — лек. биљ. *Levisticum officinale* Koch
 синцир (турц.) — ланац од кованог гвожђа
 тежано одело — одећа од прерађеног конопљаног влакна
 тоња — биљна болест
 Тудиндан — дан уочи Бадњег дана
 тучак — дрвени или жељезни маљ за дробљење соли, кафе и др.
 тучни облаци — градобитни облаци
 узвратина — место у њиви где се волови окрећу кад се заврши једна и почи-
 ње друга бразда
 узда њемачка — узда немаштине (онога који ничега нема)
 урок — зао поглед
 чељаде — члан породице
 чесница — пресан колач од пшеничног брашна
 чини — оно што чинилица припрема на туђу штету
 чинилица — жена вештица
 штругља — посуда за мужу оваца или крава
 шуштавац — сточна болест органа за дисање

CONTES ET DICTONS POPULAIRES SE RATTACHANT A NOEL DE LA REGION DE ČAČAK

Durant plusieurs années j'ai enregistré des contes et dictons populaires se rattachant à Noël. J'ai pu faire ainsi un recueil assez important venant de la région autour de Čačak, puis de Dragačevo, jusqu'à la montagne de Golija et jusqu'à la ville de Sjenica. Je les ai notés tels qu'ils sont dits à la campagne. Je me suis efforcé d'éviter les répétitions. Parfois cela n'a pas été possible, alors j'ai donné les variantes du même conte.

Ces textes font partie intégrante de la superstition. Ceux, dits à l'occasion de Noël, concernent divers phénomènes et expriment aussi bien le désir d'une bonne récolte que la peur des phénomènes naturels et des éléments (foudre). Parfois le conte sert de défense des médisances campagnardes sans fondement.

Le lecteur contemporain pourrait trouver ces textes ridicules. Mais il ne pourra pas nier la richesse du langage, le charme d'un rythme rapide et la légèreté des vers. D'ailleurs ces contes et vers font partie de la vie populaire et de sa lutte éternelle contre le mal.

Dragoljub D. JOVAŠEVIĆ

МАРИЈА УРОШЕВИЋ

ГРНЧАРСКИ ЗАНАТ У КРАЉЕВУ

Један од многобројних заната који су били развијени у Краљеву током XIX века јесте и грнчарски или лончарски занат. Мајстори грнчари долазили су из околине Пирота из села: Берировца, Градишнице, Великог Села и Крупања и са својим породицама се настањивали у Краљеву, што се одржава и до данашњих дана.

Пошто је грнчара увек било мало у Краљеву, један или двојица, то није постојао чисто грнчарски еснаф, већ је 4. III 1856. године основан у Краљеву мешовити еснаф: Обућарско-мутавациско-лончарски, који је 1900. године имао 14 чланова, од којих је било два лончара¹. Године 1912. њихов број се повећава, тако да их је било четворица. Председник еснафа био је Милан Ковачевић, пекар, и деловођа Светозар Дилбер, ковач, обојица из Краљева. Имали су свој печат и штамбл који гласи: „Занатлијски еснаф за град Краљево и срез жички“. Излазио је и лист свих еснафлија под називом „Српски занатлија“.²

Краљево је крајем XIX века било опкољено селима са дводневним годишњим панабурима, на којима се продавало све што је сељаштво могло наћи у чаршији код трговаца и занатлија. Ово је

умногоме отежавало рад појединим еснафским мајсторима, па међу њима и Обућарско-мутавациско-лончарском, јер су трпели јаку конкуренцију бесправних сеоских дућаница, чији је број у оближњим селима непрестано растао. Штета од ових сеоских дућаница била је за краљевачке занатлије у толико већа што су дућанице, поред дозвољене робе продавали и забрањену. „Да би се од пропасти заштитили трговци и занатлије, потребно је — чврдили су краљевачки еснафи — да панађури где су одобрени, буду само сточни и ништа више и тиме би се спречили од пропадања и они који иду са вашара на вашар те бајаги продају свој еспап, а са њиним доласком на вашар штете месне занатлије и трговце те ништа не пазаре...“³.

Тешко стање грнчара у ово време појачало се и приливом робе у наше крајеве. Трговци су доносили просто земљано посуђе из: Аустрије, Турске, Влашке, Босне, Бугарске и Немачке. У овом увозу аустријска производња налазила се на челу, тако да је четрдесетих година прошлог века из Аустрије увезено око 180.000 комада простог земљаног посуђа. Лончарски еснафи из свих градова Србије одлучно су захтевали од Управе Београда да забрани Аустријанцима доношење и продају лончарије на комад. „Са највећом жалашћу — наводи еснаф у молби — гледати морамо да то зло дневно расте и да је већ до тога степена доспело, да нам се и самом пропашћу грози.“⁴ „... Наши лончари, поред тако красне лончарске земље што се у Србији налази, доживели су да виде око себе — лончарске трговине — чији су дућани препуни производима што их је страна рука израдила“.⁵

Грнчари који су радили у Краљеву, већином су долазили из околине Пирота. Међу старим познатим грнчарским мајсторима треба поменути Стевана Николића и сина Милорада, родом из Пирота. Он је радио у Краљеву од 1912. године. Затим Светислав Цолић, такође из Пирота, са радом у Краљеву од 1920. године. Витомир Манић, становао је у улици Чачанској, а радио у времену од 1948. до 1965. године. Миодраг Стаменовић из Поцерске улице, радио од 1948. до 1966. у Краљеву. Од 1968. године у Краљеву ради само један грнчар Потић Тадија, такође из околине Пирота. Радионица му се налази у Сијаћем пољу, иза Градске кланице, а радња са грнчарским производима за продају налази се на улазу градске пијаче.

Како се види, број грнчарских мајстора с временом опада, јер је прилив друге робе у многоме потиснуо употребу грнчарских производа.

ПРЕРАДА ГЛИНЕ

Глина је главна и основна сировина од које лончари праве, израђују своје предмете. Називају је иловача, смоница или глина. Набављају је у околини Краљева на Ратарском имању, а довлаче је сељаци колима. Пре рата за једна кола глине грнчари су плаћали десет до дванаест динара, а данас три хиљаде. Плаћали су само за превоз, док је глина била бесплатна. Место у мајсторовом дворишту где се глина истоварује и где стоји зове се: КАЛНИК. То је обично удубљење дубоко 2 метра и широко 2 метра које је данас са свих страна забетонирано.

Шегрт, када припрема глину за рад, узима из калника повећи „пањ“ тј. велику грудву глине, ставља је поред калника и добро је дрвеном маљицом удара све док се глина не омекша. Онда узме „косицу“ па је „косичи“ тј. сече је и том приликом избаца све каменчиће из ње. „Косица“ је слична српу, полукружног је облика и на завршенима има ручке дрвене, које шегрт држи када „косичи“ глину. После овога глина се мало накваси, па се добро „издави“ ногама. Том приликом шегрт иде све у круг од периферије ка центру и десном ногом добро притиска глину. Када је и то готово, шегрт је сече на „трупце“ тежине до 10 кгр. и односи у радионицу, предаје мајсторима, који од те, урађене глине, израђују предмете. Преостале трупце шегрт оставља у подрум, који је замрачен и хладан да се глина не би осушила, а који се обично налази испод радионице.

Тако се раније припремала глина, док се данас овај посао обавља на мало савременији начин. Сваки грнчар има машину за прераду глине која се појавила после првог светског рата. Она је била најпре ручна, тј. покретала се руком. Састојала се од једног дрвеног или металног точка повезаног ручицом. Точак је био у вези са два гвоздена ваљка, постављена хоризонтално, на чијим су крајевима била два зупчаника. Изнад ваљка је једно дрвено сандуче у које се ставља глина за млевење. Два ножа су испод ваљака, служе да секу глину а уједно да скидају земљу која се нахвата на ваљцима. Исечена и самлевена глина испада испод ваљака низ једну косо постављену даску. Цела машина је постављена на дрвено постоље облика стола. Каменчићи које не може машина да самеле остају у сандучету и грнчар их избацује напоље руком. Данас је машина иста, само се не покреће руком већ је на електрични погон. (Сл. 1.)

АЛАТ ГРНЧАРСКИ

Алат којим су се грнчари служили, а и данас је у употреби, задовољава потребе мајстора у обликовању својих предмета.

Најглавнија алатка у грнчарској радионици је грнчарски **точак**. Он је састављен из два дрвена точка: горњег мањег на коме се налази „табанче“. То је округла метална плоча коју мајстор мења, већу или мању, већ према предмету који израђује. Доњи точак је већи са већим „табаном“. Ова два точка повезана су металном шипком која се назива „вретенице“. Раније је и оно било дрвено. Грнчарски точак је углавном уз тезгу, са леве стране мајсторовог седишта званог „подгузница“ и постављен је до прозора, да би мајстор боље видео када израђује предмете. Пречник горњег точка је 33 см а доњег 58 см.

Тезга је дрвени дугачки сто дужине 2 м и ширине пола метра. На левој њеној страни налази се углављен грнчарски точак, а са десне стране точка постављена је даска „подгузница“ на којој мајстор седи када ради предмете.

Бочило је парче четвртастог плеха, величине 8 x 5 см са рупом на средини и заобљеним ивицама. Мајстор при обликовању предмета држи бочило десном руком, тако што велики прст стави кроз рупу. Раније је бочило било од дрвета. Служи за прављење бока суда као и скидање глине која се нахвата на рукама.

Цреп је земљани суд у облику чиније у којој мајстор држи воду и у њу стално умаче руку када израђује предмете.

„**Каљача**“ је парче гуме величине 5 x 4 см које се стално налази у црепу са водом. Њиме мајстор поравнава и глади шире судове, као што су тањери и шерпе.

Маснач је четвртасто парче кожице са заобљеним угловима величине 5 x 4 см. Служи за дотеривање неравнина на предмети-ма. Мајстор њиме глади површину предмета.

Жица служи да њоме мајстор пресече предмет када је готов, тј. да га одвоји од горњег точка на коме се предмет залепио приликом израде. Жица је различите дужине, од 10 до 50 см — за мање

и веће предмете. Крајеви жице су обавијени парчићима крпе да штите мајстору прсте док држи жицу када сече предмет.

Емзикало је дрвени шиљасти предмет величине 10 см у облику већег ексера. Служи за израду сиска на тестијама.

Шипка је пругић дрвени, мало савијен, дугачак до 30 см. Служи да се њиме пробуши рупа кроз дршку на тестији.

Ракља је прут који се рачва у два дела. На горњем делу крајеви су повезани жицом. Ракља служи да мајстор сече сисак када је израђен, јер се сисак са дршком ради одвојено, па се онда „калми“ — састави са тестијом.

Будуче је мали воловски рог који на врху има забодено перце од кокошке. У будуче се сипа фарба и тиме се раније шарале тестије. Данас тај посао обављају четкицом и пумпицом.

ИЗРАДА ПРЕДМЕТА

Радионица у којој мајстор израђује предмете, смештена је у приземној кући — чатмари, ћерамидом покривена. Састоји се само од једног одељења. У њој се обично налазе две тезге са грнчарским точком, постављеним крај прозора, ради боље видљивости. У радионици се налази и машина за прераду глине као и „ручница“ — машина за млевење глећи као и кревет на коме шегрт спава. Испод таванице стављене су даске на којима се суше израђени судови. Радионица је у истом дворишту до главне мајстореве куће.

Када мајстор приступи послу, он најпре стави кецељу, коју веже око врата и око струка. Дотле му шегрт донесе „трупце“ које подели у „гукe“ — мање земљане лопте — и поређа их на тезгу са леве стране, да би биле при руци мајстору. Тада мајстор седне за тезгом на „подгузницу“, која се налази лево од грнчарског точка, узме једну гуку и баци је на горњи точак да би се залепила. Десна нога му увек стоји на „подношкy“ — дасци косој постављеној, док левом ногом покреће доњи точак. Пошто је доњи точак спојен са горњим помоћу „вретенцета“ то се покреће и горњи точак на који мајстор стави глину за израду предмета. Глину мајстор држи обема рукама, које претходно покваси у препу и, уз стално окретање точка, најпре лагано, а затим све брже и брже, он глину развлачи на горе, а, затим, на доле.

У даљем опису даје се начин израде једне саксије за цвеће које су данас у Краљеву најтраженије. Мајстор држећи са обе руке „гукү“, покреће точак ногом и, истовремено, притиска глину на доле, затим извлачи је нагоре, држећи палац леве руке у средину „гүке“, и опет, притискајући снажно глину надоле. Тако је мајстор добио пљоснат предмет дебљине 4 см. Тада, леву руку и даље држећи у унутрашњости предмета, извлачи глину нагоре, док десном руком придржава спољне зидове предмета. Тако ради неколико пута док не добије жељени облик. Онда бочилом дотерује предмет, гланцајући бокове, а затим, жицом пресеца, тј. одваја предмет од табанчета на коме се предмет залепио приликом рада. Тада шегрт израђене предмете ставља на даску да се просуше.

СУШЕЊЕ И ШАРАЊЕ ПРЕДМЕТА

Готове, израђене предмете, грнчар ређа на једну дугачку даску која се налази близу тезге. Када изради довољан број предмета, тј. када више нема места на дасци, мајстор са шегртом износи даску са предметима на сунце. Тамо стоје један дан, па се затим уносе у радионицу на шарање, а онда их ређају на скеле — даске које се налазе испод таванице. Ту се даље суше на промаји 10—15 дана.

Шарање предмета се врши „будучетом“ или пумпицом и то увек пре глебосања. Пумпица је предмет од гуме сличан старим сиренама на фијакерима. Боје за шарање добијају од беле и црвене глине. Белу глину називају „белило“ и добијају је из Аранђеловца, а црвену глину зову „црвилака“ и добијају је из Пирота. То су две врсте глине из којих се добијају житке масе. Глина се најпре потопи у воду и остави да кисне 2—3 сата, затим се процеди на сито и сипа у флаше као готова боја.

Шаре су облика кривуље, праве линије, листова и геометријских фигура, а изводе се на грнчарском колу да би брже и лакше ишло. Тако се шарају чанчићи звани „паниче“, чиније, саксије и тестије. Шаре иду у облику венчића, кружног облика. На овај начин се шарају и сви други предмети који имају кругове за украс.

Тањир се шарају на другачији начин. Они имају на унутрашњој страни уздужне шаре које се разливају лепезасто. Те шаре се изводе помоћу „шарачке“ коју праве сами грнчари. То су уствари две, три длачице од метле спојене на једној страни блатом — у виду четкице. Када мајстор сипа боју из „будучета“ на тањир, он је онда „шарачком“ разлива у виду лепезе. Том приликом стављају по три

разне боје тако да се добијају врло лепо тонови. Овако шарени тањир данас служе као украси на зиду.

Данашње саксије шарају на овај начин: када мајстор изради једну саксију, он још онако влажну — непросушену — меко притиска длановима спољне зидове тако да остају неравнине, браздице у облику гранчица.

Бардаци и сви предмети који су ишарани биљним орнаментима као: разнобојним ружама, зеленим лишћем и браон гранчицама, шарају се куповном четкицом и уљаним бојама.

Високе и витке вазе у облику грчких амфора — које су данас много тражене — ишаране су геометријским фигурама: цик-цак линијама, троуглима, ромбоима. Те шаре се изводе на влажној вази и то неким тврдим предметом (старим чешљем). Цела ваза је једнобојна, браон или црна.

Сушење предмета врши се неколико дана на промаји. Да ли су предмети добро просушени мајстор проба тако што ноктом мало запара по предмету и ако том приликом остаје бразда, предмет није још сув, а ако никакав траг не остаје онда је добар и носе га у грнчарску фуруну на печење. Ове послове изводи мајстор, јер само од доброг сушења зависи да ли ће предмети и добро да се испеку те да не испуцају.

ГЛЕБОСАЊЕ ПРЕДМЕТА

После шарања и печења предмета у фуруни на ред долази глебосање. Глеб је оловни оксид и зове се „оловна глеб“ или „миниум“. Раније су олово куповали у гвозбарским радњама и пекли га на огњишту у земљаним судовима да би га растопили. Ту течност су добро кували све док вода не испари и не остане само оловни прах, кога су потом мели. „Ручница“ је млин, састоји се из два воденична камена који су постављени један на други као жрвањ. Повезани су осовином која се окреће на камену или куглагеру, а који је укопан у под. Покретао се ручно, помоћу гвоздене или дрвене полуге. Оба камена, горњи и доњи, опасани су лименом шином. „Ручница“ је постављена на дрвеном четвртастој постољу. Са предње стране налази се омањи отвор где излази самлевена глеб. Данас је ручница савршенија, покреће се на електрични погон, тако да је мајсторима процес посла око добијања глеби убрзан а и олакшан.

Постоје више врста глеби: мрка, светлија и безбојна. У зави-

сносити од тога каква се боја жели добити у глећ се додаје: за зелену боју — бакарна згура, а за жуту боју — кронколом.

Само глебосање врши се на тај начин што мајстор, држећи суд левом руком за доњи део — данце (тако да је отвор суда окренут наниже), прелива суд глећу из мањег суда. Има предмета који се глебошу и са спољне и са унутрашње стране, као: бувечи, шерпе, лонци, бокали, шољице за црну кафу и др., а сви плитки судови глебошу се само изнутра.

ПЕЧЕЊЕ ПРЕДМЕТА

Пошто се предмети просуше и ишарају бојом и глебошу, стављају се у грнчарску фуруну у којој се пеку. Фуруна се налази у истом дворишту где је и радионица, и то обично испод неког трема да не би кисла. Раније су пећи прављене од ћерпича, облика купастог, са заобљеним врхом на коме се налази ојак. Са предње стране фуруне налази се отвор који служи за улазак у фуруну да би се посуђе поређало за печење, а са друге стране отвор за ложење. Када мајстор са шегртом унесе и наређа довољан број посуђа, вратанца на фуруни су зазиђивана да дим из фуруне не би излазио напоље. Отњиште са ватром налази се испод саме фуруне, а изнад њега били су „ћемери“ избушени на више места да би пламен са топлотом могао да пролази и тако пече судове. Фуруне су имале и мали отвор кроз који је мајстор гледао како се судови пеку и како је испечено. Тај отвор је само мајстор смео да отвара да би проверио да ли су судови довољно испечени. То је радио на тај начин што би убацивао запаљену шибицу кроз отвор те би она осветљавала фуруну. Тако је мајстор надгледао печење судова. Печење посуђа траје обично око 24 часа, а једна фуруна може да прими око 150 предмета за печење. За све време печења мајстор будно пази на ватру да не буде јака већ умерена, јер се на средњој ватри судови најбоље пеку. Кад мајстор оцени да су судови испечени, отвара вратанца кроз која их је ређао и уз помоћ шегрта извлачи их напоље. Добро испечено посуђе је оно, када при куцању прстом даје јасан и звонак звук.

Том приликом се сви судови добро прегледају и ако се примети да је неки напукао приликом печења, одбацују га.

ГРНЧАРСКИ ПРОИЗВОДИ

Тестије служе за доношење воде. Глебосане су изнутра и

споља а има их и неглебосаних. Украшене су круговима жуте боје око граића и испод њега. Поред кругова јавља се и кривудава линија што доприноси лепоти украшавања. На дршки се налази мала рупица звана „сисак“ која служи да се помоћу ње пије вода. По облику има их већих и мањих.

Б а р д а ц и — у њима се држи ракија. Употребљавају их нарочито при свечаностима — свадби и слави. Из њих напијају за здравље домаћину или младенцима. Глебосани су црним глебом и украшени разнобојним цветићима.

Б у п о в и — има их разних величина, од 1 кгр до 50 кгр. Служе за држање зимнице: паприке, парадајиза. И они су глебосани. На боку су испупчени, док су у горњем делу мало сужени. Са стране имају по једну дршку.

Б у в е ч е — има их две врсте: овалног и округлог облика. Глебосани су жутом бојом. Служе за кување јела, а нарочито за пасуљ „пребранац“ или „лекарски кромпир“.

Ч а н ч и ћ и — служе да се у њима кисели млеко, а раније се из њих јело. Дубљи су, округлог облика и обавезно глебосани.

Т а њ и р и — има их плитких и дубоких. По унутрашњој страни су глебосани. Служе за ручавање, а и разливање пихтија.

К а д и о н и ц е — служе да се њима кади тамјаном на славама или погребима. Грнчари их раде две врсте: отворене, без поклопца, браон боје и затворене, са поклопцом, црне боје.

С а к с и ј е — данас моментално су најтраженије у Краљеву. Разног су облика и величине, али највише израђују бокасте, у виду имитације бакра. Боје их жутом, зеленом, браон или црвеном бојом.

Ч у т у р и ц е — оне су у ствари имитација чутуре од дрвета. Служе за држање ракије, али више као украс на столу. Глебосане су и обојене црном бојом. Обично су мање величине од дрвених.

„Б у р и ћ и“ — такође служе за држање ракије. Пљоснатог су облика и имају четири мале ножице и два сиска помоћу којих се

пије ракија. Мањег су формата, висине 10 см са пречником од 5 см. На горњем делу налази се само једна дршка. Глебосани су и обојени жутом или црном бојом.

Опаци — поред осталих предмета грнчари израђују и цеви за оцаке. Они су ваљкастог облика — као чункови од плека, дужине до 50 см са пречником 10 см. Стављају се на кров приземних чатмара.

Посебну групу грнчарских производа сачињавају дечје играчке — које представљају посуђе у минијатури. То су вазице, корпице, касице за новац, бокалчићи, пепељаре у виду ципеле или опанка, кофице и слично.

О УЧЕЊУ ЗАНАТА И СЛАВИ

Грнчарски мајстор имао је шегрта који му је помагао у раду: косично земљу, доносио воду, односио израђене предмете на сушење, а уједно и „пекао“ тј. учио занат код мајстора. Осим ових наведених послова, шегрт је морао прве године да помаже и мајсторици у кућним пословима. После навршене треће године стекао би право на полагање калфенског испита. Он се састојао у томе што је шегрт морао да изради неки лакши грнчарски предмет у присуству другог мајстора.

Мајсторски испит калфа стиче право да полаже тек када наврши три године рада као калфа. Онда, пред комисијом која се састојала од других мајстора еснаfliја, калфа је требало да уради тестију или бардак, који су сматрали тежим предметима за израду.

Сваке године децембра месеца, грнчари су заједно са обућарима — пошто су са њима били у мешовитом еснафу — прослављали славу св. Спиридона. По легенди, овога свеца су узели за славу, јер их је он научио том занату. Домаћин славе мењао се сваке године, тако да су сви чланови еснафа били обухваћени. Обичај је био да домаћин меси колач, носи га у цркву да се сече, а затим сви чланови одлазе код домаћина славе на ручак. За време ручка домаћин је предавао колач другом мајстору уз здравицу: „Дајем ти овај колач да га до године ти месиш и да славу прослављавамо у здрављу и весељу са својима“.

ЛИТЕРАТУРА

1. Др Н. Вучо: Распадање еснафа у Србији, књ. 1, стр. 54, Београд 1954.
2. Подаци Занатске коморе среза Краљево од 1900. до 1945.
3. Др Н. Вучо: Распадање еснафа у Србији, књ. 1, стр. 308, Београд 1954.
4. Исто, стр. 233.
5. Исто, стр. 235.
6. Воровоје Дробњаковић: О лончарима у Игалу. Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XIII.
7. Персида Томић: Данашња Аранђеловачка керамика. Гласник етнографског музеја у Београду, књ. XVI — 1953. година.
8. Изјаве данашњег грнчара у Краљеву Протић Тадије.

The first part of the report deals with the general situation in the country. It is noted that the economy is showing signs of recovery, but that there are still many problems to be solved. The government is taking steps to improve the situation, but more work must be done.

The second part of the report deals with the financial situation. It is noted that the government has a large deficit, but that it is working to reduce it. The report also discusses the state of the foreign exchange market and the balance of payments.

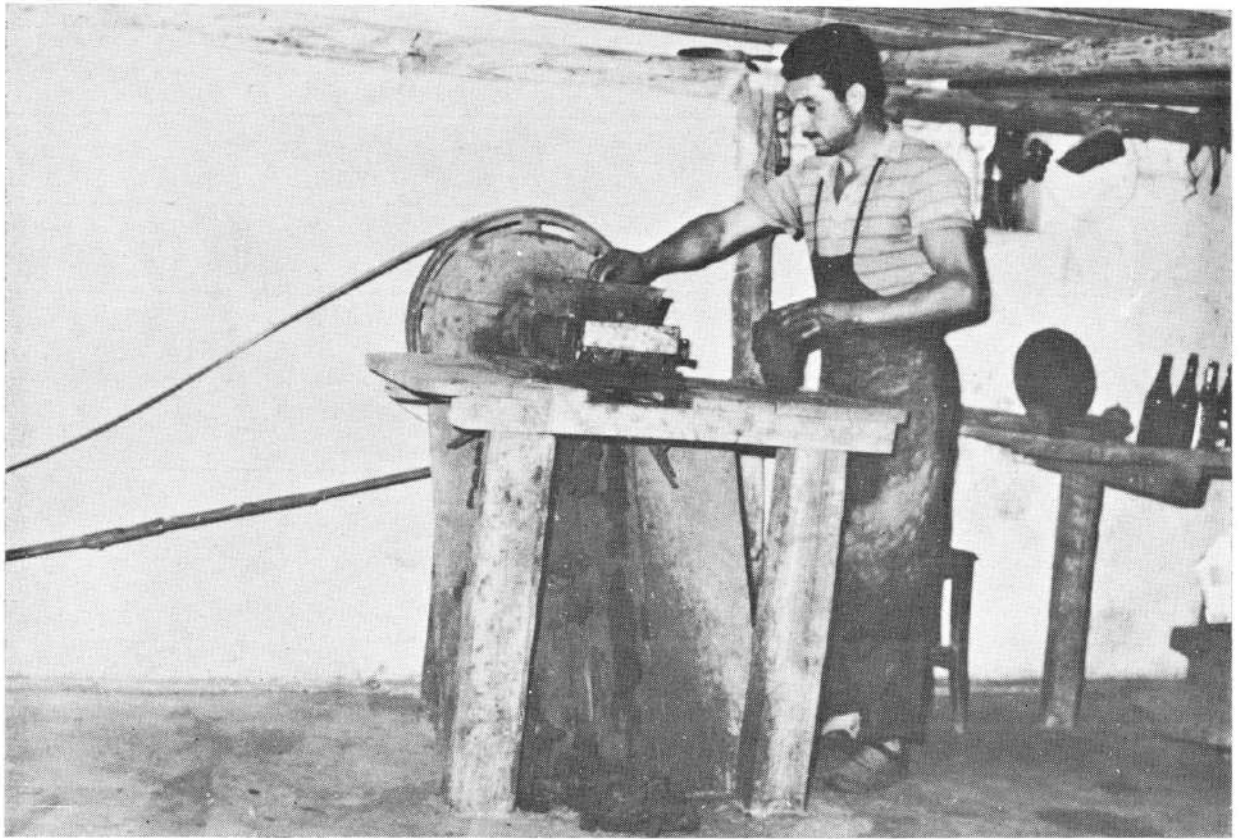
The third part of the report deals with the social and cultural situation. It is noted that there are many social problems, such as unemployment and poverty, but that there are also many cultural achievements. The government is taking steps to improve the social situation, but more work must be done.

ОБЩАЯ СITUАЦИЯ

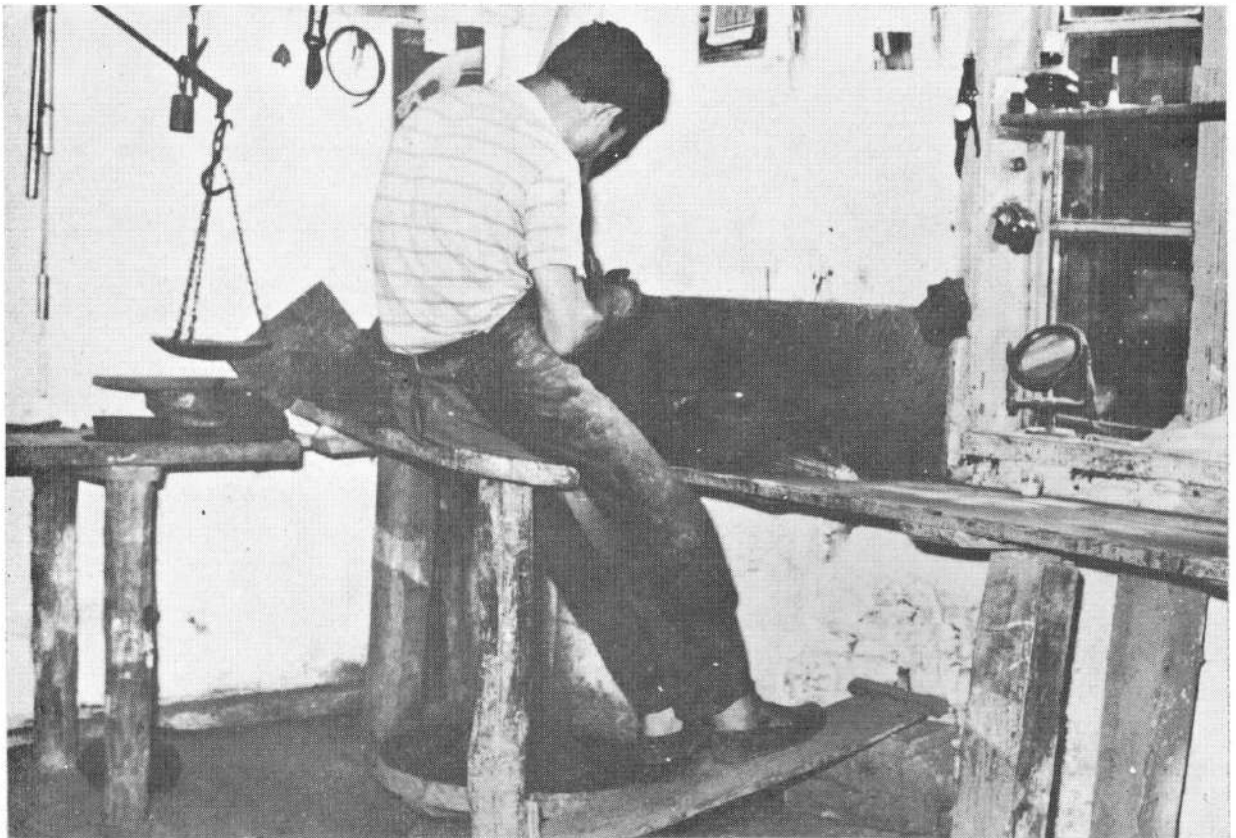
The first part of the report deals with the general situation in the country. It is noted that the economy is showing signs of recovery, but that there are still many problems to be solved. The government is taking steps to improve the situation, but more work must be done.

The second part of the report deals with the financial situation. It is noted that the government has a large deficit, but that it is working to reduce it. The report also discusses the state of the foreign exchange market and the balance of payments.

The third part of the report deals with the social and cultural situation. It is noted that there are many social problems, such as unemployment and poverty, but that there are also many cultural achievements. The government is taking steps to improve the social situation, but more work must be done.

Сл. 1 Машина за прераду глине

Сл. 2 Грнчар при раду

Сл. 3 Машина за млевање глеђи

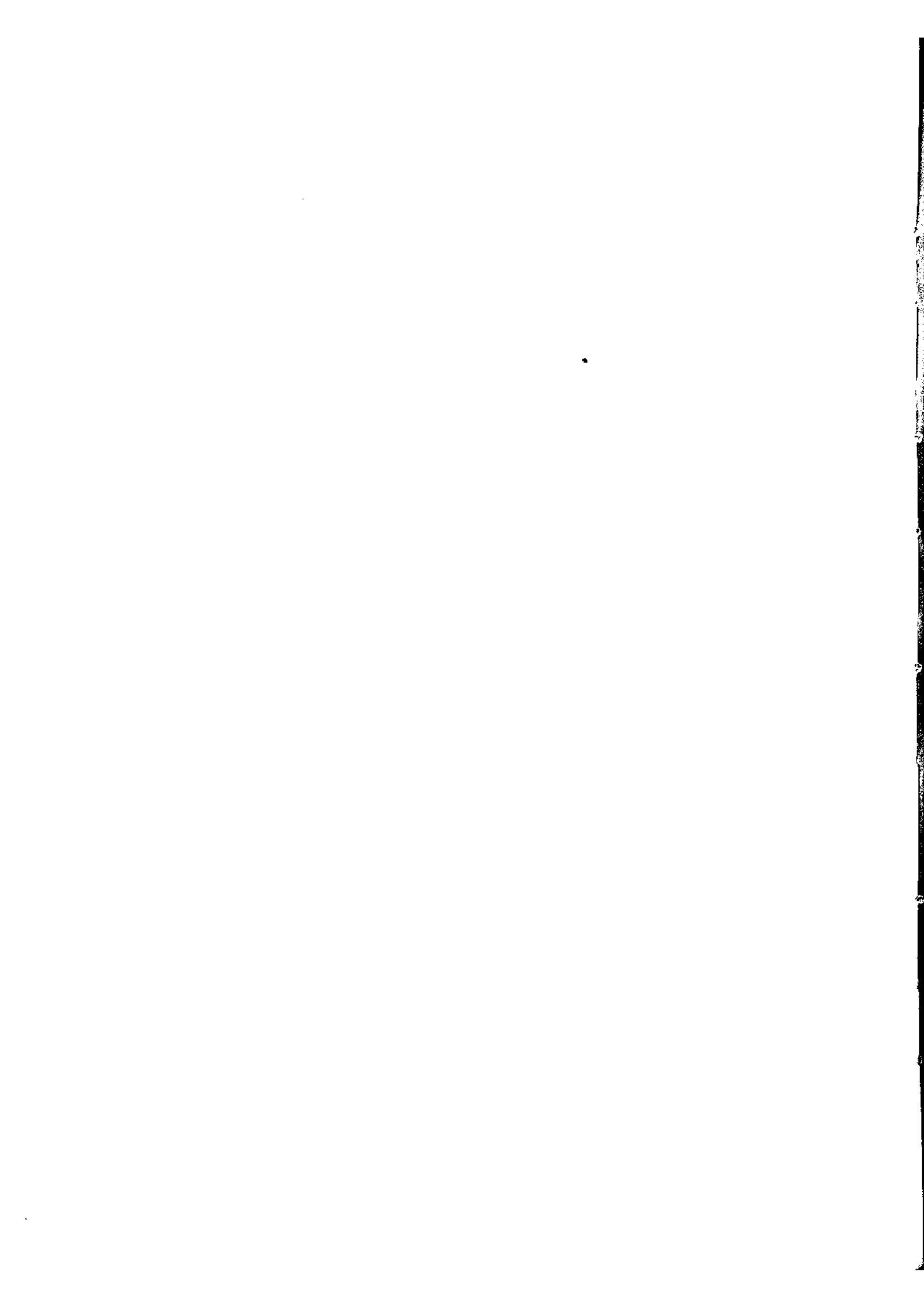
Сл. 4 Грнчарека фуруна

Сл. 5 Грчар Милорад Николић испред своје радње у Краљеву 1912. године

Сл. 6 Стеван Николић (седи) испред своје радионице у улици Војводе Путника око 1925. године у Краљеву

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ
МИЛАН БОКОВИЋ

УСПОМЕНЕ СВЕТИСЛАВА НЕДОВИЋА

ПРЕДГОВОР

Намера ми је била још пре извесног времена да напишем нешто о себи и својим претцима, и то да оставим својима да се неби заборавило¹! Али овоме су стајале као препрека: недовољно материјала и података, а нарочито у колико се ово односи на моје претке, па сам ово морао прикупљати у колико из предања тако из разних споменика и забележака.

Према подацима, знасе дасу моји претци још из давних времена живели овде! Да је то племе у добу турске владавине било ајдучко племе у планини Јелици² која је била под огромном шумом, и дасу према онд. обичају мењали своје презиме по својим родитељима било мушког или женског пола! Као на пример што су носили име Павловићи, касније Недовићи, Јањићи па опет Недовићи.

Дакле, знасе то: да у доба I и II српског устанка у кући наших предака живело је седам пунолетних мушких глава и велика заједница од педесет до шесет чланова породице. По предањима се вели дасу то била браћа: али то није сигурно, јер можда су то

била и браћа од стричева — рођаци и даје један део те задруге живео на бачији у „Доловима”³ на челу ове заједнице зна се био је старешина Милосав а жени му било Неда која је касније умрла од Милосава и по њезином имену наши су узели презиме Недовићи! Од седам пунолетних чланова ове заједнице били су: Милосав, Павле, Антоније, Буро, Лазо, Алекса и Стеван. У II срп. устанку Буро и Лазо су погинули у борби противу турака; Алекса је учио школу у Заблаћу⁴, кога је кнез Милош одвео собом у Крагујевац, а касније у Београд који је раније (био) чиновник кнежев, а касније мењач новца у Београду. Он није оставио потомке. Милосав је оставио синове Стевана и Николу, Стеван је оставио сина Луку; а Никола синове Милића и Милсава, Лука је оставио синове Марка и Матија, а Милсав синове Љубомира, Сретена и Илију.

Антоније је оставио потомке који и данас носе презиме Недовићи у Паковраћу⁵.

Потомци пок. Буре који је погинуо у устанку сада се презивају Тодоровићи.

Лазо је имао сина Михаила а Михаило синове Јована и Косту и Милана, Јован синове Милована, Живојина и Милана, Милан синове Владимира и Милоша.

МОЈЕ УСПОМЕНЕ

Написане и подељене у пет временских поглавља:

I део обухвата моје детињство од дана рођења 1—X—1887 год до 1907 год

II део обухвата од 1907 год до 1919 год.

III део од 1919 до 1921 год.

IV део од 1921 до 1941 год и

V део од 1941 до 1960 год.

Тесна, кривудава, клизава и трновита стаза мога живота јесте.

Рођен сам 1—X—1887 год. од оца Илије и мајке Драгиње рођ. Стамболић, у сиромашној сеоској кући у селу Ртарима⁶. Мајка мије умрла нисам је ни запамтио, детињство сам провео у кући мога оца под врло тешким условима, који су у то време били на селу свугде таки јер се у опште за боље није ни знало.

Храна за децу била је проја, скроб и пасуљ; патоса и кревета уопште није било: спавало се у слами на земљи. Са нешто мало покривке. Разне заразне болести су царовале а нарочито зими 70% деце је до своје десете године умирало а највише од дифтерије, јер

у опште није нико ни ишао лекару; јер у Чачку је био једини лекар Кужељ⁷, а округ територија од Рудника до Јавора; овакав начин живота и све што се ту догађало приписивано је некаквој судбини коју је одредила нека вишња сила.

У 8 год. свога живота пошао сам у основну школу у Марковици⁸, која је тек била отворена јер пре тога у овом крају није било школе! Слабо одело, слаба храна, школа далеко; стан никакав; строг режим у школи телесна казна код куће и у школи нигде никакве милости па ипак под таквим условима сам успео да будем међу одличним ђацима кроз све четири године. По завршетку основне школе учитељи су моме оцу предлагали да ме упише у гимназију, али од тога није било ништа јер није било материјалних могућности, те тако ми је остало да од своје 12 год прихватим тежачке пољопривредне послове па затим и надничење код имућнијих сељака.

Моје сазнање о Соц. демократској партији

Мој стриц из фамилије био је начелник срески у Зајечару и сваке године за време верија време је проводио у селу, а имао је много књига које је са собом доносио а међу овим књигама било је доста које су проповедале Социјализам а међу њима и Стварни народни учитељ од Васе Пелагића и неких часописа од Светозара Марковића и др. Ове књиге ја сам у сласт читао а мислим да је ове књиге мој стриц као начелник срески пленио па их није уништио већ их за себе задржао! Ту сам нашао и програм Соц-демократске странке, па сам ту нашао много лепих ствари, у разговору са неким од старих људи сазнао сам да и у селима има Социјалиста па су ми казали да ту у селу Негришорима⁹ Миленко Јованчевић¹⁰ је Социјалиста; па су ми казали за браћу Мићиће Божа¹¹ и Љуба¹² од Ариља па за Јеврема Обренића¹³ из Пшаника¹⁴ па за Н. Н.¹⁵ из Свештице од Ивањице као и Драгишу Лапчевића из Ужичке Пожеге; поред овога из моје околине било је неких мало старијих од мене који су учили занате у Чачку па приликом мога одласка у Чачак са њима сам се састајао дискутовао и они су ми давали радничке новине, па преко ових сам се упознао са Велисавом Јањићем¹⁶, Костом Новаковићем и Филипом Филиповићем и др и на тај начин 1907 год будем примљен у Соц. демократску партију и на првим састанцима конференцијама сам се упознао са друговима Радомиром Ивановићем¹⁷, Војом Михаиловићем¹⁸, Стевом Топаловићем¹⁹, браћом Чедом

и Драгићом Цвијовићем²⁰, Тасом Петковићем²¹, Миланом Ницовићем²² и др. По моме мишљењу у Чачку ова организација по броју била је мала али по квалитету људи добра. 1907, 1908 и 1909 припадао сам чачанској организацији, а 1910 смо основали партиске јединице и по селима. У то време је било врло тешко бити члан Социјалистичке партије; могао си бити и најбољи, али и власт и школа и црква и комшија су на такве гледали презриво и на сваком месту указивали прстом на ове! И ако смо некад у дискусији иступили да доказујемо да смо у праву нису нас хтели слушати већ су нас напуштали.

Али поред свега тога ипак до 1912 г балканског рата у свим селима у околини Чачка биле су основане партиске јединице а ако у неком селу није било довољно другова она је спајана са суседном јединицом у другом селу.

БАЛКАНСКИ РАТ

Сви војни обавезници су мобилисати сем велики трговци и шпекуланти они су остали да се богате као лиферанти за војску у овај ослободилачки рат смо пошли са великим одушевљењем за ослобођењем наше браће испод турског ропства! Ја сам припадао V прекобројном пуку у коме је било највише Социјалиста, пасе приписивало да се то води како нека строго дисциплинска јединица јер у њози су били сви жандармериски официри у ствари је дисциплина била сувишна, са турцима водиле се борбе од Рашке до Скадра и на Скадру као помоћ Црногорцима. У борбама противу турака изгинуо је велики број наших другова, а нарочито под Скадром. Наша влада непромишљено је водила политику завојевања противу Албаније о њози је довољно писао пок. Димитрије Туцовић у својој књизи о политици наше владе према Албанији. Жртве које је наш народ дао у Албанији и под Скадром много су веће него у борби противу Турака.

На крају ово се увидело, када су Велике силе донеле одлуку о самосталности Албаније и када је међународна комисија одредила границе између нас и Албаније.

Узалуд су биле и жртве у људским животима, муке и материјална штета као и недостојан однос према Албанији од стране наших руководећих људи.

Тек што се завршио рат са турцима 1913 год. и мир потписан, дошло је до неспоразума између наше и Бугарске владе о по-

дели освојених територија. Да би се и ово питање мирним путем решило обе силе су пристале да ово питање реши високи арбитар Руски цар али у том међувремену већ су отпочеле борбе између браће и дојучерашњих савезника. Пре почетка борбе наша јединица је из Албаније повучена на Бугарску границу, а тамо су са једне и друге стране трупе довођене; сукоб је био неизбежан.

У оно време трупе нису возом превожене, а није било ни других средстава већ у јуну месецу под тешком ратном спремом пешачило се по 50 — 60 километара дневно а наша јединица је из Албаније имала маршруту преко Косова до Скопља па до Зајечара па обратно на Власину у борбу. И нас и Бугаре у жртвама овај је рат коштао пет пута више него са турцима. Нама у помоћ су дошли 13 батаљона Црногораца а није се вратило више од 3 батаљона т.ј. 3.000 људи.

У овим ратовима сам учествовао са турцима са пуно воље за ослобођење наше браће на југу као административни наредник, а плус ишао са II вод 3 чете I батаљ V прекобр. пука; у борби противу Бугара ратовао сам противу своје воље, није ми ишло у главу овај рат између два словенска народа дојучерашњих савезника; у овим ратовима сам одликован са две златне медаље! Наиме за храброст и ревносну дужност.

У току једне године проведене у овим тешким данима упознао сам се са већим бројем људи Социјалног духа јер као што сам рекао наша јединица је била састављена са територије целе Србије па је изгледало као даје то јединица која је комбинована из неких политичких разлога; па су нам и говорили ако би сви изгинули да се то неби много познало јер смо из свих крајева земље, а посебно строга дисциплина — тортуре од стране жандармериских официра. Говорило се да су још тада полициске власти водиле спискове о обавезницима који припадају напредном покрету, да су спискови достављати командама на распоред.

Колера! При крају Српско-Бугарског рата претешка болест колера пренета из Азије појавила се, и моментно су људи падали и умирали! Противу ове болести није било лека, и само ако се неко пожали одвајан је и слат у једну царинарницу гди су болесници затварани свако јутро јурила су кола са лебом који је убациван у царинарницу а вода је била доведена.

Мир је закључен али колера! Требало је издржати карантин 20 дана негде у брдима па демобилизација; тако је колера утамашила велики број преживелих бораца. У то време наши су изазвали

побуну у Албанији јер су окупирали један део Албаније то јест део између Шар-планине и Црног Дрима и ту је владао страشان терор, убијало се немилице само дасе тај живаљ ту угаси због чега је дошао до устанка па је опет по други пут међународна комисија одредила границе које кобајаги нашим нису биле јасне!

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

28 јуна 1914 год. бијо сам на војној вежби у „Гиљанима“ ту се сазнало о потресном атентату у Сарајеву. Обавезници бив. V прекобр. пука су упућени у Крагујевац као мобилно место. Држава је била неспремна и сиромашна није било ни одећа ни опреме изузев ми који смо дошли са вежбе што смо имали одело и то врло слабо!

У Крагујевцу је мобилисан пук, али већина обавезника у својој одећи како је кошта имао, а било их је који су у рат пошли онако у кошуљама и зубуну како се то онда на селу носило.

Јединица је требала да крене у правцу Ваљева, прво наше коначиште било је Даросава близу планине Букље. Ја сам био упућен за коначара са мном су ишли коначари и један вод војника. Приликом нашег доласка у Даросаву ту је била једна артиљерска јединица; место за бивак смо нашли одредили и места за кујну али воде уопште није било; у тој околини бијо је свега један бунар који је била заузела та артиљерска јединица код кога је била постављена стража. Није било другог излаза већ да се узме вода са тога бунара који чува стража, али стражар није дозвољавао! Ја употребим силу потегнем пиштољ и стражара уклоним док војници воду захвате. Око овог мог поступка направила се читава узбуна, сада је постављена удвојена стража. Мене су ухватили под стражу ставили у споразуму са командантом V прекобр. пука извели пред преки војни суд на дан 4 јула 1914 год. Војни суд са својом пресудом ме лиши чина наредника док иначе ми вод нису одузели.

Отпочињу борбе! Аустријанци су били прешли и преко Дрине и заузели Цер планину. Наша јединица се по ноћи усиљеним маршем упутила ка Завлаци а 8 јула у зору смо дошли у додир непријатељских снага.

Аустријанци су били богато снабдевени и модерно наоружани, а ми смо били права сиротиња у полу-војничком оделу а фишеклије на узици а у више случајева у кошуљи и зубуну. Отпочела је неравна борба. Аустријска артиљерија свих калибара њени митраљези

доста муниције, а код нас по 15 до 50 метака нож на пушку и напред. У првим сукобима се осетило да код шваба не постоји одлучност за борбу јер се на то још нису прекалили, а код наших бораца навика на јуриш. Три дана се водила борба за Цер планину али осудну битку је увек одлучно јуриш, на јуришу један наш вод је нагонио у бегство по батаљон шваба! Швабе су у бегству са планине Цер оставили велики ратни плен: после ове борбе и победе ја сам похваљен и чин наредника ми је повраћен. У борбама на Церу је изгинуло много наших бораца, тако код саме пирамиде у једном јуришу погинуло из моје чете 83 борца за неколико минута али је ипак положај заузет.

После када су се швабе повукле са Цера настављена је борба на Дрини! Да опишем један случај. У Текеришу под Цером нас је нападала једна коњичка јединица у којој су били готово све Чесити је пао све леш преко леша коњи и војници јер су сви по неколико пута нагоњени на јуриш. Док смо ми водили борбу у Мачви Аустријанци су прешли код Крупња и заузели „Мачков камен” тако да смо ми били принуђени да се пребацимо на Мачков камен око кога су се водиле огорчене борбе: на једном ужем појасу је учествовало 8 пукова од којих је сваки преполовљен а неки као наш V и IX дунавске дивизије су били по 2/3 изгинули, на овај мали простор принц Борђе натерао 8 пукова у борбу па је за непријатељску артиљерију било врло добра мета. У ноћи између 7 и 8 септембра ја сам претешко рањен тако да сам био ван свести и оствестио сам се тек на дивизијској болници где сам видео и већи део наших официра који су били рањени.

Од овога рањавања сам изгубио много крви јер није имао одма ко даме превије а после сам издржао две тешке операције које су морале дасе изврше да би се парчета гвожђа из тела повалила.

Месеца новембра нисам бијо прездравијо а опет је наступила аустриска офанзива до Рудника и евакуација болница па је затим дошао напред трбушни па затим пегави тивус који сам преболео у крушевачкој болници! По оздрављењу сам се вратио у јединицу која је била попуњена од крушевачких резервних трупа где сам мало кога познавао јер су моји стари другови махом изгинули. Месеца марта 1915. год из Прахова са једном групом официра и подофицира кренуо сам у онд. Царску Русију ради пријема ремоната хране и оружја и тамо смо провели три месеца. За време боравка у онд. Царској Русији видео сам много што-шта: гостопримство које само могу да

имају Словенски народи; огромна богатства спахија а много сиротиње са доста деце здрав руски елемент — јаку борбену вољу и неустрашивост; најдуже времена смо провели у Украјини а нешто краће у централној Русији. На фронтима су вођене крваве борбе а у градовима и селима централне Русије рат се није осећао! Највише ми се свиђало братско гостопримство сиромашних слојева!

По завршетку својих задатака вратили смо се у земљу моја јединица је била у биваку „Кијеву“ иза Крагујевца. У то време је на фронту било нешто мирније али се говорило о припреми и нападу на нас. Бугари су од нас поставили неке захтеве у погледу Македоније и већ је вршила мобилизацију са севера су Немци припремали напад. Ми смо се на граници према Зајечару састајали и они су имали гледиште да нетреба да се бијемо јер смо један народ. И док су постајале наде да не дође до борбе она је почела нападом Бугара! Крваве су то битке биле готово сваког дана се ишло на нож. То је била права кланица мало се пуцало! Док смо ми према Бугарима давали јак отпор позади око Смедерева тугњали су непрекидно тешки немачки топови они су прешли Дунав.

На нашем фронту је наређено повлачење; видео сам када се код Зајечара минирају наше тешке хаубице и пали читаво поље белог брашна које је доведено из Русије! Ово је за нашег војника било катастрофално јер ми нисмо знали за оступање! Повлачење се наставља према Ртњу а у стопу нас гоне Бугари! А када смо се спустили у долину Јужне Мораве било је још теже ниси могао проћи од народа који оступа! Ја сам са својим водом био у заштитници а мост на Морави је био порушен, те смо прешли у Алексинац корпама које су још радиле од рудника. Ми смо се сада нашли као у мишоловци, са запада надиру Аустријанци са севера Немци а са истока Бугари који су се пробали до Скопља; наставља се повлачење ка Преполцу преко Прокупља и Лебана гди се води огромна борба између нас и Бугара. Ја са својим водом опет у заштитници! На Преполцу будем теже рањен од шрапнела и заробљен од стране Бугара превијен и спроведен у логор код Ниша време је било рђаво сваки дан пада киша па и снег хране никакве у пољу блаато до колена нигде да се седне а околу бугарска стража; ту смо се нашли још неколико другова из моје јединице, рана на глави ми се мало замирила али ми ипак задаје брите. У логору разговарам са друговима да би требало покушати бегство и још за дана изаберам најпогодније место; и када се вече спустило бугарски стражар је дремао код ватре, ја искочим и почнем да бежим за

овим се чула пуцњава и галама Бугара када сам одмакао неколико стотина метара приметим да замном има нека јурњава обазрем се и видим читава десетина наших бежи обазрем се више није било ни пуцњавае ни гоњења; сачекам другове који су за мном побегли међу којима је било неколико и познаника! Упутимо се Јужној Морави да тражимо прелаз гди нађемо један мали чамац којим се по неколико превеземо! За овим пођемо у правцу Јастребца, али овуда је војска куљала са истока и севера тако да смо морали по цео дан проводити у шумама по ноћи ићи; тако пређемо Јастребац и у једном селу ме ухвати немачка патрола па како сам бијо рањен са завојем спроведу у крушевачку болницу у којој будем превијен и останем четири дана па опет побегнем и после два дана нађем се више Краљева на Ибру који је бијо доста бујан покушавао сам да газим а знам мало и да пливам али нисам сигуран у себе и после неколико дана лутања једно вече покушам да прегазим одело скинем и ако је бијо мраз па га вежем на леђа и загазим али ме вода понесе и одем низ воду неколико стотина метара и пређем на другу страну. Сутрадан сам дошао кући која је била опљачкана хтео сам живети илегално али су онд. власти то пријавиле швабама и мени је саопштено дасе морам пријавити иначе ће ми породицу интернирати; што сам морао учинити па сам спроведен у затвор гди сам дуго остао под ислеђењем одакле на крају опет успем да побегнем дуго времена сам живео илегално па су ме ухватили и спровели на рад сечу шума а тамо у сукобу са њиховим војницима будем теже рањен, а после тога времена провео сам у болници када сам из болнице изашао швабе су ме били узели за таоца бојећи се устанка а пошто су у мене сумњали код мене су извршили претрес све прекопали тражећи оружје а када то нису нашли они су опљачкали све што се могло однети.

Учествовао сам у стварању организација за устанак за уништење комуникација и саобраћаја а 1918. год. сам ступио у јединицу 1 чете 1 бат. X п. пука; постојао је распис да сви војни обавезници који су радили на администрацији се пријаве ради распореда на службу то сам и ја учинио и бијо сам распоређен за порезника у Гучи. У то време је покренуто питање организације радника јер је њихов положај био претежак преставници Соц. демократске партије су у највећем случају изгинули! Погинуо је Димитрије Туцовић, умро Душан Поповић и др. али ипак наместо њих појавили су се други. Дошао је Филип Филиповић и др. и већ децембра месеца 1918. год. одржао се састанак и отпочело са радом. На челу тог иницијативног

одбора били су другови Филип Филиповић, Сима Марковић, Драгиша Лапчевић, Живко Топаловић, Иван Чоловић, Триша Кацлеровић, Милош Требињац, Драгомир Мирић, Драгомир Марјановић (?), Живота Милојковић, Коста Новаковић и др. а мислим и Никола Ковачевић — почело се са радом о формирању нове партије, обнављане су и ниже партијске јединице, и већ је са радом отпочето, али рад овога покрета био је регистрован а сматран као илегалан и ако законом није био забрањен.

У месецу фебруару 1919 год. одржата је партиска конференција извршног партиског одбора и донета одлука за сазив партиског конгреса ради уједињења партије, у радничким новинама је ово објављено за 19 април 1919 год. и о одређивању делегата за конгрес а већ 1 марта већи број партиских радника је бијо мобилисан и стражарно спроведен у Албанију и Македонију то је бијо случај и самном позван сам и стражарно спроведен у Дебар а одавде у Пишкопеју у Албанију.

Ја сам сазнао од другова из извршног одбора Филипа и Косте да је у одбору било подељених мишљења у будућој организацији партије док су једни били за организацију по руском узору III Интернационале да се власт освоји путем револуције путем народних маса; други су били за легалну борбу путем избора и парламентаризма. А у народу код радника и сељака је прихваћен принцип Руске револуције.

Месеца маја исто је Филип Филиповић стражарно спроведен у Пишкопеју, били смо заједно а касније и Светислав Живковић³² из Трнаве²⁴ Филип ми је казивао нашироко о I конгресу и раду одбора и расцепу на конгресу.

У то време ни војска није била поштеђена од утицаја партије а за 1 мај на свим шаторима у Пишкопеји освануле су црвене марамнице које су набављене и подељене; за овим се и јавно говорило о бољшевичкој партији и великом творцу Лењину а и нешто материјала забрањеног је подземним каналима (стигло) као новине, часописи, летци и др. у јединицама су отворате ћелије предавања и др. Ми који смо тамо били прогнати ипак смо нашли погодно тле за рад. Како међу војницима тако и међу месним становништвом. По мом мишљењу ово је имало донекле одраза на изборима општинским и посланичким у Македонији.

Из унутрашњости од другова сам добијао писма која су цензурисана, али је било и подземним каналима; на све начине су радиле да би из редова партије нашли издајнике; па било путем под-

мићивања или неких службеничких положаја, а у колико то није помагало следовали су прогони и хапшења.

Ми смо преко поверљивих другова тамо у војсци стварали читаве буне и одрицање непослушности; и тако једном приликом I батаљон добије налог да пређе из Пишкопеје преко Дрима у неко место Селиште и да га поседне. Ми смо на поверење говорили војницима да и ово овде није наша земља и да нетреба ићи преко Дрима, и дасе цео батаљон јави ујутру на рапорт да би омели ово спровођење и тако је и било када је требало батаљон да се спрема за покрет. Цео батаљон се јавио на рапорт. Командант батаљона је покушао да поколеба војнике говорећи да свака чета изабере по једног који ће у име њих говорити али се са овим војници нису сложили. На крају командант пука је одредио другу јединицу а код нас покренуто ислеђење о покретачима, као иследни судија био је пок. Љ. Кордић²⁵ из Чачка који је почео са саслушањима образован је преки војни суд а када се није могло ништа одмотати мене су из основа подозрења извели пред преки војни суд, који је својом пресудом лишио ме наредничког чина.

Месеца јула Филип је се изненада изгубио па нам се после неколико дана јавио из Београда под другим именом С р е ћ к о како смо га ми били прозвали.

Ипак су другови једни одлазили а други долазили смењивали се у виду војне вежбе а под спровођом страже, а ја сам тамо остајао ка стари гавран у золошком врту. Све до 19 — XII/19 г. када сам отпуштен и са свима раздужен и ако сам однео на себи одело а у објави сам пуштен као административни наредник.

21 — XII/19 год. сам стигао у Чачак неко их је обавестио те ме је велики број другова и познаника сачекао на станици другови су ми говорили као дасам се тамо поправио, бијо сам живахан пун снаге, за овим се наставило још активније на организовању као дасу се чули одједи од Руске и Мађарске револуције, сваког момента могао је масе да захвати пламен.

Према мени су прављене претње тражене изјаве о свом политичком гледишту обећавана повољнија службеничка места а када ово није помогло када сам се као делегат партије вратио са II конгреса дат ми је отказ као антидржавном елементу, а ја сада сам већ имао више одрешене руке да радим.

Филип и Коста су ми говорили да је на I конгресу изабрата комисија која ће израдити програм партије за II конгрес партије, а ово је и преко штампе писато. Између I и II конгреса је наступила

велика живост на политичком пољу. Код чланова партије и ван партијаца је дошао до једног политичког врења, свугде и на сваком месту се расправљало о новој престојећој држави по узору на С. С. С. Р.

Много пута се тражило изјашњење од нас чланова партије који смо раније припадали Соц. демокр. партији ко нас је у партију примијо, за неке је то било и тешко објаснити, јер одма после I конгр. а и после II држати су састанци и на тим састанцима је дискутовано ко може треба и хоће (да буде) члан ком. партије, тако да за нас није бијо неки стаж изузев онај из Соц. демок. партије; у месецу фебруару 1920 год. извршни одбор Р. П. Ј. (к) одржао је конференцију у Београду на којој је и расмотријо нови програм партије и заказао II конгр. партије за 20 април 1920. године, а партиским јединицама је послат програм у виду брошуре (књижице) а поред тога је штампан и у радничким новинама. Овај програм управо предлог програма организације су биле дужне на својим конференцијама разрадити ставити своје примедбе и вратити извршном одбору Р. П. Ј. (к) и изабрати делегате на конгрес. Мислим да је критеријум за избор делегата бијо на сваких 100 чланова 1 делегат а поред делегата могло је бити и гостију.

II конгрес за 20 април бијо је предвиђен да се одржи у Славонском Броду, али је касније одложен о томе су организације обавештене, па је одложен за 20 мај а на крају одложен за 20 јуни 1920 год. у Вуковару. Много се о томе постављало питање зашто у Вуковару а не у Београду или Славонском Броду како је то било напред предвиђено. Мислим да је ово питање остало не разјашњено, а ја у колико сам разговарао са члановима извршног одбора, и одлагање и место је зависило од онд. власти од које се морало тражити одобрење да би се конгрес могао одржати; а још један разлог што је у Вуковару била једна од најјачих организација у земљи а и дом су имали гди се толики број делегата и гостију могао примити.

Мени је познато да је наша јединица у Чачку разрадила предлог програма и да је на исти било неких малих примедби и то од неких старих синдикалних радника.

Пред II конгрес је наступила велика политичка акција зборови, конференције, састанци када су држати зборови у градовима са села су долазиле групе људи под заставама, а када су држати зборови по селима читаве колоне су тамо ишле из градова; у разговорима са члановима извршног одбора могло се наслутити о

подељеним гледиштима по питању програма имена партије и сеоског питања у партији у колико се ближије дан конгреса све је било више рада на терену.

Из Чачка за делегате на конгресу су били изабрани другови Коста Новаковић, Таса Петковић, Илија Красојевић²⁶, Светислав Недовић и Милојко Ђирјаковић.²⁷ Милојко услед болести није могао ићи, а од гостију сећам се да су ишли Милан Ницовић и Милева Петковић.²⁸ Припремало се за конгрес! А на дан поласка било је у Чачку велико славље кренули смо возом преко Забрежја и на возу су се лепршале неколике црвене заставе Чачак нас је свечано испратио. Из Г. Милановца мислим да су била двојица или три у колико се сећам. У Забрежју смо прешли на лађу ту је било делегата из Шапца и Босне па је било другарских комун. поздрава.

У Београду на Савском пристаништу било је море народа, а кроз ову масу смо познали Косту Новаковића који је у Чачку за делегата изабрат, који нас је на пристаништу другарски поздравио. То је било 18 јуна 1920 год. а 19 јуна из Београда смо лађом кренули за Вуковар сада ту у лађи имамо делегата из Македоније, Црне Горе, и Источне Србије а било је нешто и Босанаца изгледа да је ова лађа била требована само за делегате. Опет је ту било и шале и весеља а у Вуковар смо стигли 19 јуна после подне. На пристаништу у Вуковару нас је сачекала огромна маса света са музиком и добродошлицом па смо се сврстали по војнички у колону двојних редова а поред нас су били редари са црвеним тракама преко мишке и на челу колоне била је музика.

Што се тиче самог дочека у Вуковару он је био изванредан. Мештани су се отимали ко ће учинити више услуге и примити више гостију; нас тројица смо становали код једног Маћара али је са нама српски говорио и сви његови укућани све су чинили да будемо задовољни!

Извршни одбор партије је 19 у вече одржао своју седницу на којој су изабрате комисије по свима питањима која су ушла у дневни ред. У комисију су изабрати другови из свих покрајина! Испред нас Чачана ушао је друг Коста Новаковић. Конгрес је почео у 8 часова 20 јуна. Комисија је радила по понумима које су делегати предали, сећам се да је због овога било нешто закашњења, а такође и неки чланови комисије из Хрватске су отказали па неће да учествују у раду, па знам да је одлучено дасе сва пуномоћја приме. Изабрато је радно председништво а за председавајућег је изабрат Павле Павловић; прочитан је и дневни ред и на њега је било примед-

ба али се ипак почело са радом и у комисијама није било сагласности па је ово на крају препуштено да реши конгрес.

На конгресу Реферат је поднео друг Филип Филиповић, по реферату је отпочела дискусија; по реферату највише су узели учешћа Живко Топаловић и Драгиша Лапчевић, који су предлагали: да се конгрес одложи и програм врати на проучавање и нове примедбе! Између Живка и Драгише са једне и Живка Јовановића и Симе Марковића са друге стране дошло је до дуге и оштре дискусије Живко и Сима су бранили предложени програм и износили како је исти предложен партиским организацијама на проучавање био и да су у истом програму неки пасуси исправљани. Том приликом је дошло до оштрице између два схватања: тако да је председавајући Павловић интервенисао да се треба придржавати пословника, који је бијо прописан. Сећам се да је Драгиша бијо поднео и неку резолуцију од које је касније одустао!

Давно је било, али се сећам да је било и неких делегата из Хрватске и Босне који се у појединостима нису слагали са предложеним програмом. И по питању признања Бољшевичке партије и усвајања њихове тактике и борбе било је неслагања од стране центрумашке групе коју су представљали Живко и Драгиша, који су се противили и томе да партија носи ново име које је у програму било предвиђено К. П. Ј.

Пленарне седнице су одржане 20, 21, 22, 23, 24. а 25 конгрес је завршен када је саопштен резултат гласања и када се председништво делегатима захвалило на високој свести. За програм је гласало нешто више од 300 делегата а присутних је било око 370, а требало је бити 412 како је то раније у штампи било објављено! На завршетку је отпевана Интернационала. На конгресу је приликом рада непрекидно присуствовао начелник срески или његов заменик. Сећам се и тога да је он у више наврата опомињао председништво да се са радом убрза. У колико се ја сећам од страних делегација конгресу је присуствовала Бугарска делегација а других се несећам.

По завршеном конгресу делегати су се враћали сви у своје правцу у свој крај. Уз пут било је весеља а и препричавања са конгреса; али се оштро осуђивао став центрумашке групе на челу са Живком и Драгишом.

Рад партије после конгреса је био још активнији изузетног броја који су делили гледиште центрумаша. Рад је бијо по закону легалан и слободан али полициске власти су све више сваки покрет регистровале и држале под присмотром! Предвиђени су и из-

бори за општинске управе и уставотворну скупштину. У покрет су стављене све партиске снаге а услови су били добри јер је било исувише материјала о ненародном режиму који је владао. Полициски апарат је такође био у покрету, па је било и претњи и незаконитих поступака од стране полиције: изборној кампањи јер је било случајева да листа кандидата у суду буде потврђена али је на пошти нестане, као да је грешно послата у неко друго место која је била враћена када су избори већ били завршени. Тако је бијо и мој случај на листи кандидатској у општини Марковица — листа у суду потврђена али послата за Марковац — крагујевачки, која је негде задржана и враћена по свршеним изборима.

Они су ове случајеве назвали штампарском грешком за коју није нико одговарао! Или случај избора у Чачку: На комунистичкој листи бијо је кандидат судија Окружног суда Илија Красојевић, а све буржоаске странке су се фузионисале; где су сви методи незаконитости чињени па и мртви гласали, да нам отму изборе и то само за један глас.

На овим општинским изборима 1920 год. очито се видело шта се легалним путем може извојевати док буржоазија држи власт, јер све општинске управе изабране народном вољом пре или после су биле разрешене дужности; а у неким као у Београду нису у дужнос ни уведене министар унутрашњих дела рекао је изабраним: **Ви имате већину а ми силу — оружје.**

Тако после општинских избора режим је увидео да на легалан начин губи битку, па је се све више примењивао систем силе! Жандамериске станице су ницале као печурке после кише а у њима број жандарма се повећавао и њихове принадлежности су биле веће него једног професора; отпочело се са евиденцијом чланова Ком-партије код општина, жанд. станица и полиције; честе посете полициских службеника, претње и претреси и то све чешће у колико су се ближили посланички избори. На комунистичкој листи као носилац листе по онд закону бијо је друг Коста Новаковић за окр. Чачак. Избори су обављени новембра месеца 1920 год. На изборима Ком-партија је добила нешто око 200.000 гласача а у уставотворну скупштину 58 народних преставника. По броју трећа а по снази прва и у уставотворној скупштини! Ово је јако забринуло монарха и режим. На првим скупштинским седницама клуб Ком-посланика бијо је у преимућству својих предлога, који су разголитили сва незакоња, крађе и тортуру буржоаског покрета; и предлагали устав

који би народу дао право да управља собом, који би грађанима дао пуне слободе; право збора — договора и мишљења.

У народној скупштини требало да се донесе нов устав, из кога би изашли нови закони за ново створену државу Ср. Х и Сл какву су је они прозвали. Пре тога у Босни и старој Србији је била предвиђена аграрна реформа; сада је се од тога оступило, да бисе тиме поткупио део Муслимана који су на изборима били изабрани, као преставници у народној скупштини; на другој страни пљачке са ратним пленом, ратном штетом; у народну скупштину дошли су сада људи који су у току рата са лиферацијама пљачкали државу, као пример Милија Сретеновић из Г. Милановца који је за војску лиферовао опанке од хартије коме је требао судити војни суд а који се крије под скут Н. Пашића. Све се ово више није могло сакрити о томе се у народу све знало и свакоме је већ било пукло пред очима да са оваквим режимом се мора свршити. У колико је ово народу било јасно, јасно је било режиму а нарочито Александри Караборђевићу који се почео богатити и преузимати све у своје руке! Сада се грозничаво власт држала у својим рукама, неводећи никаквог рачуна ни за законе ни на права људи ни на ситуацију у којој су се налазили радници и сеоска сиротиња, као и ситни службеници.

Да би режим спровео у дело своје намере, то јест обезбедио себи нов устав требало је на неки начин суспендовати комунистичке посланике из народне скупштине! па је зато Милорад Драшковић, месеца децембра 1920 г. донео „Обзнану“ неку врсту закона за коју нико није гласао по тој обзнани Ком. партија се ставља ван закона, њени преставници губе имунитет; организације се растурају и сваки случај се казни на лицу места. По овој обзнани комунисти су стављени ван закона све власти их могу прогонити апсирити; осуђивати вршити конфискацију и пленити.

За комунистичке посланике у народној скупштини и друге раднике овај акт Министра Драшковића бије је нешто што ни режим Милана Обреновића није употребљавао.

Клуб посланика К. П. је одлучио да обзнана није закон да о њему није ни дискутовано у народној скупштини а да није обавеза никога да га поштује.

Ово је саопштено путем штампе партиским организацијама; на другој страни полициске власти већ су ступиле у акцију, отпочели су претресе станова, плен материјала, књига, хапшења и др.

Ово су били критични моменти за политичке раднике и познате чланове партије.

Владајући режим је пожурио да ову ругобу обзнану покрије новим и злогласним законом о заштити државе, који предвиђа најстрожије осуде и казне за рад комунистичке партије у Кр. Ср. Х. и Сл.

Овај закон је донет на фришку руку у почетку 1921. год. У народној скупштини за овај закон су гласали: Радикали 78 посл. демокр. 83 посл. Муслимани 28 посл. Земљор. 39 посл. а противу Комунисти 58 посл. и републиканци 2 посл. Овим законом сваки рад Ком. партије је забрањен, као легалан рад.

ИЛЕГАЛНИ РАД КОМ. ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Извршно партиско веће и извршни одбор партије донео је одлуку, да се пређе у илегалност са радом али да се рад мора ограничити због провала, то јест рад свести само на другове испробане у борби.

На тајној конференцији одржаној у Чачку донета је одлука за даљи рад и предвиђено све са киме би се све могло наставити са радом, тада нам се придружило неколико студената међу којима и Аца Бурчић,²⁹ па смо донели одлуку да забрањен материјал иде преко њега, пошто до тадањи секретар Таса Петковић био је службеник.

У овом илегалном раду људи су се челичили! Радничка класа је прогањана за комунисте није било запослења; њихове породице су биле без крова и хране. Прибављене су помоћи са села у храни и огреву, а после изгласања Видовданског устава, и атентата на Александру Караборђевића, терор је прешао све границе. Са дна мрачног талоба свака хуља дигла се у борбу против комуниста.

Ком. партија, да би са себе скренула пажњу 1923 год. променила је своје име да би под другим могла да учествује у јавном животу под именом Независна Радничка партија али је опет забрањена исте године у Београду одржата је илегална III партиска конференција, када је први пут заузет правилан став по националном питању.

У добу илегалног рада однос другова био је некако својственији партији а велико другарско поштовање!

Фебруара месеца 1922 год. илегално излази Борба која се под-

земним каналима разноси у све крајеве наше земље, а марта месеца исте год. у скровиштима је одата дужна пошта сенима Алије Алијагића после његовог погубљења, због атентата на Драшковића. Забрањен и илегални материјал штампан већином у Београду и Загребу и др местима растурао је а више пута у градовима у вече дељен у пролазу полициским чиновницима и официрима а затим лепљен на јавним установама.

Пред обласне изборе 1927. год. К. П. је опет покушала да изађе на изборе под именом Савез радника и сељака; али је овај покушај забрањен, после тога је терор појачан.

Јуна месеца у Бечу у Аустрији одржан је III конгрес К. П. Ј. а октобра 1928 г. у Дрездену у Немачкој када је Бура Баковић изабран за секретара К. П. Ј. а исте 8 — XI у Загребу судски процес против друга Тита, када је осуђен на 5 год робије.

Политичко деловање Др. Драгише Мишовића³⁰ заслужује општу пажњу.

Драгиша Мишовић је био друг виших социјалних погледа, друг неизмерне љубави, нежних погледа, са много осећаја према (онима) који немају средства за живот.

Дао је све за радничку класу и сеоску сиротињу и на крају свој живот. Његово политичко деловање долази у доба црне војне Диктатуре Александре Караборђевића, а завршава 1939 год. када је на зверски начин убијен у Београдској главњачи.

Питамо се шта је све учинио каква дела да онако на зверски начин изгуби живот. Ваљда за то што је говорио истину; за то што је био поштен; за то што је припадао пролетерској партији; за то што се није слагао са непоштеним радом, што је мислио да цело друштво треба да живи бољим животом.

У последњој деценији од 1930 до 41 г. на политичкој арени на страни напредног радничког покрета заслужују поштовање два човека а то су Др Мишовић и Ратко Митровић³¹ њих двојицу неће ни будуће генерације заборавити, јер су они дали све од себе и на крају и своје животе да би други боље живели. Цела наша земља комунистичка партија а нарочито Чачак и околина са поносом изговарају имена ове двојице револуционара чија имена заслужују дасе помињу. И њима пише.

Са другом пок. Драгишом сам се упознао одмах по повратку са студија бијо је нежног здравља! али јаке воље и чврстог карактера! бијо је апостол Социјализма; не само на речима већ делима

као лекар није гледао на себе или неке своје материјалне интересе. Он је само вршио дужност лекара: а било је случајева када је видео да болесник нема средстава да потражи награду за преглед и за лекове му даде новац. Идеја Марксизма одвела га је на крајњу левицу. Сви покушаји буржоазије да га приволе за себе пропали су. Он се није одвајао од радника и сељака.

Буржоаски режим је отпочео са прогонима: ухваћен је изведен пред суд и осуђен али је ревизијом пресуде ослобођен, пошто је дуго време провео у затвору. За овим су се поново припремале нове мере; сазнало се да се припрема убиство од стране режима због чега је он морао да се склања од куће, а ми другови смо били принуђени да га чувамо! Видећи ову опасност он је се изгубио живео илегално; био је и у Загребу на саветовању код партиских другова па се вратио у Београд, где је пао у клопку у црној марици убијен од стране режимских чувара. Месеца јануара 1939 год. његово тело је пренето у Чачак и сахрањено уз учешће огромне масе света из свих крајева, Чачка и околине! Тога дана онд. режим је видео какву љубав и поштовање је имао пок Мишовић у народним масама.

Партиска организација другу Мишовићу је подигла споменик и неколико пута обнављала али полициске слуге су га рушиле и скрнавиле.

1933 год. у Немачкој а пре тога у Италији дошао је на власт фашистички режим, који је својом тактиком запретио опстанак целокупном човечанству а посебно напредном радничком покрету. У прво време капиталисти запада су овај покрет финансирани и помагали мислећи да га упуте на исток ради уништења С. С. С. Р. као једине земље у којој је остварено Социјалистичко друштво; што је омогућило да се фашизам развије врло брзо до те мере да од њега запрети опасност и овима који су га помагали.

У то време избила је револуција у Шпанији радничка класа је преузела власт и створила нову радничку државу. На другој страни и мрачне силе света Немачки и Италијански фашизам уз припомоћ западног капитала под командом генерала Франка ствара фронт противу шпанског народа; из целог света у помоћ шпанском народу стигли су добровољци а међу њима и Југословени! Борба се водила на живот и смрт. У то време на власти у Југославији био је Павле Караборђевић, Милаан Стојадиновић, Бошко Јевтић, Цветковић и Мачек. Сви су они настојали да заведу режим у Југославији по немачком узору изврше фашизацију земље! Сви су јурили у Берлин и Минхен на подворење Хитлеру. Ово је и наш народ увидео и на

другој (страни) стваран је народни фронт под вођством комунистичке партије у одбрани земље. Све родољубиве снаге укључиле су се у народни фронт. Свима је била јасна ова срамна работа издајничке владе старе Југославије. Фашизам је ушао у Аустрију и Чехословачку без борбе. Омладина је запевала, Ој девојко јаранице дође Хитлер до границе.

И на крају месеца марта влада Цветковић — Мачек на милост и немилост је предала немачком фашизму Југославију. А 27 марта у нашој земљи дошао је до огромних демонстрација против овога пакта ове демонстрације је организовала Ком-партија и руководила демонстрацијама. Оборена је влада Цветковић — Мачек а на њихово место дошао Генерал Симовић са новом дружином, а у свим војним и цивилним установама остао је стари издајнички кадар. 6 априла 1941 год. Немци су без објаве рата напали Југославију и то: прво Београд са штуркама. Нова влада Симовића није била у стању да организује одбрану земље; а у позадини се појавила пета колона коју су фашисти израније припремали! У то (време) Ком-партија је издала директиву свима члановима партије да се јаве у своје команде и ставе на чело јединица у одбрани своје земље. Команде су војне обавезнике враћале говорећи да немају наредбу за мобилизацију; тада се увидело да је ова издаја припремљена. И тако без икакве борбе фашисти су за неколико дана нашу земљу прегазили: а издајничка влада себи је у иностранству обезбедила удобан живот у нади даће опет доћи време кад се врати да народу зајаше нагрбачу.

У то време преко Окружног комитета односно Ратка Митровића ми смо добили директиву: да се у колико је могуће што више оружја и муниције сакрије и сачува, а да ће се накнадно добити директива за даљи поступак.

На дан 22 јуна ја сам неким приватним послом сишао у Чачак. Тамо сам се задржао дуже времена, прво сам сретио Добросаву Протића³², са киме сам се познавао и он ми је рекао да ја имам рачун да гостим јер је С. С. С. Р. објавио рат Немачкој а одма сам од других сазнао обратно да су Немци напали Совјетски Савез. Тога дана у Чачку сам приметитио велику ужурбаност а улице су готово биле празне, само су Немци и жандарми били у неком покрету.

Скоро је било пред вече када сам пошао кући; а када сам био у центру града видео сам Драгутину Недељковића³³ који је стајао пред његовом радњом: са њим сам се познавао из ратних дана балканског и I светског (рата); он ме је позвао к њему и питао откуда

ја данас ту и рекао да треба одмах дасе губим; а када сам га упитао зашто он ми је рекао, дасу спискови свих комуниста предати Немачкој команди који ће сви бити похапшени. Ја сам са Драгутином почео дасе објашњавам али ми је он поновио да нетреба о томе да распитујем само што пре дасе губим. Ја сам од њега фришко отишао са намером да неке другове о томе обавестим, прво сам дошао пред радњу Радомира Ивановића али је иста била затворена; затим сам отишао у стан Аце Ђурчића, али га нисам нашао, била је ту његова жена која је осорно узвикнула на мене зашто га тражим; као да је нешто била револтирана; сада сам пошао да потражим Ратка Мигровића: кога сам нашао код куће. Ратко је био расположен због тога што је дошло до рата између С. С. С. Р. и Немачке о чему смо и разговарали са предвиђањем да ће Немци фришко капитулирати!

На крају ја саопштих Ратку о ономе што ми је рекао Драгутин Недељковић али му на први мах нисам рекао ко ми је то саопштио, а када он све више навали ја му казах, али га замолих да ово неказује другоме. Све док му нисам рекао коми је рекао осетио сам да је Ратко са неверицом слушао шта сам му говорио али када рекох да ми је то рекао Драгутин он се мало замисли и осетих да му је било непријатно! Ја му понових да би требало на неки начин да обавести другове и да изађу из града. На крају ми је он са мало осмеха стегнуо руку и тако смо се растали! Сутрадан Ратко и Милан Петровић³⁴ су дошли код мене у село и казивали да су они избегли, а дасу неки другови похватани. Међу њима Аца Ђурчић и Бранисав Благојевић³⁵ а (у) Горевници³⁶ је ухваћен ДР.³⁷ и неколико сељака и једна жена и сви су стрељани на игралишту код Мораве. Са овим је већ отпочела борба на живот и смрт; између окупатора и његових слугу а са друге стране свих политичких снага Српског-Југословенског народа.

ПОЧЕТАК БОРБЕ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ И СТВАРАЊЕ ПРВИХ ДИВЕРЗАНТСКИХ ТРОЈКИ, ДЕСЕТИНА, ВОДА И ОДРЕДА

На терен Драгачева дошао је за команданта: прво Предрог — Драган Јевтић³⁸ у Срезу је формиран Срески ослободилачки одбор³⁹ у Срески одбор били су изабрати Раде⁴⁰ и Млађо Прелић,⁴¹ Богосав Брођић⁴²; Станоје Пантелић,⁴³ Светислав Недовић. Јевтић је смењен а на његово место дошао (је) Богдан Капелан⁴⁴; а за комесара у одред Милојко Ђирјаковић, на жандармериску станицу у

Гучи је извршен напад која је разоружана; и постављена у Гучи команда места. За команданта је постављен Раде Прелић а за заменика Светислав Недовић. Бројно стање у одреду се повећало и одред је ојачао. Срески ослободилачки одбор се старао о снабдевању и исхрани одреда; команда места је била оформила месну чету за одржавање реда у срезу.

У то време Немачка казнена експедиција коју је водио агент Божо Радосављевић⁴⁵ пробила се у село Ртаре; убила је Милана Петровића и запалила неколико кућа у селу; ухватила неколико симпатизера и одвела у затвор у Чачак међу којима и Миланову жену Јелу⁴⁶. Ови су касније ослобођени приликом ослобођења Чачка.

Септембра месеца једна немачка колона покушала је да се из Чачка преко Јелице пробије у Драгачево, коју је на Јелици „Караула“ Драгачевски партизански одред сачекао потукао и одбацио према Чачку. Овде су Немци имали велике губитке; више нису покушали да пређу Јелицу само су положај тукли артиљеријом. Окупаторске снаге су се повукле из Ужица и Пожеге са којима је Драгачевски партизански одред водио борбе у Овчарско-Кабларској клисури где је Немцима нанео велике губитке.

У време које означујем у овом крају су четници Драже Михаиловића, под командом Јована Бојовића⁴⁷ вршили мобилизацију и стварали четнички Јелички одред, а једновремено је у срезу формиран и четнички одбор. Ми смо са Јованом Бојовићем направили споразум о заједничким акцијама у нападу на Чачак о формирању позадинске власти заједничке у општинама; о слободном приступању како партизанском тако и четничком одреду, о подели плена о снабдевању јединица о заједничким седницама у Среском одбору. Овом споразуму испред партизана присуствовао је Богдан Капелан; Милојко Бирјаковић и ја а испред четника Јован Бојовић; Чедо Вујовић⁴⁸ и Вељо Ивановић⁴⁹.

Пре напада на Чачак по селима су одржавани зборови и народ позиван у борбу док су четници вршили присилну мобилизацију. Ми смо примали само добровољце.

Често су држане седнице среских одбора; прво одвојене па касније и заједничке са четничким одбором. Било је много тешкоћа; на седницама је било одлука и обавеза за обе стране, које у опште од стране четничког одбора нису извршаване. А први став непријатељства четници су убили и опљачкали Воју Пајића⁵⁰ који је био

у то време комесар-благајник у Драгачевском партизанском одреду. Овај злочин четници су извршили на месту „Руји“ за време док је одред водио борбу противу Немаца у Овчарско-Кабларској клисури.

Четници су вршили мобилизацију људства али у опште нису долазили у додир са Немцима, водили су некакву политику исчекивања; а њихови курири су свакодневно доносили директиве са Равне Горе од главне четничке команде. Њихов циљ је био да по ослобођењу појединих места дођу да поставе власт и обезбеде себе у позадини.

Једини случај учешћа у нападу био (је) нешто на Чачку и Краљеву у заједници са партизанима и то само ради поделе власти.

По ослобођењу Чачка четници су настојали да дође до проливања братске крви, што је отклоњено једино разумевањем и попустљивим ставом наших људи.

У Чачку је формирана партизанска и четничка команда; код четника није било неке обавезе по којој би се знало шта је чија дужност, радијо је шта је ко хтео и пљачкало се на све стране.

КО ЈЕ БИО СВЕТИСЛАВ НЕДОВИЋ

Аутор „Мојих успомена“, Светислав Недовић, рођен је 1. октобра 1887. године у селу Ртарима (Драгачево). Детињство је провео у кући свога оца који је био сиромашан. О том сиромаштву Недовић пише на помало драматичан начин. Четвороразредну основну школу завршио је у Марковици. Иако је био одличан ученик, због немаштине није наставио школовање, већ се прихватио тешких пољопривредних послова.

Ипак, то му није сметало да се стално уздиже читајући литературу која му је долазила до руке. Стицајем срећних околности, међу првим књигама које је прочитао, били су списи Васе Пелагића и Светозара Марковића. До њих је долазио на, заиста, изузетан начин. Неки његов стриц из фамилије био је средњи начелник у Зајечару, па је књиге и друге списе, у којима су проповедане напредне идеје, пленио, али их није уништавао. За време одмора, доносио их је у Ртаре, па их је мали Светислав кришом узимао и читао. И баш су те књиге извршиле пресудан утицај на формирање његове личности. Оне су му, такође, помогле да се упозна и зближи и са радницима у Чачку, а касније и са истакнутим социјалистима тога доба: Мићићима из Годовика, Миљком Савићем из Свештице, Јевре-

мом Обренићем-Диогеном из Пшаника, Драгишом Лалчевићем из Пожеге, Велисавом Јањићем, Костом Новаковићем и Филипом Филиповићем из Чачка. . .

У Српску социјалдемократску партију примљен је 1907. године у Чачку. Ту је био повезан до 1909, а већ идуће године, формирањем организација у селима, наставио је политичку активност у своме крају.

Недовић је учествовао у балканским ратовима о чему је, у рукопису који објављујемо, оставио занимљиве импресије. Његово схватање тих ратова управо је схватање припадника покрета коме је припадао. Интересантни су, такође, делови овог рукописа у коме Недовић пише о своме учешћу у првом светском рату. Јер, један је од оних бораца који нису, стицајем околности, кренули преко Албаније, али се, такође, нису ни предавали, покушавајући да организују отпор окупатору.

После рата, Недовић је, као писмен човек, постављен за порезника у Гучи. Али, не за дуго, јер је, као припадник напредног покрета, сметао режиму. Одмах после рата, укључио се у политички живот, али није имао част да буде делегат на Конгресу уједињења 1919. године. Јер, мобилисан је и стражарно спроведен у Македонију, а одатле у Пишкотеју (Албанија). Тако је режим покушао, бар привремено, да се ослободи неких истакнутих припадника ССДП. Ипак, Недовић је, са својим партијским пријатељима, наставио активност и међу војницима. Један је од организатора војничке прославе Првог маја у Пишкотеји:

„На свим шаторима у Пишкотеји — пише Недовић — освајале су црвене марамике, које су набављене и подељене. За овим се јавно говорило о Бољшевичкој партији и великом творцу Ленину. . .”

И поред боравка у Албанији, Недовић није био по страни политичких збивања. Чини се да тај период, па све до забране КПЈ, представља врхунац Недовићевог ангажовања у пословима покрета. Иначе, на Вуковарски конгрес ишао је као један од двојице представника Драгачева. Други делегат био је Милојко Бирјаковић из Вирова, али није ишао због болести. Уместо њега, на Конгресу је учествовао Средоје Бркић из Доње Краварице (Драгачево), касније режимски човек, сенатор и припадник четничког покрета у другом светском рату.

Није престала активност Светислава Недовића ни после забране Комунистичке партије Југославије. Због тога је био шикани-

ран од тадашњих власти. Умео је, и имао воље, да сарађује и са млађим људима; био је веома близак др Драгиши Мишовићу (о чијем лику је у свом рукопису написао неколико топлих реченица) и Ратку Митровићу, затим Александру-Аци Ђурчићу...

У почетку устанка 1941. године, Недовић се активно укључио у покрет и стварање револуционарне народне власти. Када је, у септембру 1941. године, у Гучи формиран Срески народноослободилачки одбор, Недовић је био један од његових чланова.

После прве непријатељске офанзиве, остао је у Драгачеву. Хапшен је, мучен и прогањан. Живео је илегално или полуилегално, непрекидно одржавајући везе са борцима. Два пута је осуђиван на смрт...

Након ослобођења наше земље, међу првима се ангажовао у раду на обнови порушеног Драгачева. Био је председник Среског народног одбора, а потом и председник Среског суда у Гучи. Активно је учествовао у друштвено-политичком животу. Као члан КПЈ, умро је, од последица ратних мучења и парализе, 17. септембра 1963. године. Сахрањен је у свом родном селу Ртарима.

И М Е Н И К

МАЊЕ ПОЗНАТИХ МЕСТА И ЛИЧНОСТИ

1. Рукопис „Моје успомене” Светислава Недовића из села Ртара (Драгачево), учесника на Вуковарском конгресу КПЈ, чували су његови синови, Милосав, радник из Ртара, и Радисав, службеник из Чачка. Део тих сећања објављен је, са коментарима, у листу „Чачански глас” у Чачку (Радован М. Маринковић и Раде Јованчевић: „БИО САМ ДЕЛЕГАТ НА ВУКОВАРСКОМ КОНГРЕСУ”, „Чачански глас”, бројеви 9 и 10, од 28. фебруара и 7. марта 1969. године).

За ову прилику приређивачи нису вршили никакве интервенције у рукопису да би се сачувала, што је могуће више, аутентичност казивања и језика. Такође, напомињемо да нисмо интервенисали ни тамо где Недовић није сигуран у ток догађаја. А чињеница је да је понекад непоуздан, јер је, вероватно, „Моје успомене”, које су, на основу старијих бележака, сређиване после 1960. године и нису завршене (због болести и смрти), писао, углавном, на основу личних сећања, а мање на основу проверених извора.

Недовић није најпоузданији онда када говори о учесницима неких догађаја. Приређивачи нису коментарисали ни те делове рукописа, јер се најчешће ради о личностима које су познате.

Но, и поред тих недостатака, „Моје успомене” представљају значајан документ, јер, у рукопису, Недовић, углавном и најчешће, говори и пише о мало познатим детаљима из догађаја чији је био сведок или актер. Многе

појединости представљаће, верујемо, допринос проучавању времена о коме пише, посебно у деловима у којима говори о свом детињству и школовању, у чачанском крају, о деловању Српске социјалдемократске партије, оснивању и раду Комунистичке партије Југославије, бирању делегата за прве конгресе Партије, као и неким моментима из устаничког периода 1941. године.

Овом приликом се „Моје успомене” први пут објављују у целини.

2. Јелица — планина у западној Србији, између Чачка и Гуче.
3. Долови — део села Ртара.
4. Заблаће — село у близини Чачка.
5. Паковраће — село у близини Чачка.
6. Ртари — село у Драгачеву.
7. Јарослав Кужељ, лекар, пореклом Чех; дошао у Чачак као добровољац у српско-турски рат 1876. године; са прекидима био окружни физикус до 1907. године, када је пензионисан. У Чачку је живео до 1927. године. Умро у Загребу, где је сахрањен, 1928.

8. Марковица — село у Драгачеву.

9. Негришори — село у Драгачеву.

10. Миленко Јованчевић, земљорадник из Негришора, члан ССДП.

11. Војидар-Војо Ж. Мићић (1879—1941), земљорадник из Годовика; социјалистичком покрету пришао почетком овог века. Члан управе месне организације ССДП у Пожеги (1906) и члан Надзорног одбора (1907. и 1908); дописник „Радничких новина”; после првог светског рата члан управе месне организације СРПЈ (к) у Пожеги (1919). За време другог светског рата активно сарађивао у НОП-у, због чега су га четници стрељали у Гривској код Ариља.

12. Љубомир Ж. Мићић (1882—1942), земљорадник из Годовика код Пожеге, члан ССДП од 1905; дописник „Радничких новина” (1910), учесник у првом светском рату, а после рата био комунистички посланик у Уставотворној скупштини 1920. Члан управе НРПЈ у Пожеги (1923); члан СК КПЈ у Пожеги 1939. и члан ОК КПЈ у Ужицу; један од организатора устанка и борац Прве пољешке партизанске чете 1941. године; председник НОО у Пожеги и члан Окружног НОО у Ужицу. После пада „Ужичке републике” повукао се у Санџак, где су га четници ухватили, спровели у Пожегу и стрељали 8. марта 1942.

13. Јеврем Обренић-Диоген (1863—1946), земљорадник из Пшаника (Драгачево), један од оснивача Радничког друштва у Ариљу 1892. године; био општински деловођа у Шумама код Ивањице, затим у Вичи, Горњем Дубцу и Котражи (Драгачево), где је дуго година ширио социјалистичке идеје.

14. Пшаник — село у Драгачеву.

15. Н. Н. ради се о Миљку Савићу (1858—1915), земљораднику из Свештице код Ивањице. Савић је један од најстаријих и најугледнијих српских социјалиста из доба Васе Пелагића, један од оснивача Радничког друштва у Ариљу 1892. године; сарадник листа „Занатлијски савез” 1894; посланички кандидат на листи ССДП за округ ужички (1903); члан управе Радничке читаонице (1906) и надзорног одбора месне организације ССДП у Ивањици 1911. и 1913. године. Посланички кандидат на листи ССДП за округ пожаревачки и округ моравски био је 1912. године, а за округ ужички 1914.

16. Велисав Јањић, земљорадник из Атенице код Чачка, један од оснивача задруге „Свест”, члан ССДП.

17. Радомир Ивановић-Веђо, трговац из Чачка, члан ССДП и КПЈ у Чачку; имао више дужности у партијском животу.

18. Војо Михаиловић, члан ССДП у Чачку.

19. Стево Топаловић, чиновник из Чачка, члан ССДП и КПЈ.

20. Браћа Цвијовићи (Чедо и Драгић), чланови ССДП у Чачку.

21. Таса Петковић, чиновник из Чачка, члан ССДП.

22. Милан Нидовић, абација из Чачка, члан ССДП.

23. Светислав Живковић, земљорадник из Трнаве, члан ССДП, а касније и КПЈ; био кандидат за комунистичког посланика 1920. године у трнавском срезу.

24. Трнава — село у близини Чачка.

25. Љубомир Кордић, адвокат и судија у Чачку почетком XX века.

26. Илија Красојевић, судија у Чачку, члан ССДП и КПЈ, кандидат за комунистичког председника општине у Чачку 1920. године.

27. Милојко Ј. Ђирјаковић (1888—...), земљорадник из Вирова (Драгачево), један од најстаријих припадника социјалистичког покрета, члан и руководиоца организације ССДП у Вирову од њеног оснивања, касније члан СРПЈ (к) и КПЈ. За време устанка 1941. године био члан штаба Драгачевског партизанског батаљона. После прве непријатељске офанзиве живео илегално, а после ослобођења био посланик АСНОС-а, судија Окружног суда у Чачку, члан Окружног одбора Народног фронта у Ужицу и председник Среског савеза земљорадничких задруга у Ариљу. Сада пензионер у Чачку.

28. Милева Петковић, наставник у чачанској гимназији.

29. Александар-Аца Ђурчић, адвокат, комуниста из Чачка, са још 11 бораца и родољуба стрељан 20. јула 1941. године.

30. Драгиша Мишовић (1898—1939), лекар и хуманиста, политички радник из Чачка; истакнути борац против диктатуре Александра Карађорђевића и Петра Живковића, комуниста, једна од најпопуларнијих личности напредног покрета у чачанском крају. Због тога је хапшен, а у инсценираном саобраћајном удесу повређен од чега је умро 1939. године.

31. Ратко Митровић (1913—1941), политички радник, секретар Окружног комитета КПЈ за Чачак, политички комесар Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић”. Обешен 1941. године у Чачку. Народни херој.

32. Добросав Протић, фијакерист из Чачка.

33. Драгутин Недељковић, трговац из Чачка.

34. Милан Петровић, партијски радник, погинуо у Ртарима 27. августа 1941. године.

35. Ранисав Благојевић, абација из Чачка, стрељан од окупатора 20. јула 1941. године.

36. Горња Горевница — село у близини Чачка.

37. Др — реч је о Момчилу Катанићу, лекару из Чачка, члану штаба Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић”. Стрељан 20. јула 1941. године у Чачку.

38. Предраг-Драган Јевтић-Шкепо, командант батаљона 1941. године у Чачанском НОП одреду „Др Драгиша Мишовић”, погинуо 1943. као командант дивизије у Словенији.

39. Недовић није, у свом рукопису, тачно именовоа чланове Среског НОО у Гучи. Овај одбор формиран је 26. септембра 1941. и његови чланови су били: Млађо Прелић (председник), Богосав Броћић, Милић Бугарчић, Светислав Недовић, Милан Броћић, Јеремија Јечменић, Драгиша Голубовић и Љубивоје Пајовић.

40. Раде Прелић, партизански командант места у Гучи 1941. године. Убијен на Венцу у Лиси (Драгачево) у ноћи између 24. и 25. новембра 1941. године од четника.

41. Младен-Млађо Прелић из Гуче, убијен као припадник НОП-а (у устаничким данима председник Среског НОО у Гучи) од четника 20. јула 1943.

42. Богосав Броћић, књиџар из Гуче, убили га четници 1941.

43. Станоје-Цане Пантелић, из Дучаловића, припадник НОП-а, после ослобођења био на разним дужностима у Гучи. Сада пензионер у Чачку.

44. Богдан Капелан, командант Драгачевског партизанског батаљона, погинуо 3. новембра 1941. године код Ужичке Пожеге. Народни херој.

45. Војо Радосављевић-Величковац, полицијски агент, сарадник окупатора. У току рата убили га четници.

46. Јела Петровић, поштански чиновник, припадник НОП-а, погинула 1945. године у Чачку.

47. Јован Бојовић, командант Јеличког четничког одреда 1941. Присталица сарадње четника и партизана. Погинуо у борбама на Краљеву 15. октобра 1941. Претпоставља се да су га четници убили.

48. Чедо Вујовић, четник, сарадник окупатора. После рата осуђен на смрт као ратни злочинац.

49. Вељо Ивановић, предратни политичар из Гуче, умро у интернацији у току последњег рата.

50. Војислав-Војо Пајић из Вирова, заменик политичког комесара Драгачевске партизанске чете. Убили га четници Милутина Јанковића 22. септембра 1941. године на брду Руја у Негришорима (Драгачево).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Споменица реалне гимназије 1837—1937, Чачак, 1938.
2. Триша Кацлеровић: Прве самосталне радничке организације у Србији, Београд, 1950.
3. Владислав Савић: Миљко Савић, сељак социјалиста, Београд, 1953.
4. Раде Јованчевић: Хроника Негришора, у рукопису, Историјски архив у Чачку.
5. Преглед историје Савеза комуниста Југославије, Београд, 1963.
6. С. Игњић, М. Ђоковић, В. Глишић: Раднички покрет ужичког краја, Београд, 1965.
7. Чачански крај у НОБ 1941—1944, хронологија догађаја, Чачак, 1968.
8. Мала енциклопедија, Просвета, Београд, 1969.
9. Р. М. Маринковић и Р. Јованчевић: Био сам делегат на Вуковарском конгресу, „Чачански глас“ бр. 9 и 10, Чачак, 1969.
10. Радован М. Маринковић: У трагању за Диогеном, „Чачански глас“ бр. 17, Чачак, 1970.
11. Мил. П. Ђоковић: Љубомир Мићић — дика родног Годовика, „Расковник“ бр. 13, Горњи Милановац, 1971.
12. Казивања Милисаве Недовића из Ртара, Радисава Недовића из Чачка и Деспота-Дејана Бојовића из Чачка.

CONTRIBUTION AUX »SOUVENIRS« DE SVETISLAV NEDOVIĆ

Dans son manuscrit »Mes souvenirs« Svetislav Nedović (1887—1963) de Rtari, région de Dragačevo, décrit les événements tumultueux de l'histoire récente serbe et yougoslave et en particulier le développement du mouvement progressiste socialiste, auquel il appartenait.

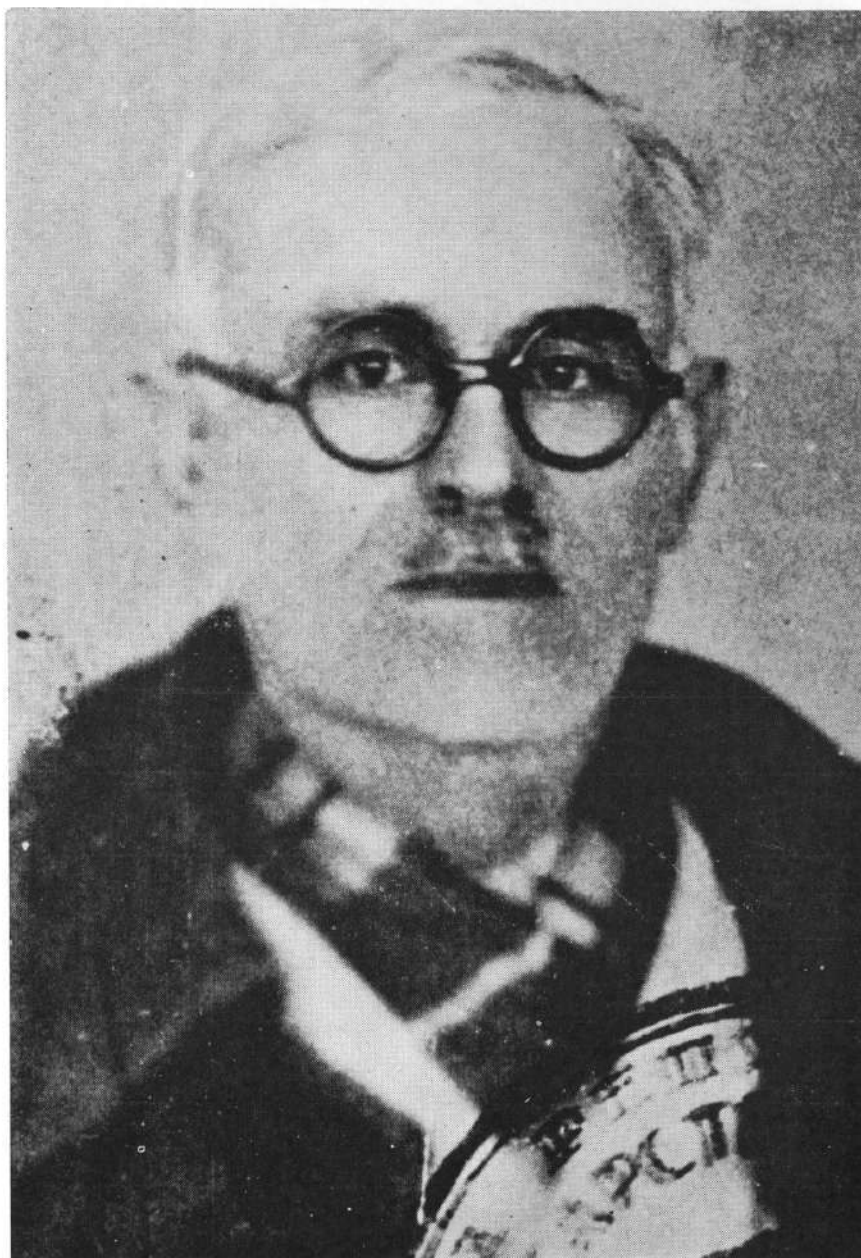
Nedović, pour ainsi dire autodidacte, dans un ton de confession intime, témoigne de son époque depuis l'époque de ses études sommaires à l'école du village, par ses premières expériences politiques au sein du mouvement socialiste et jusqu'à l'insurrection de 1941. Le manuscrit fourmille de données peu connues sur la formation du Parti social-démocrate serbe dans la région de Čačak et puis sur les débuts du Parti communiste de Yougoslavie, son développement et sa lutte pour la liberté de tous les peuples yougoslaves.

Nedović a combattu sur plusieurs fronts: participant actif des guerres des Balkans et de la Première guerre (dont il écrit d'une manière particulière et quelque peu pathétique), il est ensuite militant du parti pendant des années et enfin il est l'homme qui a donné sa contribution modeste à la reconstruction du pays après la Deuxième guerre mondiale.

Il est regrettable que le manuscrit soit resté inachevé. D'après l'introduction Nedović a eu l'intention de présenter les événements jusqu'en 1960. Mais la maladie lui a fait interrompre ce travail au moment où il est arrivé aux événements des débuts de la guerre de libération.

Malgré une certaine réserve qu'il faut garder devant quelques unes de ses constatations, malgré des vérifications à faire quant à sa présentation de certains événements ou personnages, »Les souvenirs« représenteront certainement du matériel intéressant pour des historiens éclairant certaines détails, encore obscurs, du développement du mouvement révolutionnaire, depuis le début du siècle jusqu'en 1941.

Radovan M. MARINKOVIĆ
Milan ĐOKOVIĆ

Сл. 1 Светислав Недовић

24

У своме се Гиније дан Конграда че
је било бине раде на конгресу.

У време за деловање на конгресу су
били изабрани, другеби Коста Сабачевић,
Каса Кривошевић, Милија Кривошевић, Абдула
Кривошевић и Милоје Кривошевић, Мануел Јини,
Болсон и још много њих. а од Јосифу одан
се дао мени Милош Кривошевић и Милош Ке
рковић. Пријемано се за конгрес! а не
дан отацка Гиније у гадју бинио саа
бије Кривошевић био бинио Кривошевић, на
воју су се мртани покренули првои пре
мале Гиније као је бинио мртаније - по
Г. Милошевића Милош дају бинио двојица
или три у своме се естан. У гадју, био
отренио на гадју, који бинио бинио на гадју
а бинио је бинио другеби конгресу Кривошевић.

У биније на сабрани отренио
бинио је мртани мртани, а бинио об. мртани, како
мртани Кривошевић Кривошевић који је у гадју,
за деловање мртани, који као је на бини
мртанију другеби биније. по је бини
18 јуна 1910 год. а 19 јуна бинио по биније

Сл. 2 Факсимил странице „Моје успомене“
Светислава Недовића

МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

**СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН — ОБЕЛЕЖЈА ПО РАТА
ЧАЧАНСКОГ КРАЈА**

Народни музеј у Чачку, у настојању да очува и заштити своје културно наслеђе, посебну пажњу посвећује споменицима и спомен обележјима народноослободилачког рата и револуције. Разноврсни по форми — споменици, спомен-плоче, бисте и спомен-чесме, постављени су у знак сећања на значајна места, дотађаје и личности из народноослободилачког рата и револуције на територији коју Музеј покрива својом делатношћу.

Задатак овога рада је да каталoшки прикаже све споменике нашег подручја. У овој свесци Зборника обрађени су споменици постављени у Чачку, док ће у наредном броју бити обухваћени споменици осталих насељених места, по азбучном реду. За сваки споменик дат је опис, димензије и најнеопходнији подаци, а текст је пренет у изворном облику.

Овај рад је само један од прилога којим Народни музеј обележава тридесетогодишњицу револуције, јер ови објекти, без об-

зира на њихове уметничке вредности, имају културно-историјски значај.

1. Бате Јанковића ул. бр. 50

Спомен-плоча постављена на згради Музеја револуционарне омладине у којој је заседао штаб Чачанског партизанског одреда 1941. године. Плоча (59,2 x 54,7) је од црног мермера са уклесаним позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„У овој кући у ослобођеном Чачку заседавао је штаб Чачанског партизанског одреда првих дана октобра 1941 године и руководио борбом народног устанка у чачанском округу.

1-X-1951. г.

Савез браца Н. О. Рата
града Чачка“

2. Бате Јанковића ул. бр. 50

Спомен-биста Милана Бате Јанковића, постављена је у парку Музеја револуционарне омладине. Биста (106 x 104 см) је израђена од драгачевског пешчара, а стоји на високом постољу (104 x 50 см) од истог материјала. Откривена је 1. октобра 1966. године. Рад је вајара Виде Јоцић. На постољу је текст:

„Милан Бата Јанковић 1919 — 1941.“

3. Браће Глишића ул. бр. 6

Спомен-плоча постављена на фасади зграде у којој су радили Уједињени раднички синдикати. Плоча (77,5 x 40 см) је од црног мермера са уклесаним словима следеће садржине:

„У овој згради су успешно радили уједињени раднички синдикати Чачка од 1930 до 1941 године.

Борећи се за своја економска и политичка права радничка класа се припремала за револуцију у којој није жалила жртве.

23. IV 1959 год.

Синдикално веће Чачак“

4. Булевар октобарске револуције ул. бр. 1

Спомен-биста др Драгише Мишовића, постављена испред шко-

МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

ле која носи његово име. Биста (73 x 53 см) је од бронзе, а стоји на постољу (135 x 55 см) од црног мермера. Откривена је 3. децембра 1959. године. Рад је вајара Оскара Бербеље. На постољу је текст:

„Др Драгиша Мишовић 1898 — 1939.“

5. 29. новембар ул. бр. 14

Спомен-биста народном хероју Милице Павловић, постављена испред школе која носи њено име. Биста (65 x 25 см) је од бронзе, а стоји на постољу (135 x 50 см) од црног мермера. Откривена је 8. јуна 1959. године. Рад је вајара Живорада Максимовића. На постољу је текст:

„Милица Павловић Дара 1915 — 1944.“

6. 29. новембар ул. бр. 14

Спомен-плоча постављена у холу Основне школе „Милица Павловић“. Плоча (46 x 33 см) је од црног мермера са уклесаним позлаћеним словима. Текст гласи:

„У просторијама ове школе пред Други светски рат Народни херој Милица Павловић — Дара одржавала је илегалне састанке са радницима овога краја.

8 јуни 1959 године

Пионирски одред
„Милица Павловић“

7. Др Драгише Мишовића ул. број 170

Спомен-плоча постављена на фасади зграде касарне „Ратко Митровић“, посвећена ученицима бившег Војно-техничког завода, палим у народноослободилачком рату. Плоча (90 x 104 см) је од црног мермера са уклесаним позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Велика дела се плаћају великим жртвама од малог колектива од 100 ученика бившег војно техничког завода изгинули су у Н. О. Б. и помрли.

Погинули у Н. О. Б.

Драгомир Боковић, Гвозден Пауновић, Раденко Перамилац, Јовиша Новаковић, Радош Маријановић, Милан Тодоровић, Славољуб Радоњић, Слободан Средојевић, Средоје Васић, Добривоје Боковић, Милован Токовић, Срећко Кузмановић, Милан Радосављевић, Петар Поповић, Драгољуб Јаковљевић, Драгомир Ружичић, Душан Рајовић, Бошко Вељовић, Војислав Пешћ, Миодраг Савић, Петар Марковић, Рајко Тепчевић.

Помрли

Милија Вуковић, Слободан Јовановић, Димитрије Бирић, Павле Рајичић, Војимир Васовић, Урош Величковић, Раде Стеванчевић, Миодраг Вукосављевић, Живорад Васовић, Милорад Драмлић, Миливоје Милинковић, Василије Мићовић, Милосав Белкапић, Милосав Ковачевић, Славко Јовашевић, Вучко Јовичић, Маринко Миладиновић

29 новембар 1953 год.
Чачак

У знак сећања
преживели другови“

8. Др Драгише Мишовића ул. бр. 43

Спомен-плоча постављена на фасади зграде у којој је живео и радио др Драгиша Мишовић. Плоча (65 x 50 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„У овој кући је живео Др Драгиша Мишовић првоборац радничке класе који је убијен 1939 године од ненародног режима

Смрт фашизму — Слобода народу

Градски одбор савеза бораца народноослободилачког рата
7-VII-1949 године
Чачак“

9. Др Драгише Мишовића ул. бр. 152

Спомен-плоча постављена на фасади управне зграде предузећа „Цер“, у знак сећања на постојање концентрационог логора у време фашистичке окупације. Плоча (99 x 78 см) са словима изливена је у бронзи следеће садржине:

„У овој згради у току народне револуције био је концентрацијони логор у коме је преки војни суд окупатора од почетка децембра 1941. до краја јануара 1942. године осудио на смрт и прогањање у друге логоре велики број родољуба и бораца партизанских одреда.

25. маја 1963.

Чачак

Колектив предузећа „Цер“
на дан десетогодишњице
свог оснивања.“

10. Др Драгише Мишовића ул. бр. 150

Спомен-плоча постављена на фасади управне зграде предузећа „Ремонт“, у знак сећања на раднике и службенике бившег Војно-техничког завода пале у народноослободилачком рату. Плоча је од црног мермера са уклесаним словима и састоји се из три дела: први, са уклесаним насловом (170 x 18 см); други, са именима палих бораца (180,2 x 105 см); трећи, базис (190 x 12 см) који на крајевима има по једну коцку (11,5 x 11,5 см) на коју належе плоча. Изнад плоче је посебно изрезана петокрака. На плочи је текст:

„Радници и службеници Војнотехничког завода Чачак пали у народноослободилачком рату и народној револуцији од 1941 до 1945 године.

Бабић Слободан, Бабовић Светозар, Богдановић Живорад, Божанић Срећко, Бојовић Милија, Божовић Милош, Божовић Милутин, Бугарчић Александар, Бузуровић Смајо, Василић Велимир, Василић Средоје, Васиљевић Ратко, Васојевић Милован, Величковић Алекса, Вељовић Бошко, Вељовић Добросав, Видић Милорад, Влајковић Радисав, Војиновић Милутин, Вујовић Радослав, Вукајловић Миленко, Вуковић Драгољуб, Гавриловић Радисав, Голбер Игор, Груловић Првослав, Дабовић Миодраг, Добричић Драгољуб, Драговић Љубомир, Боковић Драгомир, Боковић Младен, Борђевић Бранислав, Борђевић Милан, Буровић Радосав, Живановић Момчило, Живановић Срећко, Живковић Радоје, Зедачек Драгутин, Иковић Миодраг, Иконић Никола, Илић Димитрије, Јаковљевић Драгољуб, Јањић Велимир, Јањић Радован, Јовановић Драгослав, Јовановић Радован, Јовашевић Живко, Јовашевић Младен, Јоксимовић Стево, Јоксимовић Чедо, Јовичић Љубисав, Јосиповић Радомир, Јоцивић Богољуб, Караичић Анђелко, Караичић Душан, Карличић Срећко, Киковић Миломир, Кићановић Милорад, Кнежевић Милош,

Ковачевић Миансав, Ковачевић Милосав, Којовић Радојица, Костић Коле, Костић Радомир, Крупез Радмила, Кузмановић Срећко, Куловић Миодраг, Лазовић Драгомир, Лишанчић Будимир, Лишанчић Матије, Лишанчић Миленко, Луковић Милутин, Манговић Драгољуб, Мандић Војислав, Марковић Драгослав, Марковић Илија, Марковић Милинко, Марковић Петар, Марковић Радослав, Марјановић Радош, Матовић Дамјан, Матовић Миодраг, Маслаћ Милољуб, Маћић Трифун, Мејовић Петар, Мијајиловић Ратко, Милићевић Вукадин, Милић Љубисав, Милићевић Миленко, Милошевић Милош, Мирковић Живота, Мирковић Мирко, Митровић Радоје, Митровић М. Ратко, Митровић Сретен, Михаиловић Петар, Мојовић Марко, Мојсиловић Миодраг, Милетић Добросав, Нешовић Богосав, Николић Благоје, Новаковић Јовиша, Обреновић Недељко, Павловић Добривоје, Павловић Милан, Павловић Сретен, Пајевић Срећко, Пајић Војислав, Пајић Крстомир, Палаалић Богољуб, Пантелић Живорад, Пантелић Радојко, Пауновић Гвозден, Пејица Драгослав, Пекић Милисав, Пековић Јован, Петронијевић Бошко, Петронијевић Предислав, Петровић Душан, Петровић Драгослав, Петровић Лазар, Петровић Сретен, Пешић Војислав, Пешић Милић, Плазинић Димитрије, Поповић Јован, Пропадовић Коса, Поповић Петар, Радосављевић Милан, Радосављевић Момчило, Радивојевић Живорад, Радоњић Славко, Рајовић Душан, Ранковић Богољуб, Ранковић Живојин, Рафаиловић Светозар, Ружичић Драгомир, Савић Миодраг, Сенеш Антон, Симовић Драгомир, Средојевић Слободан, Станић Станко, Станисављевић Милутин, Стеванчевић Радован, Стевовић Драгољуб, Стефановић Мишо, Стефановић Обрад, Стојић Витомир, Суботић Богдан, Суботић Велибор, Танасковић Велимир, Тепчевић Рајко, Терзић Танаско, Тодоровић Милан, Тодосијевић Љубомир, Токовић Милован, Томашевић Борђе, Томашевић Милош, Топаловић Милољуб, Тришић Миодраг, Берамилац Раденко, Бирић Драгиша, Бурчић Илија, Бурчић Радомир, Шићевић Владан, Шолајић Јеврем.

Жртве фашистичког терора

Вуковић Милија, Весели Рудоф, Боковић Добривоје, Илић Радомир, Караичић Сретен, Кувекаловић Радоје, Новаковић Миле, Ранђић Добросав, Стефановић Борисав.

Колектив

4 јул 1963 године
Чачак

Војне поште 1362 на дан
десетогодишњице оснивања"

11. Железничка станица

Спомен-плоча, постављена на фасади зграде Железничке станице, посвећена железничким радницима палим у народноослободилачком рату. Плоча (69 x 94 см) је од црног мермера са уклесаним позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Поколења ће се поносити великим делима за која су у Народној револуцији 1941—1945 год. положили своје животе

Дуле Милосављевић, отпр. возова, Милан Јаковљевић, шеф станице, Радован Богетић, телеграфиста, Милутин Марковић, скретничар, Милош Васовић, возовођа, Миломир Радојевић, отпр. возова, Богољуб Ристић, пртљажар, Драгољуб Јаковљевић — Чиле, механичар, Момчило Круљ, пруж. радник, Милан Томић, отпр. возова, Милија Јововић, скретничар.

7 јули 1951 год.

Својим друговима
железничари Чачка“

12. Индустриски пролаз ул. бр. 6

Спомен-биста народном хероју Божу Томићу, постављена испред управне зграде Фабрике хартије. Биста (62 x 76 см) је исклесана од драгачевског пешчара, а стоји на постољу (144,5 x 58,3 см) од истог материјала. На постољу је текст:

„Народни херој Божо Томић“

13. Индустриски пролаз ул. бр. 6

Спомен-плоча, постављена на фасади управне зграде Фабрике хартије, посвећена радницима палим у народноослободилачком рату. Плоча (78 x 133 см) је од црног мермера са уклесаним бело обојеним словима и петокраком изнад текста:

„СПОМЕН ПЛОЧА

Радни колектив Фабрике хартије — Чачак подиже ову спомен плочу у знак захвалности и сећања на своје другове који дадоше своје животе за слободу наше земље 1941—1945 год.

Мацаревић Милорад, ложач, Младеновић Живота, ложач, Сарага Симо, столар, Токовић Милован, механичар, Тодосијевић Милош, дреер, Миљановић Првослав, дреер, Томић Божо, радник,

Карличкић Срећко, радник, Стевчић Ненад, радник, Радосављевић Косара, радница, Ножанчић Госпава, радница, Томашевић Милош, радник, Кубјеш Љубиша, радник, Лучић Славиша, ученик, Дробњак Павле, радник, Стаменић Буро, радник, Дамљановић Радош, радник, Лазовић Драгиша, радник, Јовановић Милош, радник, Вучићевић Јово, радник, Рајовић Душан, радник.

Нека нас ова спомен плоча вечито сећа на пале другове а млади нараштаји нека се васпитавају на светлим примерима палих другова.

Смрт фашизму — Слобода народу

Чачак
7 јули 1951 г.

Радни колектив
Фабрике хартије—Чачак“

14. Кнез Милоша ул. бр. 31

Спомен-плоча, постављена на фасади зграде у којој се родила и живела народни херој Милица Павловић. Плоча (46,5 x 48,5 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„У овој кући се родила и живела Милица Павловић Дара комуниста и Народни херој

Смрт фашизму — Слобода народу

7-VII-1950 године
Чачак

Градски одбор савеза бораца
Народноослободилачког рата“

15. Љубићска ул. бр. 20

Спомен-плоча, постављена на згради где је у време окупације илегално радила техника Месног комитета. Плоча (76 x 60 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„У овој кући је радила илегално од 1941 до 1943 године партиска техника Месног комитета КПЈ Чачак

7-VII-1949 год.
Чачак

Градски одбор савеза бораца
народно ослободилачког рата“

16. Ново гробље

Споменик др Драгиши Мишовићу на Новом гробљу. Гробница је израђена од грубо тесаног и фугованог камена (312 x 242 см). На гробници се налази седам мањих стубова, рађених истом техни-

ком као гробница, а између себе повезаних масивним ланцима. На источној страни гробнице постављена је биста (50 x 30 см) од бронзе на постаменту од белог мермера, који се састоји из два дела: доњег дужног (95 x 43 x 33 см) и горњег краћег и нешто ужег дела (22 x 38 x 32 см). На горњем делу постаментa уклесана је петокрака, од истог материјала, у кругу, и посебно уграђена. Споменик је откривен 20. октобра 1940. године, а израдио га Франческо Бербела, каменорезац из Чачка. Биста је рад вајара Пиперског, рађена према посмртном отиску. У време рата биста је скинута и сакривена и после ослобођења враћена. На постаменту је текст:

„Др Драгиша Мишовић 27-III-1897 — 18-I-1939 Радни народ Србије своме првоборцу“

17. Ново гробље

Споменик Милану Радосављевићу Абазу на Новом гробљу. Гробница (204 x 104 см) је израђена од танких камених плоча, међу собом повезаних фугнама. Изнад гробнице уздиже се постаменат одређен за бисту неправилног геометријског облика (127 x 34 x 60 см), израђен од бетона који је штокован. Са леве стране постаментa наслања се правоугаони део (90 x 57 см) у коме је уграђена плоча. Овај правоугаони део оивичен је са доње и леве стране зидом од цигле. Плоча (60 x 30,5 см) је од црног мермера са уклесаним словима:

„Верном сину отаџбине, храбром борцу и руководиоцу народне партизанске војске члану ЦКСКОЈ-а Милану Радосављевићу — Абазу у знак највеће захвалности.

Извиђачи и савез бораца Чачак“

18. Ново гробље

Споменик на Новом гробљу посвећен стрељаним у првим данима борбе у Чачку и погинулим борцима у Другој пролетерској бригади. Гробница је израђена од грубо тесаног и фугованог камена (380 x 490 см). На гробници се налази десет мањих стубова, од истог материјала као гробница, а између себе повезани су масивним ланцима. На источној страни гробнице постављен је споменик (248 x 107 x 23 см) правоугаоног облика, израђен од масивних и грубо тесаних камених блокова. На врху је уграђена петокрака од црног мермера. Са леве стране на споменик се наслања сокл (77 x 32 x 42

см) на коме је уграђена камена ваза за цвеће. На споменик је уграђена плоча (136 x 45 см) од црног мермера са уклесаним словима:
 „Палим у народно ослободилачком рату за слободу и социјализам 1941 — 1945.

Стрељани у првим данима борбе у Чачку: Александар — Ацо Бурчић адвокат, Александар Гајовић земљор., Бранко Радовић земљор., Давид Нафтали професор, Живко Грујичић земљор., Живота Петронијевић ђак, Момчило Катанић лекар, Милош Милошевић столар, Ранисав Благојевић абација, Софија Грујичић домаћица, Сретен Благојевић земљор.

Погинули у II Пролетерској бригади: Божидар Мацановић, Вук Затежић, Добросав Павић, Коле Костић, Љубиша Костић „Криви“, Милан Глишић, Милован Минић, Милорад Татић, Мирослав Бјеличић, Момчило Лончаревић „Лика“, Никола Крга, Перо Вукша, Раде Станковић, Рајица Маринковић, Ратко Веселиновић „Ругоња“ Саво Ратковић

17-XI-1956 г.

Чачак

Општински одбор савеза бораца народно ослободилачког рата Чачак“

19. Пиварска ул. бр. 9

Спомен-плоча постављена на фасади зграде бивше штампарије одакле је Окружни комитет руководио устанком. Плоча (97 x 61,5 см) је од црног мермера са уклесаним позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Савез бораца Народно-ослободилачког рата — за град Чачак подиже ову Спомен плочу на месту одакле је 1941 год. руководио Окружни комитет Комунистичке партије Југославије борбом против окупатора и домаћих издајника у знаку захвалности и сећања

Смрт фашизму — Слобода народу

22-XII-1948 год.

Чачак

Градски одбор савеза бораца народно-ослободилачког рата“

20. Рајићева ул. бр. 5

Спомен-плоча постављена на фасади зграде Завода за урбанизам и пројектовање, где је у ослобођеном Чачку 1941. године радио народноослободилачки одбор. Плоча (54,5 x 82 см) је од црног мермера са уклесаним позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Са овога места 1941 год. у ослобођеном граду руководио је

први Народно-ослободилачки одбор те се у знаку сећања подиже ова: Спомен плоча

22-XII-1948 год.

Чачак

Градски одбор Савеза бораца
Народно-ослободилачког рата“

21. Ратка Митровића ул. бр. 100

Спомен-плоча постављена на фасади зграде у којој је живео и радио народни херој Ратко Митровић. Плоча (41,8 x 52 см) је од црног мермера са уклесаним златним словима и петокраком изнад текста:

„У овој кући је живео и радио политички комесар Чачанског партизанског одреда и Народни херој Ратко Митровић

Смрт фашизму — Слобода народу

7-VII-1950. год.

Чачак

Градски одбор савеза бораца
народно ослободилачког рата“

22. Ратка Митровића ул. бр. 8

Спомен-плоча постављена на фасади ресторана „Београд“ у знак сећања на одржано саветовање чланова СКОЈ-а. Плоча (59 x 70 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Нека се млада поколења надахњују великим делима СКОЈ-а.

У славној 1941 години на овом месту је одржано саветовање на коме су говорили истакнути руководиоци СКОЈ-а. Иво — Лола Рибар и Миле Радосављевић „Абаз“ у част 32 годишњице СКОЈ-а

27-XI-1951 год.

Градски комитет НО
Чачак“

23. Ратка Митровића ул. бр. 171

Спомен-плоча постављена десно од улазних врата на згради у којој је 1939. године изабран Месни комитет. Плоча (48 x 56 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Децембра 1939 године, у овој кући, одржана је конференција Комунистичке партије на којој је изабран месни комитет у Чачку и одржано више састанака чланова КПЈ на којима су организовали свој илегални рад.

4 јули 1957 г.

Општински одбор
савеза бораца НОР-а Чачак“

24. Ратка Митровића ул. бр. 5

Спомен-плоча постављена на фасади зграде бивше Банке у којој је радила Команда места 1941. године. Плоча (56 x 81 см) је од црног мермера са уклесаним позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„У борби за ослобођење од окупаторског јарма и домаћих слугу у овој кући године 1941 радила је Команда места за град Чачак у знаку захвалности и сећања ову спомен плочу подиже Градски одбор Савеза бораца Народно-ослободилачког рата

22 XII 1948 год.

Чачак“

25. Ратка Митровића ул. бр. 18

Спомен-плоча постављена у улазном холу Поште, посвећена радницима и службеницима Поште палим у народноослободилачком рату. Плоча (119 x 77,5 см) је од белог мермера са уклесаним златним словима. Испод наслова уклесана је, црвено обојена, петокрака са српом и чекићем. Текст гласи:

„ПТТ радницима и службеницима Чачка палим у Народно-ослободилачком рату против фашистичких поробљивача и домаћих издајника од 1941 — 1945 године

Ракочевић Миро, службеник дирекције ПТТ Чачак, члан КПЈ, стрељан у Чачку 1941 године, Прелић Радомир, службеник дирекције ПТТ Чачак, члан КПЈ, команд. места у Гучи — заклан од чет. 1941 год. Лукић Богољуб, службеник дирекције ПТТ Чачак, члан КПЈ погинуо у НОБ 1942 године, Петровић Јелка, управник поште Чачак, члан КПЈ, заклана, од четника 1945 године, Богуновић Трифун, службеник дирекције ПТТ Чачак, члан КПЈ, стрељан 1942 године, Албахари Јакоб, службеник дирекције ПТТ Чачак, стрељан на Сајмишту 1941 године, Ферјанчић Виктор, службеник дирекције ПТТ Чачак, стрељан на Бањици 1942 године, Богосављевић Миленко, службеник дирекције ПТТ Чачак, члан КПЈ, погинуо у НОБ 1944 године, Делибашић Борбе, службеник дирекције ПТТ Чачак, стрељан на Бањици 1942 године

Светли ликови наших погинулих другова служиће као пример како треба волети своју домовину и борити се за слободу и независност својих народа.

ПТТ колектив Чачак у знак признања и захвалности палим

МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

жртвама открише ову плочу 2 новембра 1952 године у част одржавања VI Конгреса комунистичке партије Југославије и дана пуштања аутоматске телефонске централе у Чачку.
2 новембар 1952“

26. Синђелићева ул. бр. 19

Спомен-плоча постављена на згради у којој су у време окупације одржавани илегални састанци. Плоча (58,5 x 59,2 см) је од црног мермера са уклесаним златним словима и петокраком изнад текста:

„У време најстрашнијег терора од 1941 до 1943. год. у овој кући су одржавани илегални састанци месног и окружног партијског руководства

Смрт фашизму — Слобода народу

7—VII—1949 год.
Чачак

Градски одбор
савеза бораца НО. рата Чачак“

27. Стадион ФК „Борац“

Спомен-плоча постављена на фасади зграде економата ФК „Борац“ у знак сећања на прве жртве стрељане од немачког окупатора на овом стадиону. Плоча (93 x 64 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„На овом фудбалском игралишту су 20 јула 1941. у првим данима народноослободилачке борбе као прве жртве немачког окупатора стрељани борци и родољуби. Александар-Ацо Бурчић, адвокат, Александар Гајовић, земљорадник, Бранко Радовић, земљорадник, Давид Нафтали, професор, Живко Грујичић, земљорадник, Живота Петронијевић, бак, Момчило Катанић, лекар, Милош Милошевић, столар, Ранисав Благојевић, абација, Софија Грујичић, домаћица, Сретен Благојевић, земљорадник.

4 јули 1957

V основна организација
савеза бораца НОР Чачак“

28. Старо гробље

Споменик Виктору Гринчару и свим Словенцима и Словенкама прогнаним у Србију, који су пали у народној револуцији. Гробница (224 x 101 см) је израђена од бетона који је штокован. На

гробници се уздиже постоље неправилног геометријског облика на коме је уграђена плоча. Плоча (70 x 52 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Виктор Грнчар словенац прогнаник 1881—1942 свим словенцима и словенкама прогнаним у Србију од стране окупатора 1941 године који су пали у народној револуцији од 1941 до 1945 године у чачанском крају

4 јула 1963 године

Чачак

Удружење бораца

Народноослободилачког рата”

29. Учитељска ул. бр. 8

Спомен-плоча постављена на фасади зграде Учитељског дома где су 1941. године одржане конференција КП и СКОЈ-а за чачански округ и организовани идеолошко-политички курсеви. Плоча (48,5 x 60 см) је од црног мермера са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„У овој згради 1941 године у јеку оружаног устанка одржане су конференције Комунистичке партије и СКОЈ-а за чачански округ на којим су изабрана њихова руководства.

Крајем исте године ту су организовани идеолошко-политички курсеви за чланове КПЈ и одржано је саветовање о изградњи народне власти.

4 јули 1957 г.

Чачак

Општински одбор

савеза бораца НОР-а Чачак”

30. Хајдук Вељкова ул. бр. 45

Спомен-плоча постављена на фасади зграде Ветеринарске станице у знак сећања на погинулог друга. Плоча (51,8 x 42,5 см) је од црног мермера са уклесаном петокраком изнад текста. На плочи је текст црним словима:

„Јелић Бранко студент ветерине погинуо као борац Чачанског партизанског одреда 1944 године на Оровици — Ужичка Пожега.

7 јули 1961 године

Друштво ветеринара

и ветер. техничара

Чачак”

31. Цара Душана ул. бр. 10

Спомен-плоча постављена на фасади зграде Уметничке галереје

рије „Надежда Петровић” постављена у знак сећања на формирање Градске милиције. Плоча (82,5 x 55,5 см) са словима и печатом Градске милиције изнад текста, изливена је у бронзи:

„ Одлуком штаба Чачанског партизанског одреда „Драгиша Мишовић“ 3. октобра 1941. године у ослобођеном Чачку формирана је у овој згради Градска јединица Народне милиције

13. маја 1964 године

Скупштина општине Чачак”

32. Цара Душана ул. бр. 10

Спомен-плоча, постављена на фасади дома ДТВ „Партизан“, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату, члановима фудбалског клуба „Борац“. Плоча (130 x 100 см) је од белог мермера са уклесаним словима и петокраком, посебно урезаном, изнад плоче. Текст гласи:

„Спорт клуб „Борац” одгајао је и спремао кадрове за народну револуцију, међу њима и такве који су положили животе за слободу своје земље.

Митровић Ратко — Народни херој, Антић Драгослав, Бугарчић Алекса, Бојовић Душан, Бошковић Вукола, Божић Александар, Бузуровић Смајо, Веселиновић Ратко, Видић Милорад, Волић Бори воје, Вранић Драган, Вилимановић Момчило, Вилимановић Радмило, Голбер Игор, Глишић Љубиша, Дамљановић Милојко, Боковић Драгомир, Боковић Војислав, Борђевић Милаан, Живковић Предраг, Живковић Борислав, Ивковић Миодраг, Јовановић Миленко, Јовановић Александар, Јанковић Бато, Јовановић Милојко, Јовашевић Коста, Јовашевић Славко, Јовановић Александар, Костић Ратомир, Катанић Момчило, Комадаско Борђе, Кухар Стјепан, Карличић Срећко, Ковачевић Средоје, Карличић Анђелко, Милетић Добросав, Минић Милован, Матијевић Мирољуб, Маринковић Јован, Милићевић Милаан, Митровић Драган, Милошевић Милисав, Мајсторовић Предраг, Мејовић Петар, Маричић Славомир, Матовић Стеван, Мишовић Драгиша, Маринковић Рајица, Минић Радослав, Митровић Данило, Мариновић Љубиша, Марић Милић, Мариновић Миломир, Недељковић Драгољуб, Наумовић Љубиша, Нешковић Мирољуб, Перишић Димитрије, Петровић Милаан, Пешић Милић, Пауновић Братислав, Поповић Петар, Пауновић Гвозден, Радосављевић Милаан, Рашковић Тића, Радосављевић Момчило, Радосављевић Радојица, Станишић Милорад, Ступар Славко, Спасић Божићдар, Стишовић Слобо-

дан, Спасић Момчило, Стевчић Ненад, Средојевић Слободан, Сунарић Недељко, Стефановић Ратко, Туцаковић Миливоје, Токовић Миладин, Бурчић Александар

На дан 25-годишњице оснивања

29 јуна 1951 год.

Спортско друштво „Борац”

33. Цара Душана ул. бр. 9

Спомен-биста Радомира Буракића, постављена је у холу Више техничке школе. Биста (88 x 53 см) је израђена од бронзе, а стоји на дрвеном постаменту (11 x 47 см). Рад је вајара Живорада Максимовића. На постаменту је текст:

„Народни херој Радомир Буракић
1920 — 1943”

34. Филипа Филиповића ул. бр.

Спомен-плоча постављена на фасади зграде у којој је живео и радио Миодраг Ивковић. Плоча (121 x 77 см) са рељефним ликом Миодраг Ивковић изнад текста, изливена је у бронзи:

„У овој кући живео је и радио Миодраг — Миле Ивковић студент технике и секретар универзитетског комитета КПЈ на београдском универзитету 1940—1941. и инструктор ПК КПЈ у Мачви 1941—1942. године. Рођен у Чачку 13. X 1919. Убијен 14. VI 1944. у Маутхаузену.

Октобар 1967.

Савез комуниста
општине Чачак”

35. Ломина ул. бр. 53

Спомен-плоча на фасади зграде у којој је рођен Коста Новаковић. Плоча (74 x 52 см) са словима изливена је у бронзи и следеће је садржине:

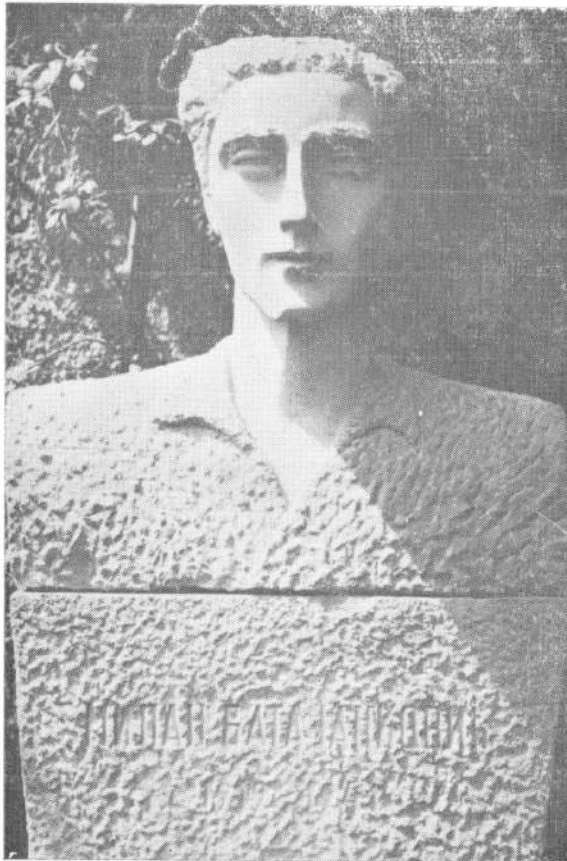
„У овој кући је рођен Коста Новаковић 1886—1930. истакнути револуционар радничког покрета Србије и вишегодишњи члан Централног комитета КПЈ

Чачак 1966.

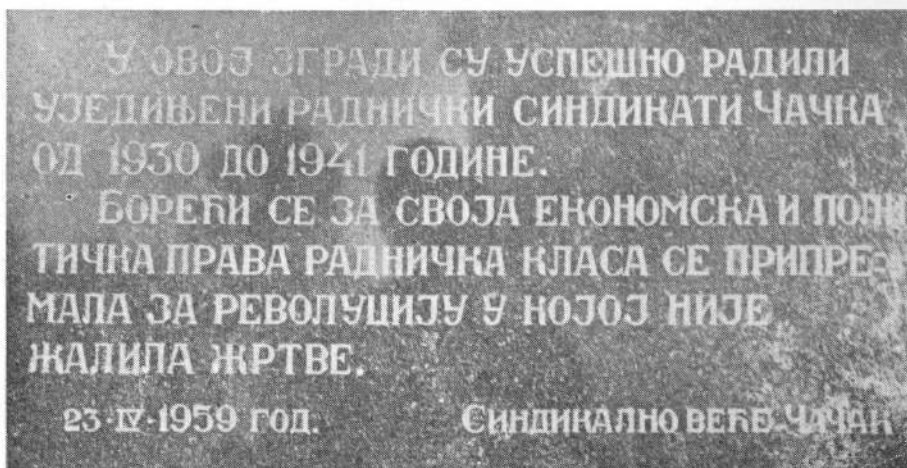
Савез комуниста
општине Чачак”

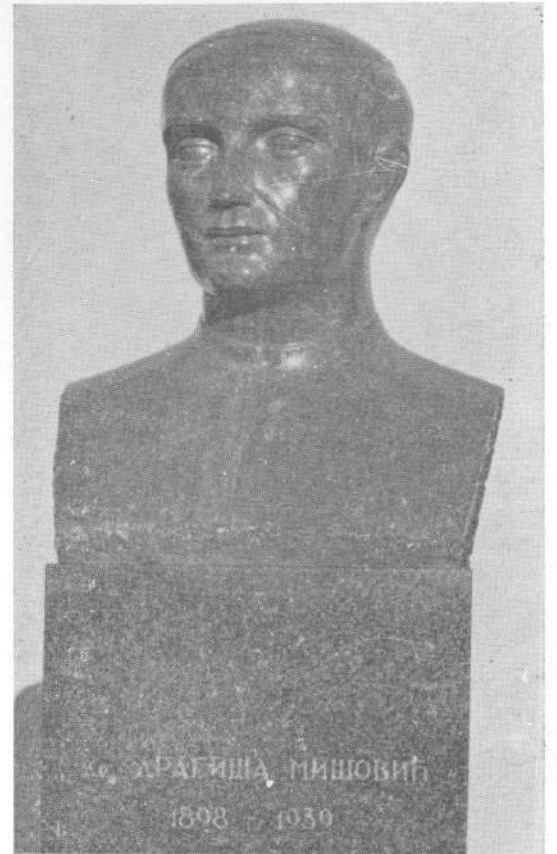
1.

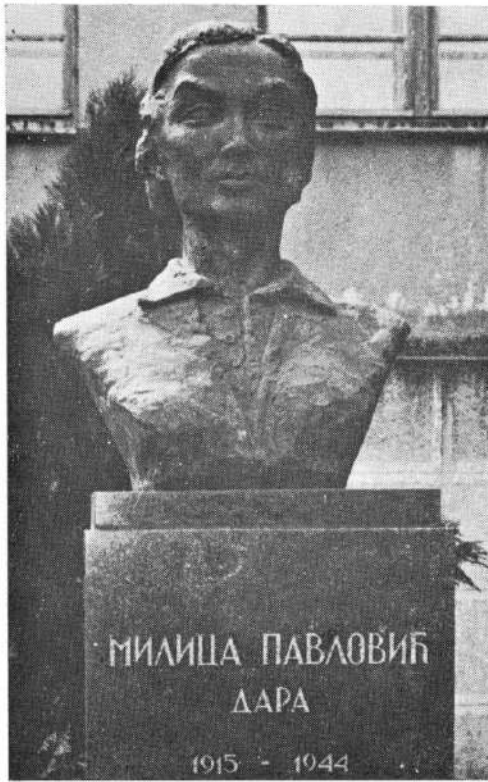
2.

3.

4.

5

7.

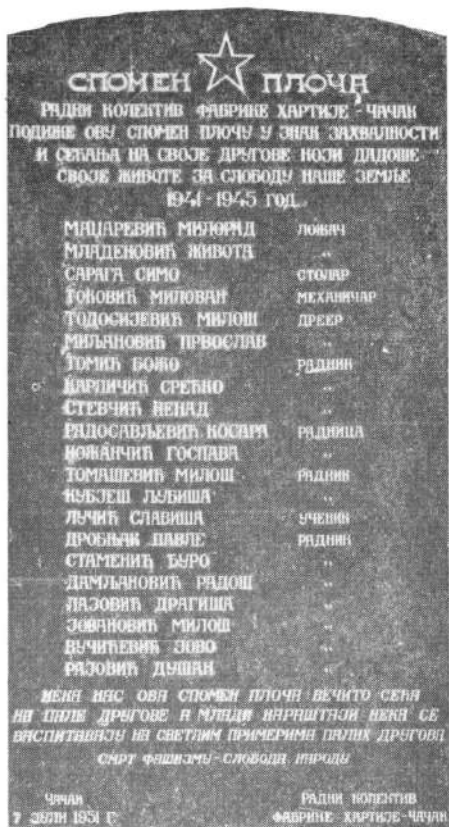
У ПРОСТОРИЈАМА ОВЕ ШКОЛЕ
ПРЕД ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ
НАРОДНИ ХЕРОЈ
МИЛИЦА ПАВЛОВИЋ-ДАРА
ОДРЖАВАЛА ЈЕ ИЛЕГАЛНЕ САСТАНКЕ
СА РАДНИЦИМА ОВОГА КРАЈА

8 ЈУНИ ПИОНИРСКИ ОДРЕД
1959 ГОДИНЕ "МИЛИЦА ПАВЛОВИЋ"

6.

8.

13.

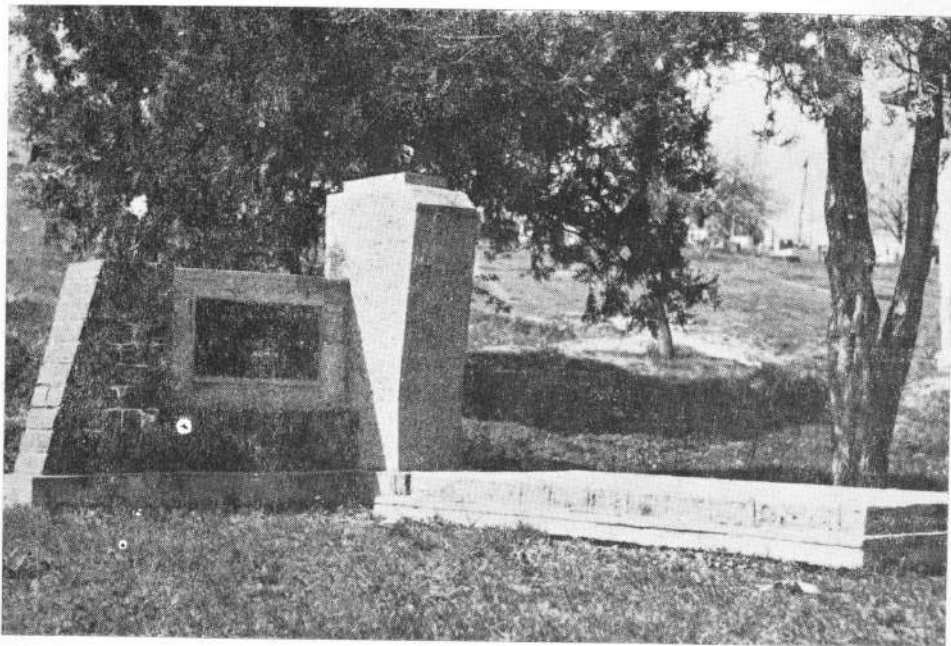
14.

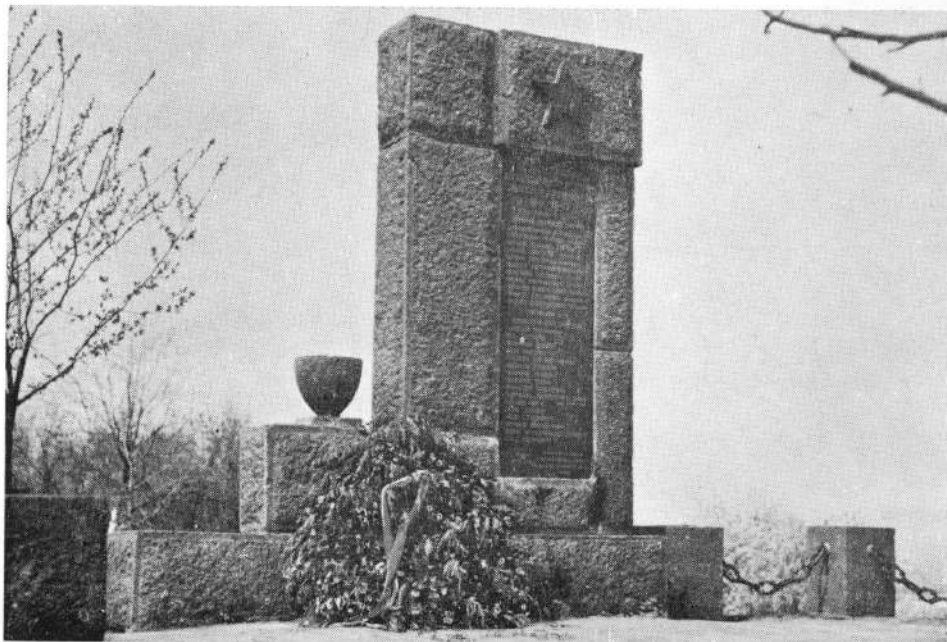
16

15.

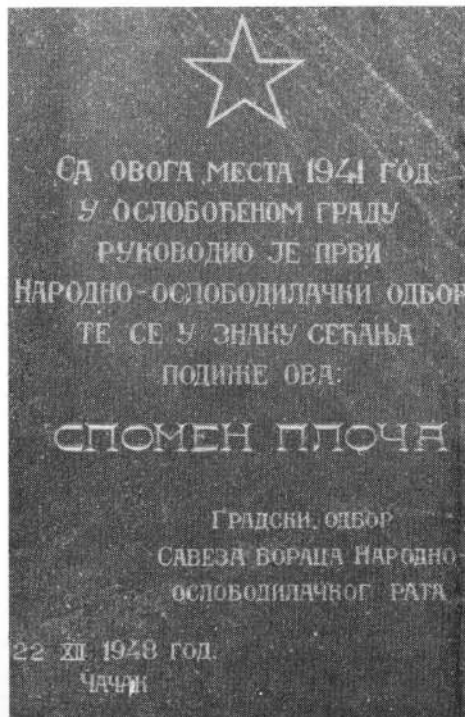
17.

18.

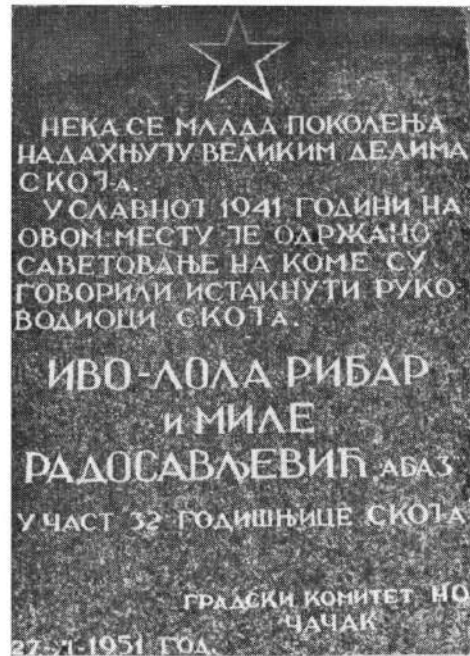
19.

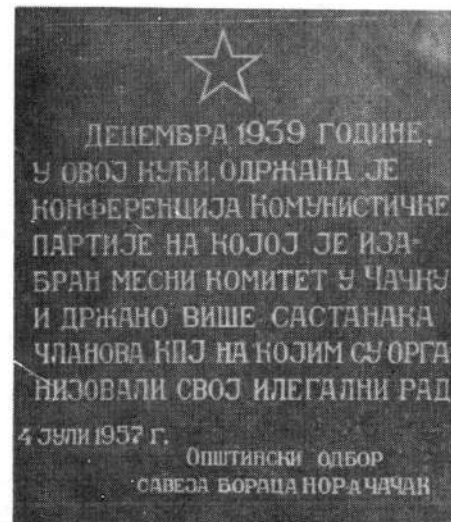
20.

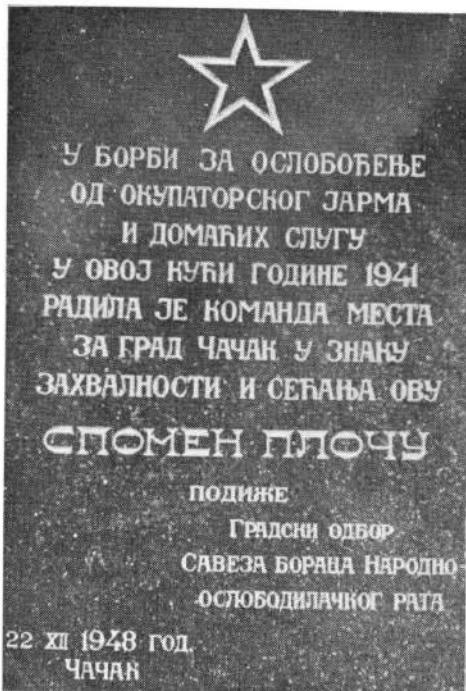
21.

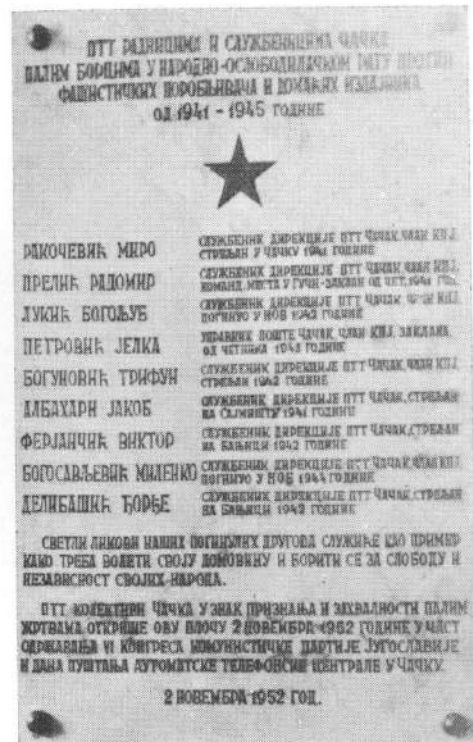
22.

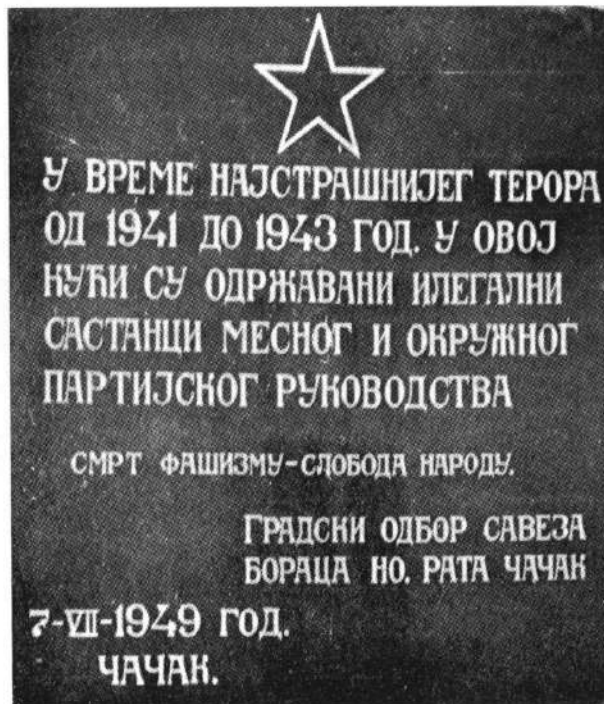
23.

24

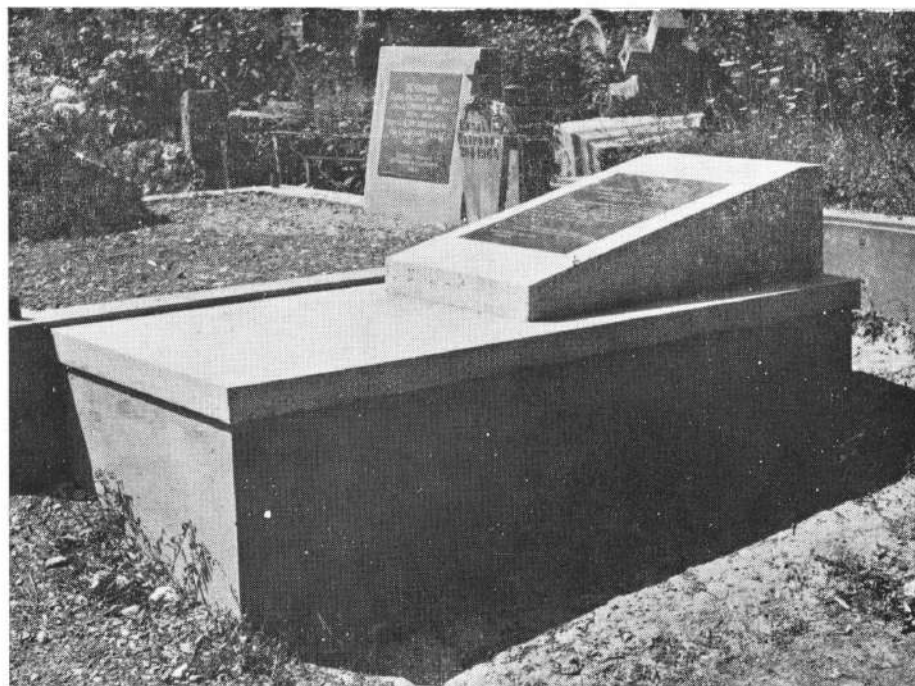
25

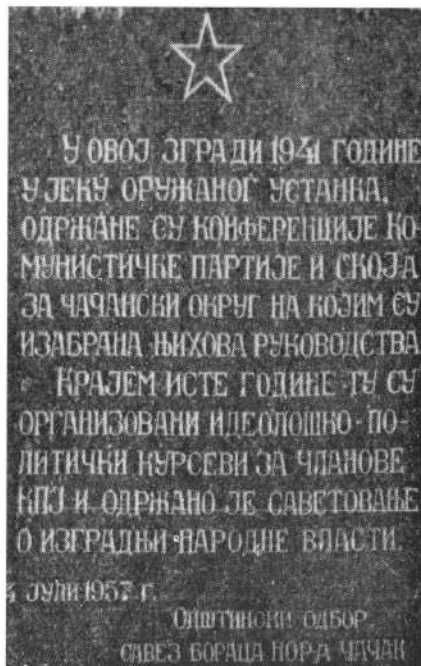
26,

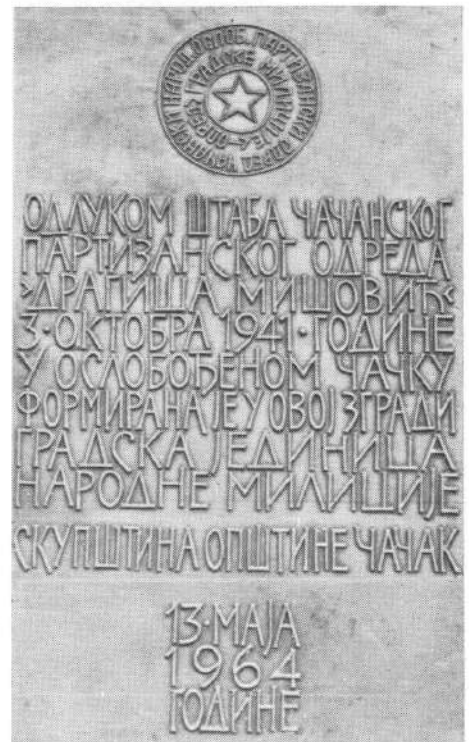
27.

28

29.

31.

30.

МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

MONUMENTS MEMORIAUX DES LA GUERRE DE LIBERATION
DANS LA REGION DE ČAČAK

Le Musée National de Čačak accorde, dans ses efforts de préservation de l'héritage culturel, une attention particulière aux monuments mémoriaux de la guerre de libération et de la révolution. Ces monuments de forme diverse — monuments proprement dits, plaques mémoriales, bustes, fontaines etc. ont été posés pour rappeler des endroits historiques, des personnalités ou événements importants et le prochain numéro traitera des monuments dans les agglomérations de la région, couvert par la circonscription du Musée.

Le but de ce travail est de présenter et cataloguer tous les monuments de la région. Ce cahier du Recueil parle des monuments situés dans la ville de Čačak et le prochain numéro traitera des monuments dans les agglomérations de la région, classées par ordre alphabétique. Chacun des monuments est décrit, ses dimensions et les données essentielles sont citées et le texte de l'inscription est reproduit dans sa forme originale.

Ce travail n'est qu'une des contributions du Musée National à la célébration du Trentenaire de la Révolution, les monuments, sans égard à leur valeur en tant qu'œuvres d'art, ont une valeur historique et culturelle.

Milovan VULOVIĆ

S O M M A I R E

1. — Mihailo Zotović — LA FORTERESSE DU MOYEN AGE ET LA NE-CROPOLE DE STAPARI — — — — —	1
2. — Radomir Stanić — RUINES DE L' EGLISE MEDIEVALE A RUDNIK	13
3. — Radomir Stanić — DES FREQUES RECEMMENT DECOUVERTES A KOVILJE — — — — —	27
4. — Radojko Nikolić — INSCRIPTIONS SUR LES IMMIGRES — — —	37
5. — dr. PAVLE Vasić — LA PEINTURE DE ŽIVKO PAVLOVIĆ ET ILIJA STOIČEVIĆ DANS LE MANASTÈRE NIKOLJE A DONJA ŠATORNJA	59
6. — Dragomir S. Popović — VASILJE — VASA POPOVIĆ — — — —	63
7. — Radomir Stanić — LA VEILLE EGLISE DE BRESNICA — — — —	97
8. — Radovan M. Marinković — LA VIE DE RANKO TAJSIĆ — — —	107
9. — Miroslav — Mile Mojsilović — LE DOSTEUR JAROSLAV KUZENY —	141
10. — Dragoljub Jovašević — CONTES ET DICTONS POPULAIRES SE RATTACHANT A NOEL DE LA REGION DE ČAČAK — — — —	175
11. — Marija Urošević — METIER DE LA PARETIE A KRALJEVO — —	209
12. — Radovan M. Marinković et Milan Đoković — CONTRIBUTION AUX »SOUVENIRS« DE SVETISLAV NEDOVIĆ — — — — —	221
13. — Milovan Vulović — MONUMENTS MEMORIAUX DES LA GUERRE DE LIBERATION DANS LA REGION DE ČAČAK — — — — —	251

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ:

1. — МИХАИЛО ЗОТОВИЋ, археолог, кустос Народног музеја у Титовом Ужицу
2. — РАДОМИР СТАНИЋ, историчар уметности, директор Завода за заштиту споменика културе у Краљеву
3. — РАДОЈКО НИКОЛИЋ, професор књижевности из Чачка
4. — ДРАГОМИР С. ПОПОВИЋ, професор књижевности у пензији
5. — ДР ПАВЛЕ ВАСИЋ, професор универзитета у пензији из Београда
6. — РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ, новинар „Чачанског гласа“
7. — МИРОСЛАВ МОЈСИЛОВИЋ, новинар „Чачанског гласа“
8. — ДРАГОЉУБ ЈОВАШЕВИЋ, диригент из Чачка
9. — МАРИЈА УРОШЕВИЋ, етнолог, кустос Народног музеја у Краљеву
10. — МИЛАН ЂОКОВИЋ, новинар „Чачанског гласа“
11. — МИЛОВАН ВУЛОВИЋ, историчар уметности, директор Народног музеја у Чачку

ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ књ. II 1971.

Тираж 1.000 примерака

Рукописи предати у штампу јануара 1972.

Опсег 17,5 табака текста и 7 табака прилога

Штампање завршено маја 1972.